

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ АПН УКРАЇНИ

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ПРОБЛЕМ
СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
АПН УКРАЇНИ І
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ
ТА СПЕЦІАЛІСТІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА: МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

За загальною редакцією професора І.Д. Звереві

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
«Центр учбової літератури»
2008

ББК 74.6я73
С 69
УДК 37.032.42(075.8)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №1.4/18-Г-1403 від 13.08.2007 р.)*

Рецензенти:

Ничкало Н.Г. – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України;
Сухомлинська О.В. – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член АПН України;
Поліщук Ю.Й. – доктор педагогічних наук, професор.

Колектив авторів:

Алексєєнко Т.Ф. – к. пед. н., с. н. с.; Басюк Т.П.; Безпалько О.В. – д. пед. н., доцент; Бондаренко З.П.; Братусь І.В., к. пед. н.; Буніна Л.М. – к. пед. н., доцент; Веретенко Т.Г. – к. пед. н., доцент; Гулевська-Черниш А.В., Жданович Ю.М. – к. пед. н., с. н. с.; Заверико Н.В. – к. пед. н., доцент; Зверева І.Д. – д. пед. н., професор; Зимівець Н.В.; Кічук Я.В. – к. пед. н., доцент; Кияниця З.П.; Ковальчук Л.Г.; Лактіонова Г.М. – д. пед. н., с. н. с.; Лесіна Т.М.; Лютий В.П.; Лях В.В.; Лях Т.Л.; Непочатова Д.В.; Песоцька О.П. – к. пед. н., доцент; Петрович В.С. – к. пед. н., доцент; Петрович Ж.В. – к. пед. н., доцент; Сидоров В.М.; Терницька С.В.; Харченко С.Я. – д. пед. н., професор; Цюман Т.П.

С 69 Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / За заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 336 с.

ISBN 978-966-364-577-3

У виданні подано найбільш поширені категорії й поняття соціальної педагогіки. Публікація адресована соціальним педагогам та соціальним працівникам, учителям, іншим практикам соціальної сфери, науковцям, аспірантам, докторантам та студентам, які опановують фах соціального педагога чи соціального працівника.

ISBN 978-966-364-577-3

© Зверева І.Д., Безпалько О.В.,
Харченко С.Я. та ін., 2008

© Центр учбової літератури, 2008

Передмова

Присвячено 15-річчю Української асоціації соціальних педагогів та спеціалістів із соціальної роботи

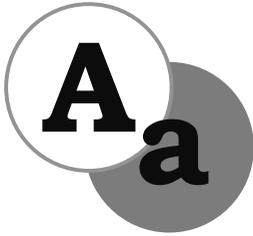
Однією з основних характеристик кожної науки є наявність своєї, відмінної від інших понятійно-термінологічної бази. У соціальній педагогіці як самостійній галузі педагогічної науки зараз така база певною мірою вже сформована. Це стало результатом накопичення та аналізу знань у цій сфері, вивчення закономірностей та найбільш суттєвих зв'язків і взаємодії між об'єктами соціальної сфери, узагальнення практичного досвіду та на цій основі формування понятійно-термінологічного апарату. Завдяки цьому наукову інтерпретацію одержала значна кількість багатогранних соціальних явищ. Сформований понятійний апарат соціальної педагогіки дозволяє тією чи іншою мірою відображати окремі фрагменти соціальних явищ і сам процес їх розвитку та змін, сприяючи таким чином поглибленню знань про ці явища.

Зміст видання становлять терміни, що визначають головні теоретичні засади соціальної педагогіки й інноваційні технології соціально-педагогічної діяльності. Це спроба охарактеризувати поняття соціальної педагогіки в загальній системі педагогічного знання.

Ця публікація узагальнює існуючий категоріально-понятійний апарат соціальної педагогіки як галузі наукових знань, практичної професійної діяльності, навчальної дисципліни. Під час підготовки малої енциклопедії автори — члени Української асоціації соціальних педагогів та спеціалістів із соціальної роботи — намагалися проаналізувати та використати різноманітні джерела та прийоми узагальнення та систематизації інформації. З цією метою було опрацьовано значний масив концепцій і теорій, принципів та закономірностей, моделей і технологій соціально-педагогічної діяльності.

Зважаючи на те, що в Україні в багатьох навчальних закладах різного рівня акредитації здійснюють підготовку спеціалістів за напрямом «Соціальна педагогіка», сподіваємось, що поява подібного видання є дуже своєчасною, відповідає потребам професії і враховує сучасні тенденції розвитку соціальної педагогіки.

Авторський колектив

АБІЛІТАЦІЯ — комплекс заходів (послуг), спрямованих на формування нових і підсилення вже існуючих ресурсів соціального, психічного та фізичного розвитку дитини або сім'ї. Абілітація в соціально-педагогічній діяльності — це система заходів, спрямованих на опанування знань і навичок, необхідних для незалежного проживання особистості в соціальному середовищі: усвідомлення своїх можливостей та обмежень, соціальних ролей, розуміння прав та обов'язків, уміння здійснювати самообслуговування. Термін частіше всього використовують стосовно дитини з особливими потребами, а також сім'ї, яка знаходиться в кризовій ситуації. Йдеться про розвиток у дитини тих функцій і здібностей, які в нормі з'являються без спеціальних зусиль оточуючих, а в дитини з проблемами можуть виникати тільки в результаті спрямованої роботи спеціалістів, яка поєднує педагогічні, психологічні, юридичні, медичні, технічні, соціальні засоби. Цей процес передбачає навчання дитини з обмеженими можливостями основних соціальних навичок, пристосування побутових умов до потреб дитини, педагогічну корекцію з метою вироблення та підтримки навичок автономного проживання, стереотипів безпечної поведінки, опанування навичок захисту власних прав та інтересів, самоаналізу та отримання навичок позитивного сприйняття себе та оточуючих.

Літ.: Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ. 2002. — 536 с. // Соціальна робота. Книга 4; Словарь по социальной педагогике: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Мардахаев Л. В. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук, проф. Холостовой Е. И. — М.: Юристъ, 1997. — 424 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. Капської А. Й., Пінчук І. М., Толстоухової С. В. — К.: 2000. — 260 с.

Харченко С. Я.

АГРЕСИВНІСТЬ (лат. *aggredi* — нападати) — короткочасний емоційний стан або індивідуальна риса особистості, для яких характерна стійка готовність людей до дій, спрямованих на заподіяння психологічної або фізичної шкоди. Агресивними називають такі дії й таке ставлення людини, які, будучи ворожими, водночас не мають будь-яких об'єктивних причин, не можуть бути виправдані обставинами, що склалися, або міркуваннями морального чи юридичного характеру, зокрема необхідністю самооборони або захисту інших людей. Існують: 1) *вербальна агресія* — вираження негативних почуттів (погроза, прокляття, крик, лайка); 2) *фізична агресія* — фізичні дії проти будь-кого; 3) *пряма агресія* — дія, спрямована проти будь-якого суб'єкта чи об'єкта; 4) *непряма агресія* — дія, яка непрямо спрямована на іншу особу (плітки, злісні жарти), та дії, для яких характерні неспрямованість та невпорядкованість (вияви люті, крики в натовпі, штовхання тощо); 5) *інструментальна агресія* — продумані дії задля досягнення певної нейтральної мети; 6) *ворожа агресія* — дії, мета яких — спричинення страждання об'єкта агресивної поведінки; 7) *аутоагресія* — дії, спрямовані на себе (самозвинувачення, самоприпинення, нанесення тілесних ушкоджень у формі виривання волосся, здирання шкіри, кусання нігтів, відмови від їжі в підлітковому віці). Агресивна поведінка може мати прихований, замаскований характер, наприклад, дитина з силою відчиняє двері, роблячи вигляд, що не помітила людини, яка входить.

Характер агресивної поведінки значною мірою визначають вікові особливості. Кожен віковий етап має специфічну ситуацію розвитку й висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до вікових вимог нерідко викликає різні вияви агресивної поведінки. Кризові перехідні періоди супроводжують невдоволеність своїм становищем, протести, вередливість та неврівноваженість. Вікові кризи, які призводять до істотного зростання агресивності, пов'язані з появою нових потреб, які не задовольняють наявні стосунки й уміння. Якщо дорослі переживають кризи кожні 7—10 років, то в дитини кризові явища спостерігаються значно частіше. Вікова динаміка вияву агресивності в дітей відповідає віковим «кризам» в 3—4 роки, 6—7 років і в 14—15 років. Більшість агресивних дій дітей інструментальні, вони зосереджені навколо предметів: діти ламають, забирають, кидають предмети, один в одного, захищають свої речі від спроб відібрати їх тощо. Агресію слід відрізнити від настійливості, яка містить у собі захист майна

чи прав (наприклад, відмова дозволити взяти іграшку) або наполегливість у своїх бажаннях та прагненнях.

Хоча рівень агресивності дітей залежить від конкретної ситуації, існують також стійкі індивідуальні розбіжності в схильності до агресивної поведінки. Наприклад, народження нової дитини в сім'ї або розлучення батьків може викликати тимчасове посилення агресії, але сильна агресія, яка триває більш, ніж кілька місяців, часто є ознакою стійкого типу поведінки. Схильність агресивної дитини сприймати дії іншого як ворожі може бути частиною хибного кола, яке підкріплює та посилює агресивну поведінку. Її агресивна реакція в життєвих ситуаціях може постійно викликати агресивні дії інших.

У результаті агресивна дитина сама часто стає об'єктом нападок з боку інших дітей, і її впевненість у ворожості намірів інших закріплюється.

На думку більшості спеціалістів, одне із джерел вияву агресивності в дітей та підлітків — сім'я. Форми проявів агресії в сімейних стосунках містять у собі: пряме фізичне й сексуальне насильство, холодність, образи, негативні оцінки, приниження особистості, емоційне неприйняття дитини.

До сімейних чинників агресивної поведінки дітей належать: 1) незабезпечення базових потреб дитини, ігнорування її інтересів; 2) жорстоке поводження з дитиною (фізичні покарання, погрози, залякування, грубість, домінування негативних оцінок, заборон, культ сили в сім'ї, обмеження рухової активності дитини); 3) хронічні конфлікти в сім'ї; 4) гостра травма або втрата (хвороба, смерть одного з батьків, насильство, розлучення) з фіксацією на травматичних обставинах; 5) слабкість батьків (безпорадна мати, батько, який ухиляється від відповідальності), їхня неспроможність захистити себе та дитину; 6) недостатній вплив батька (наприклад, його відсутність), що значно ускладнює нормальний розвиток моральної свідомості; 7) потакання батьків дитині у виконанні її бажань, недостатня вимогливість батьків, їхня неспроможність послідовно висувати зростаючі вимоги або добиватися їх виконання; 8) гіперопіка — надмірна кількість указівок, підвищена тривожність за здоров'я дитини, надмірна увага; 9) незгодженість вимог до дитини з боку батьків, унаслідок чого в дитини не виникає чіткого розуміння норм поведінки; 10) особистісні особливості батьків (дратівливість матері, жорстокість батька, психічні захворювання батьків); 11) у край обмежена житло-

ва площа, неможливість побути на самоті; 12) нудьга, недостатність стимулів тощо.

У цілому агресивна поведінка в сім'ї формується за трьома механізмами: наслідування та ідентифікація з агресором; захисна реакція у випадках агресії, спрямованої на дитину; реакція протесту на незадоволення базових потреб.

Літ.: Агрессия у детей и подростков: Учеб. пособие / Под ред. Н. М. Платоновой. — СПб.: Речь, 2004. — 336 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Изд. центр «Академия», 2002. — 368 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. Кн. 5. — К.: ДЦСССМ, 2002. — 236 с.

Песоцька О. П.

АДАПТАЦІЯ — пристосування організмів до умов існування. У соціальній психології адаптацію визначають як пристосування індивіда до групових норм та власне соціальної групи. Психологічна адаптація особистості в суспільстві відбувається завдяки таким психологічним механізмам, як рефлексія, ідентифікація, емпатія, прийом соціального зворотнього зв'язку тощо. *Соціальна адаптація* — процес пристосування індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи стосунків із соціальними об'єктами, інтеграція особистості в соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища. Психологічна та соціальна адаптація знаходяться у взаємозалежності. Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка немовби «дає старт» соціальній адаптації, остання була б просто неможливою. На характері розвитку соціальної адаптації позначаються індивідуальні психічні ознаки особистості (мислення, увага, пам'ять, почуття); характеристики темпераменту (інтенсивність, темп реакцій, ригідність, пластичність); риси характеру особистості (цікавість, відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи лідарство). Проте не можна переоцінювати вплив психіки на соціальну адаптацію людини, оскільки причини, що породжують соціальну адаптацію та визначають її суть, лежать у соціальній сфері.

Процес соціальної адаптації безперервний, зважаючи на те, що в навколишньому середовищі постійно відбуваються зміни

соціальної дійсності, які, безперечно, потребують нових способів пристосування індивіда. Соціальна адаптація здійснюється з різною мірою інтенсивності. Періоди підвищеної адаптивної інтенсивності можна співвідносити з поживленням соціальної діяльності суспільства, і навпаки, уповільнення явищ соціальної трансформації зменшують інтенсивність соціального пристосування індивіда.

Соціальна адаптація особистості — це атрибутивна властивість суб'єктів соціальної життєдіяльності, що реалізується шляхом інтерпретації внутрішніх та зовнішніх інформаційних моделей соціального буття з погляду їхньої відповідності адаптивним установкам, які не суперечать розумінню оточуючої дійсності та були: а) цілеспрямовано сформовані зовні; б) стихійно засвоєні в процесі соціалізації; в) відкриті самостійно.

Будь-яка адаптація, у тому числі й соціальна, — це складова соціалізуючого процесу, яку необхідно розглядати в діалектичній єдності двох діяльностей: зовнішньої — матеріально-духовної, яка спрямована переважно на зміну умов зовнішнього середовища, та внутрішньої — суб'єктивно-психічної, спрямованої перш за все, на перетворення внутрішнього світу суб'єкта. Тому важливий компонент соціальної адаптації — це узгодженість оцінок, особистих можливостей і прагнень індивіда з цілями, цінностями соціального середовища.

Значну роль у процесі соціальної адаптації відіграє адаптаційний потенціал людини. Це рівень можливостей особистості ввійти в нові умови соціального середовища, а також ті, що перебувають у постійних змінах. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою особистості, тобто тими вміннями та навичками пристосування, які індивід набуває в процесі життєдіяльності.

Соціальна адаптація може здійснюватися у формі акомодатії (повного підпорядкування вимогам середовища без їхнього критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) і асиміляції (свідомого й добровільного прийняття норм та цінностей середовища на основі особистісної солідарності з ними).

Розрізняють активну та пасивну адаптацію. У процесі активної адаптації індивід прагне енергійно взаємодіяти з середовищем, впливати на його розвиток та зміни, долати труднощі й перешкоди, вдосконалювати суспільні процеси. При пасивній адаптації індивід не прагне до змін оточуючої дійсності, пасив-

но реагує на існуючі норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі. Через це при зустрічі індивіда з певними об'єктивними труднощами, хворобами, екстремальними ситуаціями як результат низької адаптації може формуватися соціальна дезадаптація, що виявляється в різних формах девіантної поведінки.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 138 с.; *Ромм М. В.* Адаптація личности в социуме: теоретико-методологический аспект: Монография. — Новосибирск: Наука, 2002. — 275 с.; *Розум С. И.* Психология социализации и социальной адаптации человека. — СПб.: Речь, 2006. — 356 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ, 2002. — 536 с.

Безпалько О. В.

АДИКЦІЯ — залежність від деяких речовин, предметів або видів діяльності.

Існують хімічні й нехімічні форми адикції. До нехімічних форм належать: азартні ігри (гемблінг), сексуальна, любовна адикції, адикція до витрачання грошей, Інтернет-адикція, гаджет-адикція (мобільний телефон, CD-плеєр, портативний комп'ютер тощо), залежність від деструктивних культур тощо. Проміжне місце займає адикція до їжі (переїдання чи голодування).

Хімічні форми адикції — алкоголізм, наркоманія, вживання лікарських засобів у дозах, що перевищують терапевтичні, вживання галюциногенів, а також препаратів побутової хімії.

Різні форми адикції мають свої специфічні особливості й ви-яви, але всі вони створюють серйозну загрозу для фізичного й психічного здоров'я не лише самих адиктів, але й тих, хто їх оточує. Значної шкоди зазнають міжособистісні взаємини.

На першому етапі формування адиктивної поведінки завжди відбувається на емоційному рівні. Групою ризику стають люди з низькими адаптивними можливостями, а також нестійкі перед різного роду стресами підлітки, що виявляють постійне незадоволення собою, життям та оточенням.

На другому етапі адиктивної поведінки формується певна частота реалізації адиктивної поведінки. Провокувати адикцію по-

чинають будь-які події, які викликають душевний неспокій, тривогу, відчуття психологічного дискомфорту.

На третьому етапі адиктивний ритм стає стереотипним. Мотивація штучної зміни свого психологічного стану стає настільки інтенсивною, що ставлення до проблем людей з найближчого оточення втрачає будь-яке значення.

Четвертий етап — домінування адиктивної поведінки. Відбувається повне занурення в адиктивний процес, остаточне відчуження й ізоляція від суспільства.

П'ятий етап вже має характер катастрофи. Адиктивна поведінка руйнує й психіку, і біологічні процеси. Настає період загальної кризи й духовного спустошення.

Вибір адиктивної стратегії поведінки зумовлений труднощами в адаптації до життєвих проблемних ситуацій: складні соціально-економічні умови, розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї й інших соціальних групах, утрата близьких, різка зміна звичних стереотипів.

Етапами профілактичної діяльності можуть стати такі складові:

— *діагностичний* — діагностика особистісних особливостей, які можуть впливати на формування адиктивної поведінки (підвищена стурбованість, нездатність до емпатії, некоммунікбельність, підвищений егоцентризм, низьке сприймання соціальної підтримки, спрямованість на пошук вражень тощо), а також отримання інформації про стан дитини в сім'ї, характер сімейних взаємин, захоплення дитини;

— *інформаційно-просвітницький* — розширення компетенції людей, схильних до адиктивної поведінки в таких напрямках, як психо-сексуальний розвиток, культура міжособистісних стосунків, технологія спілкування, способи подолання стресових ситуацій, конфліктів тощо;

— *тренінги* з елементами корекції окремих особистісних особливостей і форм поведінки, що включають формування й розвиток навиків роботи над собою.

Профілактика адиктивної поведінки має торкнутись усіх сфер життя: сім'ї, освітнього середовища, громадського життя загалом.

Поряд з екологічними проблемами навколишнього середовища адиктивна поведінка стає реальною проблемою екології особистісних ресурсів, що є важливою складовою повноцінного функціонування суспільства й подальших перспектив його розвитку.

Літ.: Гоголева А.В. Аддитивное поведение и его профилактика. — М.: МПСИ, 2002. — 240 с.; Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В. Факторы, способствующие развитию химических аддикций. Психологические и социокультурные аспекты профилактики нарко-алкогольной зависимости: Сб. научных работ / Под. ред. М. С. Яницкого. — Кемерово, 2000. — С. 88 — 97.; Леонова Л. Г., Бочкарева Н. Л. Вопросы профилактики аддитивного поведения в подростковом возрасте. Учебно-метод. пособие. Новосибирск: НМИ, 1998. — 48 с.; Методичний посібник з профілактики ВІЛ/СНІД у молодіжному середовищі. — К.: Фонд профілактики хімічних залежностей та СНІДу, 2000. — 16 с.; Griffiths M. D. Internet addiction — time to be taken seriously? //Addiction Research. — 2000. — V. 8. — № 5. — P. 413—419.

Буніна Л. М.

АКСІОЛОГІЯ — філософське вчення про матеріальні, культурні, духовні, моральні та психологічні цінності особистості, колективу, суспільства, їх співвідношення зі світом реальності, зміни ціннісно-нормальної системи в процесі історичного розвитку. Засновником А. як філософського вчення вважають Г. Лотце. Певний внесок у розвиток вчення зробили Г. Мюнстерберг, Г. Рікке, А. Мейнонг. У сучасній педагогіці аксіологія — це її методологічна база, що визначає систему педагогічних поглядів, в основі яких лежить учення про природу таких людських цінностей як сенс життя, остаточна мета та виправдання людської, у тому числі й педагогічної, діяльності.

У сучасних словниках тлумачення цього поняття різне. У філософському словнику за редакцією І. Фролова аксіологію визначено як філософське дослідження природи цінностей. На думку укладачів сучасного філософського словника за загальною редакцією В. Кемерова, аксіологія — вчення про форми та способи ціннісного проектування людиною своїх життєвих устремлінь у майбутнє, вибору орієнтирів для наявного життя й оцінки минулого. У філософському словнику соціальних термінів за редакцією В. Андрущенко вказано, що аксіологія — теорія цінностей, що з'ясовує та досліджує якості й властивості предметів, явищ, процесів, які здатні вдовольняти потреби, інтереси й бажання людей. Ці наукові підходи дозволяють трактувати аксіологію як теорію цінностей.

Цінності визначаються як: *явища* матеріального й духовного плану, що мають позитивну значущість, тобто здатні задовольня-

ти певні потреби суспільства чи окремої людини; *продукт* (предмети чи абстрактні ідеї) активної діяльності людини, спрямованої на трансформацію особистісних смислів-орієнтацій; *будь-який предмет*, у тому числі й ідеальний, що має життєво важливе значення для суб'єкта (індивіда, групи, верстви населення, людства), до того ж у широкому розумінні цінностями можуть бути абстрактно привабливі сенси або ситуативні цінності, стабільно важливі для індивіда конкретні матеріальні блага, а у вузькому значенні цінності ототожнюють із духовними ідеями, які виражені поняттями високого ступеня узагальнення; *етичні ідеали*, основні переконання та цілі індивідуума чи суспільства; *відображення значущості явищ і предметів* реальної дійсності з точки зору їхньої відповідності (або невідповідності) потребам суспільства, соціальних груп чи особистості (у широкому значенні вказаного поняття), а також як моральні й естетичні імперативи (вимоги), що розроблені людською культурою та які виступають продуктами суспільної свідомості (у більш вузькому значенні).

З одного боку, неоднозначність позицій щодо визначення цінностей значною мірою ускладнює проведення наукових досліджень, але, з іншого, — дозволяє науковцям усвідомлювати, що будь-яке з запропонованих тлумачень має свої обмеження у використанні, що кожен з учених вносить тільки певну лепту в розв'язання ціннісної проблематики взагалі.

Літ.: Словарь-справочник по педагогике / Авт.-сост. Миже-риков В. А.; под общ. ред. Пидкасистого П. И. — М.: ТЦ сфера, 2004. — 448 с.; Философский словарь / Под ред. Фролова И. Т. — М.: 1986.; Современный философский словарь / Под ред. Кемерова В. Е. — Лондон, Минск, 1998.; Філософський словник соціальних термінів. — Х.: «Корвін», 2002. — 672 с.; Енциклопедичний соціологічний словник. За заг. ред. Осипова Г. В. — М., 1995. — 936 с.

Харченко С. Я.

АНІМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА (фр. *animer* — надихати, спонукати до певної діяльності) — свідомо діяльність, спрямована на спонукання певного індивіда, групи, громади до усвідомлення прихованого потенціалу, створення умов для повнішої реалізації різнобічних можливостей людини, здійснення соціокультурних та соціоосвітніх програм і проєктів. У педагогічному контексті анімація — це вид соціально-педагогічної діяль-

ності, спрямованої на реалізацію певних дій з метою оздоровлення соціального клімату певного середовища, створення атмосфери креативності, допомоги людям адаптуватися до соціальних змін, сприяння їх інтеграції в соціокультурний простір, спонукання до взаємодії та порозуміння людей у групі.

Поняття соціокультурної анімації виникло у Франції після Другої світової війни та тісно пов'язане із теорією соціально-виховного середовища. Виховні ініціативи, спрямовані на позитивну соціалізацію учня за межами школи та в широких верствах соціальної роботи, зазнали відродження наприкінці 1960-рр. поряд з іншими соціальними рухами. Основними причинами розвитку концепції анімації були: зменшення суспільної активності як у міських, так і в сільських громадах, необхідність активізації виховного потенціалу соціально-культурного простору навколо дитини. Термін «аніматор» було введено для характеристики організаторів діяльності дітей у вільний від навчальних занять час і використовувався переважно в контексті ідеї педагогізації дозвілля.

Пізніше французькі педагоги (зокрема Р. Торайя) дійшли висновку, що педагогічна анімація охоплює не лише позашкільну та позаурочну діяльність школяра, але й активно впроваджується в навчально-виховний процес. Поступово відбувалася еволюція у плані розуміння анімації в такому напрямку: від категорії соціокультурної до категорії соціально-педагогічної. На Першому Національному Конгресі з питань анімації, який відбувся в 1966 році, соціолог Ж.-П. Імоф визначив у доповіді анімацію як таку діяльність у групі чи з групою, колективом, соціальним середовищем, яка націлена на розвиток взаємодії всередині цієї групи з використанням методів прямої участі та інтеграції. Провідною ж функцією анімації було визнано адаптацію особистості до нових форм соціального життя з урахуванням таких аспектів, як робота з індаптації та розвиток особистості й колективу. Анімація поступово набуває ознак методології встановлення взаємовідносин між людьми та їх зв'язків з культурою на різних рівнях її вияву. П. Бенар, відомий французький науковець, зазначив, що в основу анімації покладено синтез таких різних і складних наукових галузей, як психологія, історія, соціологія, політичні науки тощо. У науковій літературі виділяють анімацію соціальну, культурну, соціокультурну, соціовиховну, педагогічну тощо.

Професійне поле фахівця анімаційної діяльності досить велике. У залежності від різних критеріїв анімацію підрозділяють на: *місь-*

ку, вуличну (за географічним критерієм); соціальну, культурну (за змістом, специфікою рівня впровадження); політичну, комерційну, шкільну, естетичну (за сектором основної діяльності); професійну, волонтерську (за статусом аніматора); суспільну, приватну; прибуткову, неприбуткову (за видом фінансування); анімацію, сконцентровану на змісті, групі, взаєминах, навчанні (за педагогічним критерієм). Анімаційну діяльність також можна охарактеризувати й за деякими допоміжними критеріями, а саме: анімація молоді, дорослих, людей похилого віку тощо (за віком особистості); анімація середовища робітників, селян, службовців тощо (за професійною своєрідністю); анімація за гендерною ознакою та за культурним рівнем учасників; анімація музичного дозвілля, туризму, спортивна анімація, театральна, кіноклуб, фото-клуб, рукоділля (за змістом заходів) тощо. У процесі соціального розвитку суспільства змінювалися зміст і форми анімаційної діяльності, що зумовило збагачення її функцій. Сьогодні стає можливим розрізняти такі основні функції анімації: соціальна функція адаптації та інтеграції, реалізація якої забезпечує процес соціалізації особистості та її готовність до динамічних змін у суспільстві як на політико-економічному рівні, так і на культурному; рекреологічна функція, пов'язана із дозвіллям та його організацією: завдяки добре підготовленій і організованій діяльності фахівців-аніматорів культурне дозвілля стає основою подальшого культурного, діяльнісного, практично спрямованого особистісного зростання відповідно до культурних запитів різних категорій молоді; навчально-виховна функція — анімація сприяє доповненню освіти, розвитку культурних і духовних потреб та інтересів особистості; превентивна функція — анімація дозволяє передбачити та обмежити девіації, допомагає в урегулюванні суспільного життя; критична функція — йдеться про можливість анімації в нормалізації, сприянні встановлення якісно нових стосунків між людьми та групами, у пошуку нового способу життя, більш якісного та змістовного; встановлює нове ставлення до навколишнього матеріального та духовного світу; сприяє розвитку критичного мислення особистості; суто культурна функція. Анімація широко розповсюджена в роботі з молоддю, а саме: у різних дитячих та юнацьких об'єднаннях, молодіжних клубах, дозвіллевих закладах. З огляду на своєрідність значного розвитку анімація досягла в соціокультурних центрах, де відбувається анімаційна діяльність як у сфері культурного дозвілля, так і в освітньо-професійній галузі для всіх верств населення незалежно від віку. Останнім ча-

сом актуальною є нова форма анімаційної діяльності — у житлових секторах-кварталах, основна мета якої — створення сприятливих умов для позитивно-активної життєдіяльності та взаємодії людей у певному територіальному й культурному просторі. Центри соціально-культурної анімації створюються також на підприємствах. Особливо актуальною стає анімаційна діяльність у сфері туризму, готельного бізнесу, спорту, медицини.

У сучасному розумінні поняття «*соціальний педагог-аніматор*» відбиває якісно нову грань професіограми соціального педагога, особистість і діяльність якого спрямовані на розробку та реалізацію анімаційного проекту з метою активізації виховної, культурної та соціальної діяльності людей, задля поліпшення взаєморозуміння, створення атмосфери толерантності, креативності в конкретній групі або конкретному осередку, ініціювання до просоціальних дій, поліпшення умов і власне процесу соціалізації особистості в певному середовищі та в суспільстві загалом. Мета соціального аніматора — не тільки та не стільки виявляти проблемну ситуацію, у якій перебуває людина, допомагати в її розв'язанні через посередницьку діяльність (між людиною чи групою людей, які потребують соціально-педагогічної допомоги різного характеру, та соціальними інституціями, що безпосередньо займаються соціальною підтримкою), а насамперед — стимулювати, «надихати» особистість на саморозкриття, саморозвиток і самодопомогу. Про фахівця, який володіє *анімаційною культурою*, можна говорити у випадку, коли особистості властиві певний рівень опанування знаннями, вміння їх реалізовувати, здатність до перетворювальної соціально-педагогічної практики на засадах анімаційної діяльності. В українській соціальній педагогіці анімація — явище порівняно нове і здебільшого знаходиться на стадії розвитку.

Літ.: Вступ до соціальної роботи. / За ред. Семигіної Т. В., Миговича І. І. та ін. — К.: Академвидав, 2005. — 304 с.; История социальной педагогики (становление и развитие зарубежной социальной педагогики) / Под ред. Беляева В. И. — М.: Гардарики, 2003. — 255 с.; Сучасний тлумачний словник української мови. За заг. ред. Дубічинського В. В. — Х.: Школа, 2006. — 1008 с.; *Тетерский С. В.* Введение в социальную работу. 4-е изд. — М.: Акад. Проект., 2004. — С. 321—323; *Augustin J.-P., Gillet J.-C.* L'animation professionnelle: histoire, acteurs, enjeux. Paris, L'Harmattan, 2000.; *Gillet J.-C.* Animation et animateurs: le sens de l'action. Paris, L'Harmattan, 2006.

Лесіна Т. М.

АРТПЕДАГОГІКА — галузь наукового знання, яка ґрунтується на синтезі педагогіки й мистецтва, забезпечує розробку теорії та практики педагогічного корекційно спрямованого процесу художнього розвитку дітей, частіше — з вадами розвитку; формує основи художньої культури особистості через мистецтво та художньо-творчу діяльність. Суть артпедагогіки полягає у вихованні, навчанні та розвитку засобами мистецтва осіб з обмеженими можливостями; формуванні в них основ художньої культури та оволодінні практичними навичками різних видів художньої діяльності. Основні функції артпедагогіки: *культурологічна* (зумовлена об'єктивним зв'язком особистості з культурою як системою цінностей, розвитком людини на основі засвоєння художньої культури та становлення її творцем); *освітня* (спрямована на розвиток особистості та пізнання дійсності через мистецтво; забезпечує засвоєння знань у галузі мистецтва та практичних навичок художньо-творчої діяльності); *виховна* (формує морально-естетичні, комунікативно-рефлексивні основи особистості; сприяє її соціокультурній адаптації за допомогою мистецтва); *корекційна* (сприяє профілактиці, корекції та компенсації недоліків та вад розвитку). Артпедагогіка як галузь наукового знання дозволяє розглядати в рамках спеціальної освіти не лише художнє виховання, а й всі компоненти корекційно-розвиваючого процесу (розвиток, виховання, навчання, корекцію) засобами мистецтва та формувати основи художньої культури дитини з вадами та проблемами розвитку.

Літ.: Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева, И. Ю. Левченко, Л. К. Комиссарова, Т. А. Добровольская. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 248 с.; Харченко С. Я., Краснова Н. П., Харченко Л. П. Соціально-педагогічні технології: Навч.-метод. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. — Луганськ:, Альма-матер, 2005. — 552 с.

Заверико Н. В.

АРТТЕРАПІЯ — 1) інтегративна галузь науки, що синтезує наукові знання мистецтва, психології, медицини та обґрунтовує можливість застосування мистецтва та художньої діяльності в корекційній роботі з дітьми, які мають відхилення в розвитку та в

активізації потенційних можливостей, пізнавально-інформаційних потреб дітей, молоді, дорослих; 2) сукупність методик, які базуються на застосуванні різних видів мистецтва, спрямованих на стимулювання креативних проявів людини (дитини), що має проблеми, з метою корекції психосоматичних, психоемоційних процесів та відхилень у її особистісному розвитку; 3) напрямок психотерапевтичної та психокорекційної практики; 4) метод терапевтичного впливу.

Сутність арттерапії полягає в терапевтичному та корекційному впливі мистецтва на суб'єкта та виявляється в реконструкції психотравмуючої ситуації за допомогою художньо-творчої діяльності, екстеріоризації переживань, що пов'язані з нею, через продукт художньої діяльності, а також створення нових позитивних переживань, народження креативних потреб та засобів їх задоволення. У наш час арттерапія включає: *ізотерапію* (лікувальний вплив засобів образотворчого мистецтва — ліплення, малювання, декоративно-прикладне мистецтво); *бібліотерапію* (лікувальний вплив читання); *імаготерапію* (лікування через образ, театралізацію); *музикотерапію* (лікування музикою); *вокалотерапію* (лікування співами); *кінезітерапію* (лікувальний вплив рухів — хореотерапію, корекційну ритміку).

Основними функціями арттерапії є *катарсистична* (очищення, звільнення від негативних станів); *регулятивна* (зняття нервовопсихічної напруги, регуляція психосоматичних процесів, моделювання позитивного психоемоційного стану); *комунікативно-рефлексивна* (забезпечує корекцію порушення спілкування, формування адекватної вмотивованої поведінки, самооцінки).

Систематизація арттерапії базується, по-перше, на специфіці видів мистецтва (музика — музикотерапія, образотворче мистецтво — ізотерапія, театр, образ — імаготерапія; література, книга — бібліотерапія; танок, рух — кінезітерапія); по-друге, у медицині, психології, артпедагогіці види терапії диференціюються в залежності від лікувально-корекційного впливу на людину та форм організації цих впливів (індивідуальна, групова).

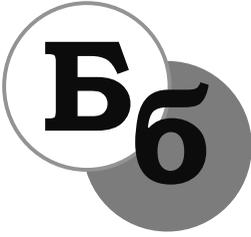
Поняття арттерапії (терапії мистецтвом) виникло в контексті ідей З. Фрейда та К. Юнга й розглядалось у психотерапевтичній практиці як один з методів терапевтичного впливу, який завдяки художній творчості допомагав психічно хворим передати в малюнках свої приховані психотравмуючі переживання й тим са-

мим визволитися від них. У подальшому це поняття знайшло більш широку концептуальну базу, включаючи гармонійні моделі розвитку особистості (К. Роджерс, А. Маслоу)

Як самостійний напрямок у лікувально-реабілітаційній педагогічній та соціальній роботі арттерапія існує кілька десятиріч. Як емпіричний метод арттерапія почала формуватися з середини ХХ століття, коли поширився досвід деяких художників та артпедагогів (А. Хілл у Великобританії), що залучили пацієнтів різних лікувальних закладів до занять образотворчим мистецтвом. У той же час ряд психотерапевтів з психоаналітичною підготовкою почали використовувати принципово нові форми інтеракцій — роботу з образотворчою продукцією клієнтів (М. Наумбурх у США). У 60—80-ті роки ХХ ст. були створені перші професійні об'єднання, що сприяли впровадженню та більш чіткому визначенню ролі арттерапевтичних методів у різних галузях практичної роботи. Почали діяти перші центри арттерапевтичної підготовки, у деяких країнах відбулась державна реєстрація арттерапії як самостійної спеціальності. Арттерапію застосовують у медицині (психіатрії, терапії, хірургії тощо), у психології (загальній, медичній, спеціальній), у педагогіці (спеціальній та корекційній). Арттерапію як напрямок, пов'язаний із впливом різних засобів мистецтва на людину, використовують як самостійно, так і в сукупності з медикаментозними, педагогічними й іншими засобами. Останнім часом арттерапія все більше входить у корекційно-розвивальний процес у спеціальних освітніх закладах для дітей з різними вадами розвитку та в лікувально-реабілітаційну роботу з різними категоріями клієнтів, як традиційними (психічно хворі), так і новими (соціальні сироти, правопорушники, засуджені, біженці тощо).

Літ.: Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е. А. Медведева, И. Ю. Левченко, Л. К. Комиссарова, Т. А. Добровольская. — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 248 с. Практикум по арт-терапии / Под ред. А. И. Копытина. — СПб: Питер, 2000. — 448 с. *Л. Д. Лебедева* Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. — СПб.: Речь, 2003. — 256 с.

Заверико Н. В.

БАТЬКІВСТВО — 1) соціально-психологічний феномен, що є сукупністю знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства; 2) процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними) необхідних умов для повноцінного розвитку та навчання дітей.

Розвинена форма батьківства характеризується відносною стабільністю й реалізується в узгодженості між батьками поглядами на батьківство. Цю форму батьківства складають такі компоненти: ціннісні орієнтації подружньої пари (сімейні цінності); батьківські установки та сподівання; батьківські почуття; батьківська позиція; батьківська відповідальність; стиль сімейного виховання. Кожний компонент батьківства включає в себе три складових: *когнітивну, поведінкову та емоційну*.

Ціннісні орієнтації об'єднують людей в сім'ю й створюють перспективу для її розвитку. Вони визначають мету народження та шляхи виховання дитини в сім'ї. Батьки впливають на формування ієрархії цінностей у дітей не тільки як емоційно близькі люди, але й як представники світу дорослих, з якими діти ідентифікують себе. Цінності сім'ї є важливим фактором для сімейної системи — як на рівні взаємодії подружньої пари, так і на рівні взаємодії батьків з дітьми. Щодо ціннісних орієнтацій, то когнітивна складова характеризується тим, яка інформація знаходиться на рівні переконань. Перш за все це переконання щодо пріоритету будь-яких мети та завдань життя, типів поведінки, життєвих принципів. Емоційна складова ціннісних орієнтацій визначає ставлення людини до цінностей. Наприклад, батьки радіють, коли дитини добре вчиться, бо освіта входить до пріоритетів сімейних цінностей. Поведінкова складова може бути як раціональною, так і ірраціональною, головне в ній — спрямованість на

реалізацію ціннісної орієнтації, досягнення значущої мети, захисту тієї чи іншої суб'єктивної цінності. Особливістю сімейних цінностей є взаємодія всіх перелічених компонентів, почуттів, знань, переконань та поведінкових проявів.

Батьківські установки — погляд батька чи матері на свою роль, який включає, у тому числі, і репродуктивну установку, заснований на когнітивному та поведінковому компонентах. *Батьківські сподівання* передбачають право очікувати від інших визнання їхньої соціальної ролі батьків, відповідної поведінки оточуючих, узгодженої з роллю, а також поводитись відповідно до очікувань оточуючих. Вони також містять три складові: когнітивна складова виявляється в уявленнях про репродуктивні норми суспільства, про розподіл батьківських ролей та ідеальний образ дитини. Емоційний аспект виявляється в емоційному фоні в реалізації батьківських установок та очікувань. Поведінкова складова визначає реальну репродуктивну поведінку, взаємини подружжя, батьківське ставлення та батьківські позиції.

У структурі батьківського ставлення виокремлюють інтегральне прийняття або нехтування дитиною; міжособистісну дистанцію; форми та напрями контролю дитини; соціально бажану поведінку. До когнітивної складової батьківського ставлення зараховують уявлення про різні способи та форми взаємодії з дитиною, знання про мету виховання та розвитку дитини. Емоційна складова батьківського ставлення містить оцінки та судження щодо різних типів батьківського ставлення, а також емоційне забарвлення поведінкового прояву батьківського ставлення. Поведінкова складова — форми та способи підтримки контакту з дитиною, контролю, виховання взаємин.

Батьківські почуття емоційно забарвлюють батьківське ставлення. Вони складаються з групи почуттів, яка вирізняється від інших емоційних зв'язків. Їхня специфіка полягає в тому, що турбота батьків про дітей необхідна для підтримання життя дитини. А потреба у батьківській любові є життєво необхідною для маленької дитини. Любов кожного з батьків — джерело та гарантія емоційного благополуччя людини, підтримки її психічного та фізичного здоров'я. Батьківська любов не є вродженим почуттям людини. Вона формується упродовж її життя. Любити дитину — означає вміти будувати з нею контакт, бачити зміни в її розвитку, довіряти дитині, навчатись приймати її такою, якою вона є. Батьківські почуття можуть бути суперечливі, абівалентні. Залежно

від ситуації у батьків можуть виникати як позитивні, так і негативні почуття, серед яких — роздратованість, гнів, почуття провини, страху тощо.

Батьківська позиція — психологічна й виховна спрямованість матері та батька, заснована на свідомій чи неусвідомлюваній оцінці дитини, що знаходить своє вираження в певних способах і нормах взаємодії з нею. Складовими батьківської позиції є: *адекватність* (найбільш близька до об'єктивної оцінка психологічних та характерологічних особливостей дитини, побудова виховного впливу на основі такої оцінки); *гнучкість* (здатність змінювати методи та форми спілкування і впливу на дитину відповідно її віковим особливостям, конкретним ситуаціям); *прогностичність* (здатність батьків до прогнозування подальшого розвитку життя дитини та побудови взаємодії з нею).

Батьківська відповідальність, як складова феномена батьківства, належить до ряду складних понять у психології особистості й соціальній психології. Вона має дуальну природу і включає як відповідальність перед соціумом, так і відповідальність перед совістю за життя та виховання дітей. Когнітивна складова батьківської відповідальності проявляється в уявленнях про відповідальну та безвідповідальну поведінку батьків, про розподіл відповідальності між матір'ю та батьком. Емоційна складова — у ставленні до перерозподілу обов'язків у сім'ї, емоційному забарвленні цього процесу та у процесі оцінювання себе як батька, матері з точки зору відповідальності.

Стиль сімейного виховання — це своєрідне поєднання перелічених вище структурних компонентів — ціннісних орієнтацій подружньої пари, батьківських установок та сподівань, батьківського ставлення, батьківських почуттів, батьківських позицій, батьківської відповідальності. Стиль батьківської поведінки впливає на формування особистості дитини, розвиток соціальних навичок. Його когнітивна складова включає загальні уявлення про можливі способи спілкування з дитиною та стилі виховання. Емоційна складова стилю сімейного виховання визначає почуття, які виникають у батьків щодо розподілу відповідальності, одне до одного, використання способів спілкування з дитиною. Поведінкова складова безпосередньо пов'язана з уміннями, навичками стосовно виховання та навчання дитини, догляду за нею, матеріального забезпечення, вміння будувати гармонійні взаємостосунки в подружжі, формувати стиль сімейного виховання.

Усвідомлене батьківство — взаємодія батьків (чи осіб, які їх замінюють) між собою, іншими членами сім'ї, дітьми, результатом якої є створення найбільш сприятливих умов для повноцінного розвитку дитини на всіх етапах її життя. Під усвідомленим батьківством також розуміють свідоме ставлення батьків до процесів виховання, розвитку та догляду за дитиною на всіх етапах її життєдіяльності з метою формування здорової та зрілої особистості. Усвідомлене батьківство — це також сукупність батьківських якостей, почуттів, знань та навичок щодо виховання, розвитку дітей на різних етапах їхньої життєдіяльності.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навч. посіб. — К.: Логос, 2003. — 132 с.; *Кравець В. П.* Психофізіологічні та психолого-педагогічні аспекти формування усвідомленого батьківства. — К.: Видавн. Центр «Академія», 2001. — 244 с.; *Овчарова Р. В.* Психологическое сопровождение родительства. — М.: Изд-во ин-та психотерапии, 2003. — 319 с.; Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини: Метод. матеріали для тренера / Авт.-упоряд.: О. В. Безпалько, Т. Л. Лях, В. В. Молочний, Т. П. Цюман; Під заг. ред. Г. М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — 107 с.

Братусь І. В.

БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ — 1) стан особистості, для якого характерна відсутність мінімальної пристосованості до вимог, які висуває суспільство до її поведінки, і який базується на неуспішній соціалізації; 2) стан особистості, пов'язаний із розірванням стосунків дитини та батьків.

Бездоглядні діти — це діти, не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд і дбайливе ставлення до дитини, здорова моральна атмосфера тощо). Відповідно дитяча бездоглядність — це послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, розвитком, самопочуттям дитини з боку батьків чи осіб, які їх замінюють.

Бездоглядними дітей можна назвати за наявності двох ознак: *якщо дитина певний час живе на вулиці*, незалежно від того, благополучна її сім'я чи ні, має вона сім'ю чи є вихованцем закладу інтернатного типу; *якщо сім'я дитини асоціальна (соціально не-*

благополучна), незалежно від того, чи живе дитина вдома чи на вулиці.

Поняття «бездоглядна дитина» може виходити поза межі поняття «діти вулиці», коли йдеться про дитину, яка позбавлена уваги та догляду батьків, але не віддає перевагу вуличному середовищу. Такі діти можуть виявляти девіантну поведінку, мати шкідливі звички чи відчувати самотність, комплекс неповноцінності, незадоволеності власним життям тощо.

Дитяча бездоглядність — один із кроків до соціальної дезадаптації, безпритульності. Водночас усі безпритульні діти є бездоглядними. Складність феномена підтверджує неможливість інколи чітко визначити, до якої категорії — «бездоглядна» чи «безпритульна» — належить дитина. Тому під час ідентифікації важливі не стільки наявність певного місця проживання, скільки термін її перебування на вулиці (досвід «вуличного життя»), бажання повернутися в рідну домівку чи державний заклад і можливість реабілітації асоціальних батьків. Тому ці два поняття потрібно розглядати паралельно, не намагаючись у всіх випадках розмежувати їх.

На сучасному етапі передумовами та причинами бездоглядності та безпритульності дітей є: соціальні й економічні аспекти становища сучасного українського суспільства; функціональна неадекватність сім'ї; відчуження частки дітей від шкільного середовища; вади та обмеженість можливостей соціалізації дитини в інтернатних закладах; проблеми в організації дозвілля дітей; вплив засобів масової інформації на прояви негативної поведінки дітей.

Залежно від зв'язків з родиною чи інституціями, що їх замінюють, сьогодні серед бездоглядних і безпритульних дітей в Україні, життєдіяльність яких переважно відбувається в умовах вулиці, виділяють такі категорії: не мають батьків і живуть на вулиці дітисироти та діти, позбавлені батьківського піклування, покинуті діти, діти-втікачі з державних установ; мають батьків, пішли з дому (чи їх звідти вигнали), постійно живуть на вулиці, їхні зв'язки з сім'єю повністю розірвані; мають батьків, але періодично живуть то вдома, то на вулиці; мають батьків, на вулиці проводять увесь день чи ніч (зв'язки з сім'єю напружені). Контингент «бездоглядних і безпритульних» сьогодні поповнили діти українських сімей трудових мігрантів, діти батьків, що не мають певного місця проживання («бомжів», біженців), діти жінок, що займаються проституцією тощо.

Явище дитячої бездоглядності та безпритульності — складне й неоднозначне. Воно узагальнено визначається поняттям «діти

вулиці» та існує в багатьох країнах світу, у тому числі й із високим рівнем соціально-економічного розвитку. Його специфіка також залежить від соціально-політичних умов та національно-культурних традицій конкретного соціуму. У Швеції дітей, що не контактують з батьками, проводять більшість часу в тимчасових і не призначених для проживання приміщеннях та на вулицях, називають «покинутими». В Італії стосовно дитячої безпритульності вживають термін «неповнолітні групи ризику». У Великобританії осіб вулиці залежно від віку називають: «юні втікачі» — діти до 18 років, які пішли з дому чи виховної установи; «молоді бездомні» — особи, які не мають роботи та постійного місця проживання; «ті, що сплять на вулиці» — підлітки й молодь, які не мають постійного притулку, ночують під мостою та в різних вуличних спорудах. У Греції, Туреччині, Угорщині, Хорватії «дітьми вулиці» називають переважно дітей ромів (циганчат) і дітей біженців. Узагальнивши досвід країн світу, Дитячий фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) дає таке визначення поняття «діти вулиці»: діти, які не спілкуються зі своїми сім'ями, живуть у тимчасових помешканнях (покинутих будинках тощо) або не мають взагалі постійного житла й кожного разу ночують в іншому місці; діти, які підтримують контакт із сім'єю, але через бідність, перенаселення житла, експлуатацію та різні види насильства проводять більшу частину дня, а іноді й ночі на вулиці; діти — вихованці інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці.

Наслідками бездоглядності й безпритульності дітей на сучасному етапі є: девіантна поведінка дітей, адиктивність та залежність поведінки неповнолітніх, дитяча злочинність, експлуатація дітей і торгівля ними.

Літ: Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: Тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. — К., 2004. — 240 с.; Социологическая энциклопедия в 2 томах. Т. 1. — М., 2003.

Петрочко Ж. В.

БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ — відсутність в індивідів або сімей постійного житла, що робить неможливим як ведення осілого способу життя, так і повноцінного соціального функціонування.

Це стійкий, тривалий у часі стан побутової невлаштованості, що не дозволяє людині задовольнити власні потреби.

Явище безпритульності існувало завжди, але найбільшого поширення набуває в періоди соціальних потрясінь і лих, тому є індикатором цивілізованості та рівня моралі в суспільстві.

Основні місця перебування безпритульних — вокзали великих міст, підвальні приміщення. Соціолог і політолог Е. Гідденс відзначає, що категорія безпритульних людей досить змішана. Більшість з них не є душевнохворими, алкоголіками чи споживачами наркотиків. Це люди, які опинилися на вулиці тому, що пережили особисті катастрофи.

Безпритульність має *індивідуальний* (покидання дому через конфлікт, втрата житла через житлові махінації), *груповий* (кочівні цигани, групи сімей мігрантів з інших країн) і *масовий* прояви (біженці). Носить *відкритий* і *прихований* характер залежно від реєстрації бездомних; латентний, коли люди, які не мають постійного житла, проживають у закинутих, опустілих будинках, що будуть зносити, знаходять тимчасовий притулок у друзів, проживають у недобудованих приміщеннях тощо.

Безпритульність як соціально-економічне й соціально-правове явище характеризується довготривалою відсутністю в людей житла через різні причини. Серед них: спад виробництва і поширення безробіття; нестача дешевого житла, малозабезпеченість значної кількості громадян; стан соціального здоров'я суспільства (наявність душевнохворих, осіб з девіантною поведінкою, функціональна неспроможність сімей тощо); слабкі можливості реалізації соціальних програм з надання допомоги малозабезпеченим, представникам груп ризику; війни, локальні конфлікти, стихійні лиха тощо. Бездомні живуть в екстремальних умовах, не мають можливості одержати освіту, духовно та культурно розвиватися, їм невідомі відчуття захищеності та потрібності. Вони частіше за все беззахисні перед моральним, соціальним і фізичним насильством.

Ця категорія населення становить потенційну загрозу для суспільства, оскільки відсутність змоги отримати й утримувати житло, знайти роботу штовхає на злочини. Наслідки бездомності закономірні: венеричні захворювання, участь у конфліктах, загроза поширення ВІЛ-інфекції, зловживання алкоголем і наркотиками, психічні відхилення через брак уваги, дискримінація та насильство.

Безпритульність існує практично в усіх країнах. Найбільш поширена безпритульність у країнах, що розвиваються: Азії, Африки, Латинської Америки. Помітно менше бездомних у країнах Скандинавії, Франції, Німеччині. Масова безпритульність характерна для великих міст, особливо для мегаполісів.

Проблема безпритульності (бездомності) потребує швидкого втручання й реальних змін. У більшості країн вирішення цієї проблеми залежить перш за все від самої людини, її можливості купити чи найняти житло. При цьому держава зобов'язана забезпечити певні гарантії (житлове будівництво, охорона власності, комунальне обслуговування). Проте надання житла — це лише часткове розв'язання проблем безпритульних. Багатоаспектність проблем бездомності вимагає розв'язання комплексних завдань глобального характеру. В Україні допомога зокрема полягає у відкритті як державних, так і недержавних притулків, центрів соціальної та соціально-психологічної реабілітації, телефонів довіри.

Особливо важке становище безпритульних дітей. Це неповнолітні, які були покинуті батьками, самостійно залишили сім'ї або дитячі заклади, де вони виховувалися, і не мають певного місця проживання (*відповідно до Закону України «Про охорону дитинства»*). На думку вітчизняних учених, безпритульність є відображенням політико-економічного й культурного стану соціуму, це закономірний наслідок криз перехідного етапу в розвитку країни.

Виокремлюють чотири хвилі масової безпритульності дітей: перша хвиля зародилася за царської Росії (1910 р. — до 2,5 млн. безпритульних дітей) й істотно посилилася у складних історичних умовах наступного десятиліття: Перша світова війна, революція, громадянська війна, біженство, евакуація, голод, безробіття тощо (1921 р. — до 4,5 млн. безпритульних дітей.). У 1931—1933 рр. XX століття виникла нова хвиля безпритульності, породжена колективізацією, голодомором, репресіями. Третю хвилю масової безпритульності спричинила Друга світова війна, яка зробила сиротами та безпритульними мільйони дітей. Зростання масштабів безпритульності в пострадянських країнах й в Україні, теж відбувається в 90-х роках XX століття як наслідок соціально-економічних потрясінь перехідного періоду. На жаль, це негативне явище не подолано й сьогодні.

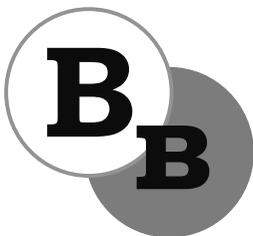
У перші роки існування радянської влади органи соціально-правового захисту вели боротьбу винятково з фізичною занедба-

ністю дітей, у яких не було жодних засобів для існування. Цей тип безпритульності був здебільшого наслідком імперіалістичної та громадянської воєн, голоду. У середині 19—20-х років у середовищі безпритульних відбулися якісні зміни: діти, які мали батьків, становили 37% від загалу, напівсироти — 33%, круглі сироти — 30%. Загальна маса безпритульних із тих, які мали батьків, — це діти найбіднішого прошарку населення робітників і селян. Збільшення в роки Другої світової війни числа дітей-сиріт зумовлено передусім масовою загибеллю їхніх батьків як на фронтах від бойових дій, так і в тилу від хвороб, різних насильств і злигоднів. Сьогодні явище бездоглядності та безпритульності дітей безпосередньо пов'язане із соціальним сирітством, зумовленим значною мірою кризою сімейних взаємин, збільшенням числа неблагополучних сімей, послабленням виховної функції сім'ї. Ситуацію ускладнює й те, що на вулицю потрапляють передусім діти, чії батьки ведуть асоціальний спосіб життя (алкоголіки, наркомани). Такі діти складніше піддаються реабілітаційним заходам, часто не прагнуть позбутися шкідливих звичок, змінити вироблений стиль життя.

Ще в 19—20-і роки фахівці зробили висновок, що наявність численного контингенту безпритульних дітей породжує споріднені чи похідні проблеми не лише в їхньому середовищі, але й має небезпечну тенденцію до «соціального інфікування» дітей з більш-менш благополучного середовища. Сучасна суспільна практика цілком підтверджує це спостереження.

Літ: Большой толковый социологический словарь. Том 1: Пер. с англ. — М., 1999; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой. — М., 1997; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К., 2002; Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей в Україні: тематична Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. — К., 2004.

Петрочко Ж. В.

ВАЖКОВИХОВУВАНІСТЬ — 1) стан підлітка, породжений неприйняттям запропонованих установок; 2) вияв негативних якостей у поведінці людини; 3) поведінка, яка виходить за межі соціальної норми внаслідок неправильного вибору шляхів самоствердження.

Важковиховуваність — основна передумова відхилень у поведінці особистості; поняття, що пояснює труднощі, з якими стикаються педагоги, соціальні педагоги, батьки, організовуючи й здійснюючи виховний процес. Поняття «важковиховуваність» похідне від терміна «важковиховувані діти». «Важковиховувані» — це такі категорії дітей, у яких під впливом несприятливих соціальних, психолого-педагогічних та медико-біологічних чинників відбуваються порушення моральних ставлень до навчання, норм поведінки, зниження або втрата почуття відповідальності за власні вчинки.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень загальних аспектів проблеми «важковиховуваних» дітей, сьогодні серед учених і практиків немає єдиної думки щодо правомірності вживання термінів «важковиховуваність», «важковиховуваний», не визначено міру «важковиховуваності», не вироблено критеріїв «важковиховуваних». Нерідко цих дітей називають афективними, акцентуйованими, недисциплінованими, педагогічно занедбанними.

Виділяють такі групи важковиховуваних дітей і підлітків: 1) з нерівномірним розвитком психіки (акцентуація характеру, емоційна нестійкість); 2) педагогічно занедбані (несформованість особистісних структур, низький рівень розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки); 3) ті, що перебувають у неправильних взаємостосунках з оточуючими.

Значна частина важковиховуваних дітей стає в майбутньому на шлях скоєння правопорушень і злочинів. Щоб запобігти цьому, необхідно своєчасно виявити дітей з найпершими симптома-

ми неблагополуччя в моральному розвитку й поведінці та вжити своєчасних заходів щодо запобігання подальшої соціальної деформації особистості.

Подолання важковихованості можна здійснити різними шляхами: забезпечення індивідуального підходу; формування позитивних взаємин важковиховуваних дітей з колективом класу, позитивних стосунків між дітьми й батьками; реалізація принципу паралельної дії; перевиховання в процесі занять спортом; формування довіри у важковиховуваних дітей до вчителів, вихователів, перевиховання в умовах спецшколи тощо. Процес подолання важковихованості містить кілька етапів: 1) *діагностичний* — визначає взаємовідносини між суб'єктом, об'єктом і навколишнім середовищем, характеристику відхилень від норми, причини педагогічної несприйнятливості; 2) *прогностичний* — формування мети перевиховання на основі діагностичних відомостей і визначення завдань прогнозу; виявлення причин небажаної поведінки й пошук оптимального варіанту перевиховання; визначення й планування заходів щодо покращення мікроклімату в сім'ї, школі; нормалізування стосунків педагогічно занедбаних дітей із оточуючими з метою зняття небажаних рецидивів негативної поведінки; 3) *виконавчий* — практична робота; розробка плану конкретної програми нормалізації психічного соціального життя дитини, визначення засобів діяльності, термінів, виконавців; стимулювання самовиховання з метою мобілізації внутрішніх резервів особистості з подолання негативних якостей.

У кожному конкретному випадку вплив на важковиховувану дитину повинен узгоджуватися з впливом на середовище, що її оточує, та бути індивідуальним відповідно до причин і характеру викривлення моральної позиції підлітка, особливостей ситуації, умов його життя й виховання.

Подолання педагогічної занедбаності й важковихованості неповнолітніх можливе тільки за умов об'єднання зусиль, розподілу функцій, координації впливів сім'ї, школи та інших соціальних інститутів виховання для створення гуманістичного, комфортного, безпечного й педагогічно організованого середовища.

Літ.: Лодкина Т. В. Социальная педагогика. Защита семьи и детства: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений — М.: Изд. центр «Академия», 2003. — 192 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівни-

ків / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — 260 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. проф. Е. И. Холостовой. — М.: Юрист, 1997. — 424 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. Кн. 5. — К.: ДЦССМ, 2002. — 236 с.

Песоцька О. П.

ВЕДЕННЯ ВИПАДКУ — провідна технологія соціально-педагогічної роботи з конкретною проблемною ситуацією, у якій об'єднано й певний моніторинг ситуації, і залучення інших інституцій, і здійснення координації дій з метою розв'язання психологічних, міжособистісних, соціальних проблем клієнта, його оточення. Реалізується шляхом встановлення безпосередньої взаємодії між спеціалістом (соціальним педагогом/соціальним працівником) і клієнтом. Ведення випадку як процес дуже близький до управлінських моделей, тому даний метод деякою мірою можна розглядати як універсальний. Ця технологія розвивається з початку ХХ ст.

Ведення випадку — це процес ідентифікації людини, що має специфічні соціальні потреби, розробки та реалізації плану, за яким соціальні, освітні й медичні ресурси використовують найбільш ефективно з метою досягнення оптимального результату для клієнта за найменших витрат. Ведення випадку можна розглядати як інструмент оптимізації витрат, зростання ефективності, раціоналізації послуг і ресурсів.

Ведення випадку — це об'єднуюча технологія в роботі соціального педагога, бо враховує й інтегрує в собі інші технології, а саме: оцінювання, оцінки потреб, раннього втручання, роботи з клієнтом, надання послуг тощо. Ці технології є етапами технології ведення випадку, саме тому її можна вважати політехнологічною. Індикатор ефективності впровадження технології ведення випадку — результативність означених технологій. Як технологія, вона спрямована на забезпечення послідовності та доступності послуг з урахуванням відповідності їхньої інтенсивності до реальних потреб клієнтів соціально-педагогічної діяльності та орієнтується на можливості, наявні ресурси стану системи соціального обслуговування, соціально-педагогічної підтримки, надання послуг. Основні принципи ведення випадку — комплексність, міждисциплінарна та міжвідомча взаємодія в здійсненні

соціально-педагогічної роботи, співпраця соціального педагога та клієнта, спадкоємність діяльності тощо.

Існують різні моделі ведення випадку: мультидисциплінарна, трансдисциплінарна, міждисциплінарна (міжпрофесійна), в основі яких лежить командний підхід до координації послуг, що підсилює ефективність цієї технології.

Мультидисциплінарна модель передбачає ведення випадку командою різних спеціалістів із різних галузей знань, які працюють за окремими планами роботи та завданнями. На регулярних зустрічах проводять оцінювання виконаної роботи, визначають пакет послуг, які пропонують конкретному клієнту. У цій моделі координацію роботи членів команди, представлення нових випадків здійснює соціальний працівник — менеджер ведення випадку.

Міждисциплінарну модель вважають однією із найбільш перспективних у створенні скоординованого пакету послуг, завдяки інтеграції зусиль усіх фахівців. Члени команди узгоджують на регулярних зустрічах головні питання щодо ведення випадку, а саме: порядок взаємодії, єдиний план втручання, усі етапи ведення випадку, перелік послуг, умови їх надання. Це дозволяє запобігти дублюванню послуг, хаотичності їх надання. Важливий принцип функціонування моделі — врахування думки клієнта під час планування та надання йому соціальних послуг. Тому клієнт може брати участь у зустрічах міждисциплінарної команди як партнер. Головна роль менеджера випадку — координація роботи команди, а також представництво інтересів клієнта перед командою, захист його прав.

У рамках функціонування трансдисциплінарної моделі лише один член команди підтримує прямий зв'язок з клієнтом і виступає об'єднуючою ланкою між спеціалістами та клієнтом.

Основа процесу координації роботи команди утворена з таких складових динамічної взаємодії: взаємообмін повною, точною, детальною інформацією між членами команди, які є представниками різних соціальних інституцій громади; відповідальність за прийняті рішення, дані проведеної оцінки потреб клієнта, надані послуги тощо; формування єдиних переконань членів команди щодо цілей ведення випадку, пріоритетності інтересів клієнта/дитини та найкращого середовища для її розвитку тощо.

Функціонал менеджерів ведення випадку об'єднує такі професійні вміння як адвокація (захист прав та інтересів клієнта), фасилітація (допомога в рідних видах діяльності), побудова чи ви-

користання мереж (систем підтримки). Функції соціального педагога/соціального працівника/менеджера під час впровадження цієї технології: організаційна, координуюча, оцінююча, захисна, моніторингова. Менеджер ведення випадку виконує роль адвоката, який гарантує надання послуг, визначення індивідуальних потреб клієнта, недопущення необґрунтованого дострокового закриття випадку тощо. Серед управлінських ролей: лідер команди, керівник персоналу, адміністратор, соціальний організатор, менеджер змін тощо.

Як процес технологія ведення випадку має певні етапи, а саме: оцінка потреб клієнта (див. *оцінка потреб дитини*); аналіз результатів оцінки та обґрунтування необхідності відкриття та ведення випадку; прийняття рішення про відкриття випадку/взяття під соціально-педагогічний супровід; планування випадку (робота спільно з клієнтом індивідуального плану роботи: визначення його мети, часових меж, конкретних дій, заходів тощо); надання послуг/соціально-педагогічний супровід; оцінка процесу, оцінка результатів роботи (підсумкова); закриття випадку.

Дотримання послідовності етапів технології ведення випадку забезпечує результативність роботи соціального педагога.

Головна мета ведення випадку — оптимізувати функціонування клієнта, надаючи йому якісні й ефективні послуги, його максимальне залучення до розв'язання власних проблем на всіх етапах ведення випадку.

Літ.: *Кочубей А., Умарова Н.* Визит в семью, или практика работы с семьями: Учебн. пособие. — Псков: ПЛИПКРО, 2002. — 118 с.; *Сидоров В. Н.* Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. — Винница, Глобус-пресс, 2006. — 408 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології. Підручник / За ред. І. Д. Зверєвої. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; Соціальний супровід сімей, що опинились в складних життєвих обставинах. Метод. посіб. / Зверєва І., Кузьмінський В., Петрочко Ж., ін. — К.: ДЦССДМ, 2006. — 84 с.

Зверєва І. Д., Петрочко Ж. В.

ВІЛ-ІНФЕКЦІЯ — захворювання, що виникає внаслідок зараження вірусом імунodefіциту людини (ВІЛ). У 1986 р. Комітетом з таксономії й номенклатури вірусів Всесвітньої організації

охорони здоров'я ВІЛ визначено назвою збудника синдрому набутого імунodefіциту (СНІД). ВІЛ належить до сімейства ретровірусів, має специфічну форму, добре пристосовану до існування в організмі людини. Своім впливом ВІЛ руйнує імунну систему людини, внаслідок чого її організм стає беззахисним навіть перед порівняно невинними мікроорганізмами, а також злоякісними пухлинами. Потрапивши в організм людини, вірус проникає в Т-лімфоцити, присутні в усіх рідинах організму інфікованих людей, та вражає певну їх частину — Т-хелпери (англ. *help* — допомагати, захищати). У результаті зміни ланцюга ДНК Т-хелпери починають продукувати сам вірус. Скорочення кількості Т-хелперів призводить до розвитку СНІДу. Людина може інфікуватися ВІЛ тільки у випадку потрапляння цих рідин із інфікованого організму в здоровий. Існує три шляхи інфікування: через кров, шляхом спільного використання голочок та шприців під час ін'єкцій наркотиків, медичних процедур, пірсингу й татуювання або під час переливання крові; шляхом сексуальних стосунків з ВІЛ-інфікованим партнером без застосування запобіжних заходів; під час вагітності, пологів або грудного вигодовування вірус може передатися від матері, інфікованої ВІЛ, до дитини. Найбільш небезпечний для оточуючих — період від моменту потрапляння вірусу в кров до появи антитіл до ВІЛ в крові та інших біологічних рідинах організму: людина може заражати інших, не знаючи свого статусу. Цей період має назву «період вікна». Численними дослідженнями доведено, що через «побутові» контакти з ВІЛ-позитивною людиною заразитися не можна. Знаючи шляхи передачі вірусу, досить лише уникати контакту з рідинами, що можуть містити ВІЛ.

Розвиток вірусу в організмі людини проходить декілька стадій: через 1—3 місяці після зараження можуть виникнути гострі прояви (підвищення температури, збільшення лімфовузлів, висипання на тілі, головний біль, розлад системи травлення); період безсимптомного або прихованого вірусноносійства (від 2,5 до 5 років); стадія генералізованої лімфаденопатії або вторинних захворювань (тривале збільшення кількох груп лімфатичних вузлів); СНІД-асоційований комплекс (підвищена температура тіла, діарея, нічна пітливість, досить швидке зниження маси тіла, під впливом вторинних інфекцій спостерігається ураження травної, дихальної, нервової систем організму; триває декілька років); власне СНІД (ознаки попередньої фази, що мають більш вираже-

ний характер). В Україні протягом 2006 року щодня виявлялося більш 40 нових випадків ВІЛ-інфекції. Незважаючи на настільки загрозливий характер статистичних даних про поширення інфекції, епідемія ВІЛ не усвідомлена населенням України як серйозна загроза. Для переважної більшості громадян України ВІЛ-інфекція, як і раніше, залишається чимось далеким, загрозливим винятково для так званих «груп ризику» (гомосексуалістів, наркоманів, повій, ув'язнених тощо). На даному етапі розвитку епідемії в Україні можна констатувати той факт, що внаслідок поширення захворювання погіршується соціально-економічний стан країни. У Концепції стратегій дій Уряду зазначено, що витрати на лікування ВІЛ-інфікованих та хворих на СНІД за найбільш оптимістичними оцінками становитимуть у 2011 році 533 млн. гривень. Зв'язана з поширенням СНІДу смертність населення може призвести до зниження середньої тривалості життя в Україні від 2 до 4 років для чоловіків і від 2 до 5 років для жінок. Соціальні проблеми, пов'язані з ВІЛ, мають 8 основних характеристик: соціально-економічний спад унаслідок бідності, безробіття, нерівномірного розподілу прибутків; дезінтеграція сімей та спільнот, збільшення кількості сиріт, покинутих і бездомних дітей; збільшення частоти небезпечної поведінки серед молоді (в основному секс без запобіжних засобів та обмін голками та шприцями); занепад системи освіти, що зменшує її спроможність допомагати молоді розвивати навички захисту від інфекції; гендерна нерівність, що зменшує здатність жінок захистити себе від ВІЛ та збільшує турботи, що лягають на їхні плечі; нестабільність населення, що виявляється в законних та незаконних міграціях; зростання незаконної торгівлі наркотиками, що є безпосереднім рушійним чинником епідемії; дискримінація та презирство до хворих на ВІЛ/СНІД.

Прямі наслідки інфікування ВІЛ — хвороба та смерть — відіграють вирішальну роль у долі окремих особистостей, однак цим не вичерпуються наслідки розвитку епідемії. Страждає вся родина ВІЛ-інфікованого, що може виявитися в психічній травмі, втраті доходів від праці зараженого члена родини, збільшення витрат на його утримання й лікування. Для нації загалом поширення ВІЛ-інфекції означає втрату частини населення, збільшення витрат на організацію профілактики та лікування хворих, а також збільшення рівня тривожності за рахунок дискримінації й стигматизації ВІЛ-інфікованих. Низький рівень поінформованос-

ті суспільства — один із факторів формування нетолерантного ставлення до людей, які живуть із ВІЛ.

Літ.: Змушко Е. И., Белозеров Е. С. ВИЧ-інфекція: Руководство для врачей. — Спб., 2000. — 311 с.; Люди и ВИЧ / Под ред. О. Пурик. — К., 2004. — 283 с.; Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному» / За ред. І. Д. Звереві. — К., 2002. — С. 89—100.; Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник. С. 92—93.; Соціальна робота / Соціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник / За заг. ред. І. Д. Звереві. — К.: Етносфера, 1994. — С. 102.; Україна та ВІЛ/СНІД: Час діяти / Звіт про людський розвиток в Україні. Програма розвитку ООН. — К., 2003. — 11 с.

Зверева І. Д., Терницька С. В.

ВІКТИМОЛОГІЯ (лат. *victima* — жертва та грец. *logos* — наука, учення) — учення про поведінку жертви насильства. *Віктимологія соціально-педагогічна* — галузь знань, складова частина соціальної педагогіки, яка вивчає реальні чи потенційні жертви несприятливих умов соціалізації, їхній розвиток і виховання. Термін «віктимологія» взято з кримінології, спеціальний розділ якої — юридична віктимологія — досліджує проблеми людей, що стали жертвами злочинів. Предмет соціально-педагогічної віктимології — вивчення дітей і дорослих, які опинились у складних життєвих ситуаціях та потребують спеціальної соціальної та педагогічної допомоги. До них належать: інваліди (окрім тих, які не мають юридичної дієздатності), діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти з сімей, що перебувають у складних життєвих обставниках (з низьким економічним рівнем, аморальною атмосферою, проявами насильства у сім'ї тощо.), діти із сімей вимушених переселенців, біженців та інші.

Ознаки та обставини, що дозволяють вважати людину жертвою соціалізації, можуть мати постійний характер (сирітство, інвалідність) або виявитися з часом (соціальна дезадаптація, наркоманія тощо); деякі з них неможливо усунути (сирітство, інвалідність), інші можливо попередити чи змінити (різноманітні соціальні відхилення, протиправна поведінка тощо). Процес переходу до стану реальної жертви несприятливих умов соціалізації називають віктимізацією. Він зумовлений таким явищем як вік-

тимність — суб'єктивна схильність людини стати жертвою несприятливих умов соціалізації.

Віктимологія на основі дослідження фізичних, психологічних і соціальних відхилень у розвитку людей визначає загальні й специфічні принципи, цілі, зміст, форми й методи профілактики та мінімізації, компенсації й корекції тих обставин, унаслідок яких людина стає жертвою несприятливих умов соціалізації; визначає методи діагностики віктимності особистості, віктимогенності груп та мікросоціуму; вивчає віктимогенні чинники й визначає можливості суспільства, держави, інститутів й агенцій соціалізації з подолання негативних явищ на розвиток особистості; виявляє типи віктимогенних людей, сензитивність осіб того чи іншого типу та віку до різних віктимогенних чинників і розробляє соціальні й психолого-педагогічні заходи відповідної профілактики: прогнозує можливості надання допомоги людині.

Літ.: *Коджаскирова Г. М., Коджаскиров А. Ю.* Педагогический словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений. — М.: Изд. центр «Академия», 2000. — 176 с.; *Мустаева Ф. А.* Основы социальной педагогики: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Академ. проект, 2001. — 416 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — 260 с.

Песоцька О. П.

ВОЛОНТЕР (лат. *voluntarius* — воля, бажання; англ. *voluntary* — добровільний, доброволець, йти добровільно) — це особа, яка за власним бажанням допомагає людям. Волонтер має право: провадити волонтерську діяльність самостійно або як член волонтерської організації; пройти відповідну підготовку (інструктаж) для провадження волонтерської діяльності; підвищувати свою кваліфікацію; провадити волонтерську діяльність у гігієнічних та безпечних умовах; на забезпечення в разі необхідності спеціальним одягом, взуттям та інвентарем, велосипедами, проїзними квитками в міському транспорті загального користування; підтримувати зв'язки з волонтерськими організаціями інших країн.

Обов'язки волонтера: високоякісно та своєчасно виконувати зобов'язання, передбачені договором про провадження волонтер-

ської діяльності; шанобливо ставитися до отримувачів волонтерської допомоги; подати звіт про надану допомогу підприємству, установі та організації, що залучили волонтера чи волонтерську організацію; ефективно використовувати матеріали, обладнання та інше майно, надане для провадження волонтерської діяльності; повернути матеріали, обладнання та інше майно, надане для провадження волонтерської діяльності, у разі припинення виконання обов'язків волонтера або діяльності волонтерської організації; забезпечувати конфіденційність інформації про осіб, яким надається допомога, що стала йому відома під час провадження волонтерської діяльності.

Волонтери — фізичні особи, які добровільно здійснюють благодійну неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно корисний характер. Це люди, що не обмежені оплачуваною роботою та виконанням звичайних життєвих обов'язків, витрачають час та сили на справи, які не дають їм особисто матеріальної вигоди; їх діяльність корисна іншим, а також задовольняє їх особисто.

Волонтерська діяльність — це будь-яка соціальна, суспільно корисна, систематична та вмотивована неприбуткова діяльність фізичних та юридичних осіб, що провадиться шляхом виконання робіт, надання послуг громадянам, організаціям і суспільству загалом. Волонтерська діяльність — індивідуальна чи колективна — це спосіб підтримки та зміцнення таких людських цінностей, як піклування та надання допомоги членам громади; використання кожною людиною своїх прав та обов'язків як члена певної громади в процесі навчання та розвитку впродовж усього життя, реалізуючи весь свій людський потенціал; взаємодії між людьми, незважаючи на всі відмінності, для спільного життя в здоровому стабільному суспільстві, для спільного вироблення нових способів вирішення проблем, які виникають.

Явище, коли людина добровільно, без примусу витрачає свій час, талант та енергію на допомогу іншим, називають волонтерством. Це добродійна діяльність, яку здійснюють фізичні особи на засадах неприбуткової діяльності без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства загалом.

Існує припущення, що волонтерство як суспільний рух виникло на Заході, а першими волонтерами були самаритяни, які почали надавати допомогу усім, хто її потребував. Більш впевнено

можна говорити про виникнення феномена волонтерства з середини ХІХ ст. 1859 рік вважають роком виникнення волонтерського руху у світі. Саме в цей період Анрі Дюран, відомий французький письменник-журналіст, вражений наслідками кривавої битви при Сольферіно, запропонував створення Червоного Хреста — організації, яка б працювала на волонтерських засадах і надавала першу медичну допомогу полоненим та пораненим. Принципами, сформульованими Анрі Дюраном, керуються і досі волонтерські організації всього світу.

У Загальній декларації про волонтерську діяльність, останній варіант якої був прийнятий на ХVІ Всесвітній конференції добровольців у 2001 році в Амстердамі (Нідерланди), визначено такі *принципи* діяльності добровольців:

- визнання права на волонтерство за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої раси, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального стану;

- повага гідності та культури всіх людей;

- надання допомоги, безкоштовних послуг особисто чи організовано в дусі партнерства та братерства;

- визнання рівної важливості особистих і колективних потреб, сприяння їх колективному забезпеченню;

- перетворення волонтерства на елемент набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи при цьому ініціативу та творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем.

Засади волонтерської діяльності: добровільність і доброчинність, законність, гуманність і гідність, гласність, відповідальність, спільність інтересів і рівність прав її учасників, конфіденційність.

За належністю до певної організаційної структури серед волонтерів України можна умовно виокремити тих, хто працює при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також волонтерів — членів різних неурядових організацій.

У Записці Генерального секретаря ООН, адресованій Комісії соціального розвитку Економічної і соціальної ради ООН, виділено найважливіші риси волонтерства, серед них: турбота про людей; солідарність і гуманна корисливість; духовність; громадянська чеснота; багате джерело людського досвіду; нові інтелектуальні ресурси; участь і відповідальність як суть активної гро-

мадянської позиції і благого управління; етичний стандарт; забезпечення надійної платформи для відновлення зв'язків між людьми; нове бачення соціальної діяльності.

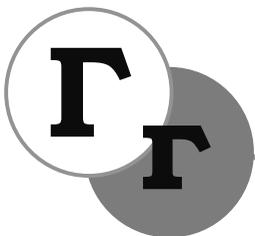
Для підтримки волонтерської діяльності при Кабінеті Міністрів України на правах постійно діючого консультативно-дорадчого органу створено Координаційну раду з питань розвитку та підтримки волонтерської діяльності, яка сформована з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування та волонтерських організацій. Координаційна рада з питань розвитку та підтримки волонтерської діяльності сприяє об'єднанню волонтерів і волонтерських організацій у волонтерський рух.

В Україні волонтерський рух набув масового характеру особливо серед молоді у різних сферах суспільного життя, зокрема, в галузі освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення тощо.

В Україні діє неурядова організація Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», яка була створена на початку 1995 року та юридично зареєстрована навесні 1998 р.

Літ.: Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. — К.: Академпрес, 1999. — 112 с.; *Лях Т. Л.* Волонтерство як суспільний феномен // Проблеми педагогічних технологій: Збірник наукових праць / Волинський державний університет імені Лесі Українки. — Луцьк: Волинський академічний дім, 2004. — Випуск 3-4. — С. 139—144.; *Лях Т. Л.* Волонтерський рух та сучасні тенденції розвитку волонтерських організацій в Україні // Проблеми педагогічних технологій: Збірник наукових праць / Волинський державний університет імені Лесі Українки. — Луцьк: Волинський академічний дім, 2002. — Випуск 2. — С. 44—53.

Лях Т. Л.

ГЕНДЕР (англ. *gender* — рід, найчастіше граматичний). Спочатку поняття належало виключно лінгвістиці. У 1968 р. американський психоаналітик Роберт Столлер вперше використав термін у новому значенні. Це перервало класичну традицію соціально-психологічного аналізу сексуальності особистості, у якій провідне місце належало біологічним детермінантам. Сучасне значення поняття «гендер» — соціальна стать — сформувалося в процесі теоретичного розвитку фемінізму, гендерних теорій. На відміну від біологічної статі (англ. «sex»), що розділяє чоловіків та жінок за анатомічними ознаками, «гендер» характеризує однаковості чи відмінності чоловіків та жінок у соціальних ролях, способі життя, моделях поведінки, намірах і прагненнях, нормах і очікуваннях тощо. Кожне суспільство має свою систему норм, стандартів поведінки, стереотипів громадської думки стосовно виконання відповідних соціальних статевих ролей, уявлень про «чоловічу» та «жіночу» поведінку. У гендері віддзеркалюється саме те, що у статі зумовлено культурою, соціальною практикою, розкривається соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості людини — чоловіка чи жінки — в різних сферах життєдіяльності. Поняття «гендер», незважаючи на відносно короткий термін існування, знайшло визнання в усіх суспільних дисциплінах, стаючи одним з центральних та фундаментальних понять сучасного суспільства, складовою процесу глобалізації.

Гендер у широкому значенні — складна система. Вона відображає життя у світі, у який ми приходимо не просто людьми, але завжди чоловіком чи жінкою. Народжуючись, люди завжди опиняються в системі певних взаємин, очікувань. Концепція гендера включає соціально-психологічні характеристики, здібності та типову поведінку, притаманну жінкам і чоловікам. Ці ролі та обов'язки з часом підвладні змінам, залежні від особливостей

культури та соціально-економічних відносин. Наприклад, у другій половині XIX століття в суспільстві точилися дискусії щодо спроможності жінок навчатися в університетах. Багато людей, серед яких були й фахівці, поділяли точку зору, що вища освіта нанесе шкоду як окремій жінці, так і суспільному розвитку загалом. У сучасних умовах право жінок на вищу освіту не піддається сумніву, але багато дівчат, жінок відмовляються від високих професійних намагань, лідерства, тому що, на їхню думку, це може завадити дівочій привабливості в очах чоловіків, створити труднощі для сімейного життя, виховання дітей. Уявлення про лагідну, ніжну, турботливу, привабливу, чутливу й слухняну жінку все ще продовжує залишатися сталим гендерним стереотипом громадської думки, впливаючи на реальну поведінку молодих дівчат та жінок. Наразі у багатьох сюжетах телевізійної реклами можна побачити чоловіка — розумного, заможного, компетентного фахівця, начальника та жінку, яка радісно випробує різноманітні засоби побутової хімії чи насолоджується шоколадом, кавою, напоями, цукерками, косметикою, побутовою технікою, вдячна за подарунки чоловікові, налаштована догодити йому та дітям.

Концепція гендеру ставить у центр не проблеми жінок, а стосунки між статями та всередині них. Важливого значення для процесу формування особистості набуває *гендерна ідентичність* — усвідомлення себе зв'язаним із культурними визначеннями чоловічості та жіночості. Існування трансвеститської та транссексуальної ідентичностей свідчать про те, що гендер не залежить тільки від статі, а є результатом культурних чинників.

Гендерні дослідження — напрям наукової діяльності та її соціальної організації, спрямованої на вивчення місця, ролі, активності, волевиявлення, самореалізації жінок у змінних історичних умовах соціального буття певної епохи.

В українському суспільстві процеси рівноправності жінки і чоловіка чимдалі зазнають європейських і світових впливів. Україна підписала Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. У Конституції України зафіксована норма про надання жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній та культурній діяльності. Рівність статей закладена в основу всіх Законів України, як, наприклад, «Про охорону дитинства», «Про загальну середню освіту», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту»,

«Про позашкільну освіту» та інші. Українське законодавство відповідає міжнародним стандартам, зокрема міжнародним документам, спрямованим на захист прав жінок, викорінення всіх форм статевої дискримінації, світовій програмі дій, прийнятій на Четвертій всесвітній конференції зі становища жінок (Пекін, 1995), політичній декларації спеціальної сесії Генеральної асамблеї ООН «Жінки у 2000 р.: рівність між чоловіками і жінками. Розвиток і мир у XXI столітті». Серед сформульованих ООН Цілей Третього тисячоліття наголошено на пріоритетності сприяння гендерній рівності та наданні більших повноважень жінкам.

Літ.: Большой толковый социологический словарь. — М.: АСТ, 1999. — Т. 1. — С. 110; Введение в гендерные исследования. Ч. I: Учеб. пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной. — СПб.: Алетейя, 2001. — 708 с.; Основи теорії гендеру: Навч. посіб. — К.: К.І.С., 2004. — С. 12; Социология. Энциклопедия. — Минск. 2003. — С. 209—210; Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. — К.: К.І.С., 2004. — 536 с.

Лактіонова Г. М.

ГРОМАДА — це групова соціальна спільнота, члени якої мають спільні географічні та соціокультурні ознаки (місце проживання, інтереси, віросповідання, цінності, національність тощо) та взаємодіють між собою з метою задоволення певних потреб чи розв'язання проблем.

Виокремлюють *резидентні* (географічні), *ідентифікаційні* (професійні, молодіжні, жіночі, релігійні тощо) громади та *громади за інтересами*. У резидентній громаді люди взаємодіють одне з одним почасти випадково. Основна спільна ознака цих громад те, що вони утворені за місцем проживання. Різновид резидентних громад — територіальна та місцева громада. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» (1997 р.) територіальна громада — це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Місцева громада — спільнота людей, які проживають на визначеній території й об'єднані певними економічними, соціальними, культурними зв'язками та самоусвідомлюють себе як ці-

лісність й окремішність. Іноді поняття «територіальна громада» та «місцева громада» вживають як синонімічні. Це припустимо в тому випадку, коли до складу територіальної громади входить один населений пункт. Якщо ж йдеться про населений пункт (наприклад, село) як складову територіальної громади міста чи селища, то тоді такий окремий населений пункт разом з його жителями — не територіальна, а місцева громада. Тобто територіальна громада може розглядатися як сукупність місцевих громад.

В ідентифікаційних громадах, на відміну від резидентних, формується певна система взаємозв'язків між людьми, яка ґрунтується на значимих для них спільних цінностях або характеристиках, а проживання людей на різних територіях може не відігравати суттєвої ролі для функціонування таких громад. Громади за інтересами — це найчастіше групи людей, які поділяють стурбованість щодо певної проблеми. Такими громадами може бути об'єднання батьків дітей-інвалідів, молодих матерів, група самопомогі людей з ВІЛ-позитивним статусом тощо. Люди можуть бути одночасно членами й резидентних, й ідентифікаційних громад, а іноді й громад за інтересами.

У соціальній педагогіці громаду розглядають як різновид соціального середовища. Громада як конкретний соціум забезпечує процес соціалізації особистості власними ресурсами, оскільки в ній існує певне «поле» соціокультурних норм і правил, які в процесі соціалізації особистості оформлюються в її персональну ціннісно-нормативну систему. Чим більше розвинута громада в моральному, інтелектуальному, культурному, матеріальному та інших напрямках, тим більше можливостей отримує кожний її член для особистісного розвитку. І навпаки, розвиток громади залежить від рівня розвитку осіб, які її складають. Тобто існує взаємообумовленість між рівнем розвитку громади та її конкретних представників.

За умови, що одна з провідних характеристик громади — територія, у залежності від типу поселення можна говорити про сільську, міську громаду та громаду мікрорайону великого міста як про мезорівень соціального середовища. Основні параметри таких громад: природно-економічні особливості території; соціокультурні традиції населення; групи людей за гендерно-віковими характеристиками; заклади соціальної інфраструктури (навчальні та позашкільні заклади, соціальні служби, соціокультурні заклади, медичні установи тощо); органи місцевого самоврядування та

місцевої виконавчої влади; неурядові організації. Саме ці параметри вказують на особливості та відмінності між різними територіальними громадами, що відповідно зумовлює й особливості процесу соціалізації дітей та молоді, які проживають на їхній території. За тією ж територіальною ознакою сусідську громаду можна визначати як мікрорівень соціального середовища.

Характеристика громади за спільністю інтересів (культурних, релігійних, професійних тощо) та взаємозв'язків її членів дає підстави також визначати громаду як мікрорівень соціального середовища. Прикладами такої громади можуть бути професійні колективи, об'єднання дітей та молоді за інтересами, об'єднання батьків для спільного вирішення проблем своїх дітей.

Провідні соціалізуючі функції громади як різновиду соціального середовища такі: ціннісно-орієнтована функція, що забезпечує прийняття членом громади суспільних цінностей на основі чого формується особистісна система цінностей; культурологічна функція, яка передбачає формування особистісної культури на основі практичного й вибіркового засвоєння кожним членом громади соціокультурних традицій спільноти; нормативно-правова функція, що базується на закріпленні в поведінці особистості соціальних норм (зразків), схвалених спільнотою; функція соціального контролю, суть якої полягає у виробленні системи групових реакцій на поведінку члена громади у вигляді санкцій (покарання чи заохочення), що є адекватними соціальним цінностям суспільства; інтегративна функція, мета якої згуртувати людей шляхом опанування ними моделей поведінки, в основі яких лежить усвідомлення потреб та поважання прав інших людей, об'єднання їхніх зусиль для суспільно-корисної діяльності.

Літ.: *Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В.* Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. — К.: «ППП», 2005. — 307 с.; *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; *Капська А. Й.* Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. — К.: УДЦССМ, 2001. — 220 с.; *Куйбіда В.* Концептуальні засади реформування системи публічної адміністрації // Аспекти самоврядування. — 2005. — № 6. — С. 13—15; *Семигіна Т.* Робота в громаді: практика й політика. — К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 180 с.

Безпалько О. В.

ГРОМАДСЬКЕ ЗДОРОВ'Я (англ. *public health*) — сукупне здоров'я людей, що проживають на даній території або держави загалом. Громадське здоров'я характеризує життєздатність суспільства, що відображає фізичне, психічне, соціальне благополуччя населення. До недавнього часу для оцінки стану громадського здоров'я використовували лише традиційні показники, зокрема демографічні показники, показники захворюваності, показники інвалідності, показники рівня фізичного розвитку тощо. Однак ці показники дозволяють оцінити тільки фізичний аспект громадського здоров'я і характеризують більше нездоров'я, ніж здоров'я. Тому експерти ВООЗ використовують ще й такі показники громадського здоров'я як середня тривалість здорового життя при народженні, відсоток валового національного доходу на охорону здоров'я, доступність первинної медичної допомоги, забезпеченість населення безпечним водопостачанням, відсоток осіб, які піддані імунізації від інфекційних захворювань, стан харчування дітей, відсоток дітей, які народилися з низькою масою тіла, рівень освіченості дорослого населення.

Громадське здоров'я як сукупне здоров'я людей, які проживають у країні, зумовлене комплексною дією соціальних, поведінкових, біологічних та інших факторів. Світове співтовариство приділяє значну увагу сприянню покращення громадського здоров'я. Концепція сприяння здоров'ю утверджує новий підхід до розвитку світової спільноти через розуміння здоров'я (громадського та індивідуального) як єдиного об'єктивного критерію суспільного розвитку, найважливішого ресурсу суспільства й основи його процвітання. Здоров'я населення є суспільною цінністю. Вона має бути забезпечена системою наукових і практичних заходів сприяння здоров'ю, діяльністю структур, які їх реалізують та усвідомленою турботою кожного члена суспільства про особисте та громадське здоров'я.

Англійський термін *public health* українською мовою перекладається як «громадське здоров'я» або як «громадська охорона здоров'я». Тому термін «громадське здоров'я» в науковій літературі з питань здоров'я використовується у вузькому та широкому сенсі. У вузькому сенсі під поняттям «громадське здоров'я» мають на увазі здоров'я населення. У ширшому сенсі — це організовані зусилля суспільства, спрямовані на поліпшення здоров'я, продовження життя та покращення якості життя всього населення. У джерелах ВООЗ громадське здоров'я трактують як науку та

мистецтво зміцнення здоров'я, профілактику хвороб і продовження життя шляхом організованих зусиль всього суспільства.

Громадська охорона здоров'я характерна тим, що базується на комплексному розумінні того, як спосіб, умови життя та інші фактори визначають стан здоров'я. Зміст громадської охорони здоров'я — в організаційних зусиллях суспільства, спрямованих на проведення такої політики розвитку охорони здоров'я, яка сприяла б його зміцненню, профілактиці хвороб, дотриманню соціальної справедливості в контексті стійкого розвитку, включення здоров'я в загальну концепцію розбудови суспільства, закріплення питань сприяння здоров'ю в соціальній політиці.

Літ.: *Артюхина Г. П., Игнатъкова С. А.* Основы медицинских знаний: Здоровье, болезнь и образ жизни: Учеб. пособие для высшей школы. — 3-е изд. перераб. — М: Фонд «Мир», 2006. — 560 с.; *Ботт М.* Сприяння покращенню здоров'я в громаді. — К.: ХДФ, 2005. — 45 с.; Глоссарий терминов по вопросам укрепления здоровья. Всемирная организация здоровья. Женева. — 1998 г. — 48 с.; *Лисицын Ю. П., Полунина Н. В.* Общественное здоровье и здравоохранение. — М.: Медицина, 2002. — 416 с.; Сучасні підходи у сфері охорони громадського здоров'я та його популяризації / Упоряд.: Н. В. Зимівець, В. В. Крушельницький, Т. І. Мірошниченко; За заг. ред. І. Д. Звереві. — К.: Наук. світ, 2003. — 95 с.;

Зимівець Н. В.

ГРУПА — щонайменше дві (але зазвичай більше) людини, які об'єднані спільними цілями чи схожими інтересами на царині пізнавального, емоційного або соціального взаємообміну під час однієї чи кількох зустрічей, достатніх для того, щоб у них склалися враження один про одного; був розроблений перелік норм, необхідних для їхнього спільного функціонування; сформовані цілі їхньої групової діяльності; виникло таке відчуття єдності, коли вони вважають себе (й інші оцінюють їх) як певну цілісність, відмінну від інших союзів.

У сучасній соціальній науці виділяють малі групи за різними ознаками, а саме: *за спрямованістю змісту* (групи, які орієнтуються на обмін інформацією; особистісний розвиток; зміни ціннісних орієнтацій; розвиток розуміння життєвих проблем, умінь долати життєві зміни; досягнення соціальних змін; проведення

культурно-дозвільної анімації тощо); *за віком*; *за статтю*; *за характером проблеми* (групи людей з відхиленнями в поведінці; групи жертв насильства тощо); *за часом діяльності* (короткочасні, довготривалі, постійні); *за офіційним статусом* (формально-неформальні); *за способом утворення* (природні — спеціально сформовані); за ступенем відкритості (відкриті — закриті).

Основними характеристиками групи вважають групові цілі, групові норми, структуру групи, груповий клімат, групові процеси та розвиток групи.

Групові норми — це правила, які створюються в процесі роботи групи та регулюють поведінку її учасників. Вона (поведінка учасників групи) визначається двома видами норм: *гласними* (основними, експліцитними, формальними) та *негласними* (імпліцитними, неписаними, допустимими). *Гласні норми* — це чітко оговорені правила поведінки в групі. Вони стосуються таких питань, як час приходу на заняття, можливість спізнень, право та обов'язок кожного брати участь, дотримуватися конфіденційності тощо. Вказані норми, а їх можна визначити ще як процедурні, рекомендовано обговорювати та затверджувати на стадії формування чи під час першого-другого зібрання групи. Від початку групової життєдіяльності кожен її учасник буде знати про свої права та обов'язки в групі.

У вітчизняній традиції групової соціальної роботи переважає підхід, який орієнтований на відкрите (гласне) формулювання норм групи. *Негласні, неписані* норми створюють під час роботи групи спонтанним чином і вказують напрямок взаємодіям у групі. Найважливішими негласними (неписаними) нормами вважають такі: взаємодія учасників групи один з одним, а не через ведучого (старшого, керівника); відкрите виявлення своїх почуттів та думок; саморозкриття; відповідальність за власні зміни, надання взаємодопомоги та підтримки.

Групова структура (лат. *structura* — взаєморозташування, будова) — сукупність стійких взаємостосунків між різними членами чи частинами групи, які забезпечують її цілісність і тотожність собі. Групова структура — це складна конструкція, яку важко зробити наглядною, тому дослідники переважно звертаються до одного з її аспектів:

— *соціометричний*, або аспект першості. Це стосується симпатій і відторгнення членів групи та виявляється в наявності підгруп (двох або більше осіб, які симпатизують один одному та бі-

льше підтримують стосунки між собою, ніж з іншими людьми) та ізольованих членів групи;

— *комунікативний*, який визначає, хто з ким і про що вербально чи невербально спілкується;

— *рольовий*, який розкриває те, як люди відповідають певним статусам, що створені в групі.

Груповий розвиток — зміни групи, у результаті яких виникає її якісно новий стан. Він виявляється в нових моделях поведінки членів групи, інтеракціях, які в ній відбуваються, виконанні більш складних завдань тощо.

Групові процеси — послідовна зміна явищ, подій, стану в розвитку групи або сукупність послідовних дій членів групи для досягнення групових цілей. Досить часто як аналоги даних дефініцій використовують поняття «групова динаміка», яке визначається як розвиток і рух групи в часі. Досліджуючи феномен малих груп, практично всі дослідники одностайні в тому, що груповий розвиток, який починається з адаптації членів групи, через вирішення внутрішньогрупових конфліктів врешті-решт призводить до єдності групи та ефективного досягнення групових та індивідуальних цілей.

Клімат групи — це співвідношення в групі напруження та єдності, яке визначає психологічну безпеку в групі. Якщо клімат сприятливий, члени групи більш схильні іти на ризик саморозкриття. І, навпаки, критика чи інші покарання, які здійснює група, не будуть сприяти виявленню почуттів її учасників. *Групова згуртованість* (об'єднаність) — це взаємне тяжіння членів групи один до одного, яке є наслідком їхнього прагнення бути в групі та бажання співпраці під час вирішення загальногрупових завдань. Групова згуртованість — це доцентрова сила, спрямована на збереження групи, забезпечення учасникам підтримки, розуміння та безпеки. Саме тому групову згуртованість називають стабілізуючим фактором та умовою дієвості й ефективності групової роботи. Члени групи, якій притаманна групова згуртованість, більш щирі, контактні, емоційні, більш конструктивні під час обговорення конфліктного матеріалу та ситуацій. Незважаючи на неприємні почуття, які іноді виникають, члени таких груп виявляють непідробну, щире зацікавлення один одним і бажання допомогти.

Групове напруження — це відцентрова сила, яка виникає внаслідок групових конфліктів і об'єктивно спрямована на

роз'єднання членів групи. Появу групової напруги пояснюють внутрішньою напругою членів групи, яка, у свою чергу, викликана незадоволенням їхніх індивідуальних потреб і сподівань. Напруга в групі може відігравати як позитивну, так і негативну роль. Якщо вона надто висока й тривала та не компенсується позитивними емоціями й груповою об'єднаністю, то члени групи не можуть конструктивно вирішувати групові завдання, що може призвести до дезорганізації всієї групової роботи, до виходу з групи окремих її членів або навіть до повного розпаду групи. Якщо ж, навпаки, напруга надто низька, то члени групи надають перевагу легким взаємним контактам, приємному проведенню часу, не помічаючи або ігноруючи проблеми та конфлікти як загальногрупового, так і індивідуального характеру. Вважають, що саме напруга, яка виникає та зростає в групі, спонукає її учасників до активної взаємодії, до прагнення змінити що-небудь у собі та/або в соціумі.

Літ.: Сидоров В. Н. Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. — Винница: Глобус-пресс, 2006. — 408 с.; Шибутани Т. Социальная психология. — Ростов н/Дону: Феникс, 1999. — 544 с.

Сидоров В. М.

ГРУПОВА СОЦІАЛЬНА РОБОТА — 1) метод соціальної роботи, спрямований на надання психосоціальної допомоги групі осіб з подібними життєвими потребами та об'єднаних близькими інтересами, шляхом залучення членів групи в процес вирішення їхніх проблем, задоволення спільних інтересів; 2) практичний метод соціальної роботи, який допомагає особистості розширювати своє соціальне функціонування та через цілеспрямований досвід групи більш ефективно вирішувати свої індивідуальні, групові чи проблеми в мікросоціумі.

У сучасному українському інформаційному просторі соціальної роботи поширені різноманітні класифікації моделей групової соціальної роботи, які розроблені зарубіжними спеціалістами (А. Браун, Д. Вітакер., Б. Леннеер-Аксельсон, І. Тюлефорс, М. Пейн). Відповідно їхнім підходам виокремлюють 12 моделей групової соціальної роботи.

1. *Фізичне здоров'я*. Багато груп засновуються, щоб спробувати задовольнити потреби людей, які чи особисто мають проблеми

із здоров'ям, чи доглядають за потерпілими або їхніми близькими родичами. Наприклад, групи людей, хворих на СНІД; батьки приречених дітей; літні люди, що проживають у будинках для престарілих, здоров'я яких погіршується; люди, що страждають від онкологічних захворювань.

2. *Емоційне та психічне здоров'я*. Групи людей, які піддавалися жорсткому поводженню; дівчатка-підлітки, які стали жертвами сексуального насильства; для тих людей, які страждають від шизофренії, бояться відкритого простору, знаходяться в кризових ситуаціях або просто пригнічені життям в умовах бідності, нестатків, злиднів та страждань.

3. *«Зв'язана доля»*. Цей термін використовують для характеристики групи, утвореної членами сім'ї, у складі якої проживають близькі люди, що мають особливі потреби. Наприклад, брати і/чи сестри дітей—інвалідів; діти розлучених батьків; матері дітей, які піддавалися насильству; близькі родичі наркоманів, алкоголіків.

4. *Наділення людей значними повноваженнями*. Це групи, членами яких стають люди, що пережили (відчули на собі) соціальну дискримінацію та утиски (наприклад, жінки, малозабезпечені, представники національних меншостей, люди з фізичними/психічними недоліками). Найважливіше завдання таких груп — це створення групового клімату, у якому члени зможуть знову відчувати свою особисту цінність, відновити самоповагу, використати можливості для більш активного внесення позитивних змін у своє життя, планувати та проводити колективні дії, спрямовані на соціальні зміни.

5. *Зміна поведінки*. Групи можуть особливо ефективно впливати на індивідуальну поведінку, яка шкодить іншим. Наприклад, групи людей з девіантною поведінкою; групи правопорушників, злочинців; зокрема тих, що здійснили сексуальне насильство.

6. *Життєві зміни та їх наслідки*. Це зміни, що викликають серйозну необхідність соціальної адаптації/реадаптації. Наприклад, внаслідок реальних змін у житті — початок трудової кар'єри, народження дитини, виходу на пенсію, зміна місця проживання; внаслідок деякого державного втручання — вихід з-під нагляду місцевої влади чи звільнення з тюрми; у результаті розладу сімейного життя, наприклад, розлучення; через політичні кризи, які викликають вимушене перетворення в біженців.

7. *Освітні групи*. Учасники таких груп — молоді люди, які проходять, наприклад, курс превентивного соціального навчання

(підготовка до сімейного життя; формування та розвиток умінь — комунікативних, умінь вирішувати, ненасильницького вирішення конфліктів тощо); інваліди (навчання, наприклад, умінню самообслуговування); батьки, які мають труднощі у стосунках зі своїми/прийомними дітьми; самотні батьки/матері; емоційно не задоволені люди; учасники різноманітних культурно-дозвільних програм, у яких передбачений соціальний освітній компонент тощо.

8. *Групове життя*. Цей термін використовують на позначення роботи в групах, які існують у щоденному житті клієнтів інтернатів та денних центрів. Учасниками таких груп можуть бути, наприклад, діти-сироти, члени різноманітних форм культурно-дозвільної, пізнавальної спрямованості; особи з фізичними/психічними недоліками; престарілі люди.

9. *Самокеровані групи та групи соціальних дій*. Ці групи пропонують учасникам повну відповідальність та контроль того, що відбувається як в особистому житті, так і групи загалом. У вказаних групах невирішені проблеми своїх членів, їхні незадоволені потреби чи інтереси розглядають як результат тиску на них з боку владних структур (державних, суспільних). Тому завдання, яке вирішує група, зазвичай зовнішні стосовно до неї, а групову ціль формують як внесення змін у соціальне оточення її членів.

10. *Люди, які втратили чи не змогли набутися основні соціальні/міжособистісні навички, необхідні для життя*. До даної категорії належать деякі пацієнти психіатричних госпіталів, які знаходяться на лікуванні тривалий час; розумово неповноцінні люди із спеціальних закладів, які потенційно здатні жити в суспільстві; деякі інваліди та підлітки, що довго знаходяться під наглядом у спеціальних закладах; злісні правопорушники, які на даний час живуть на свободі; тощо.

11. *Групи спільної діяльності*. Члени таких груп — люди, які беруть участь, наприклад, у туристичних походах, спортивних або дозвільних заходах, перегляді театральних вистав. Виконувати разом одну справу — завжди було надійним методом створення хороших контактів, розвитку здатності до спілкування, співробітництва, вирішення конфліктів та прийняття рішень.

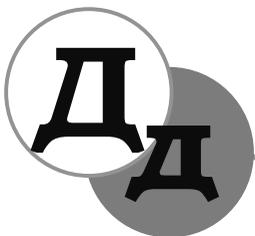
12. *Групи організаційних змін*. Учасники таких груп — представники організацій, яким потрібні зміни неефективних сторін діяльності. Зазвичай у фокусі уваги таких утворень знаходяться організаційно-ідеологічні та міжособистісні аспекти діяльності

організацій; зміна місії, напрямків діяльності, структури організації; вирішення внутрішньоорганізаційних конфліктів; покращення психологічного клімату тощо.

У рамках названих моделей застосовують різноманітні концептуальні підходи, які визначають конкретні цілі та завдання групової соціальної роботи, своєрідність змістовної активності її учасників та специфіку функціонально-рольових дій керівника групи.

Літ.: *Сидоров В. Н.* Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. — Винница: Глобус-пресс, 2006. — 408 с.; *Фирсов М. В., Шатино Б. Ю.* Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. — М.: Академия, 2002. — 192 с.; *Уилсон Д.* Группы самопомощи (организация и работа групп самопомощи). — Запорожье: ЗГУ, 1999. — 110 с.

Сидоров В. М.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА — поведінка індивіда чи групи осіб що не відповідає суспільним нормам та наносить шкоду особисто людині, оточуючим, суспільству взагалі. Проблеми девіантної поведінки — предмет дослідження соціології, психології, медицини, педагогіки, кримінології. У науковій літературі існує декілька визначень **д. п.**: 1) неконформна поведінка, будь-яке порушення прийнятих (формально чи фактично) в суспільстві або в окремій соціальній групі норм; 2) поведінка, що не відповідає очікуванням суспільства, більшості або певної соціальної групи, його уявленням щодо меж допустимого; 3) окремі види поведінки індивіда, що в певному культурно-історичному середовищі належать до недопустимих, які суспільство засуджує і за які передбачені санкції; 4) свідомо поведінка індивіда, яка наносить шкоду власне йому або іншим людям. Прояви девіантної поведінки (девіації), що набувають масового характеру та широкого поширення в суспільстві або в середовищі певної соціальної групи, називають соціальними відхиленнями.

При визначенні поведінки як девіантної необхідно враховувати, що соціальні норми мають конвенційний характер, формуються в певних культурно-історичних умовах, можуть відповідати інтересам лише окремої соціальної групи, відображати викривлені, ненаукові уявлення щодо закономірностей існування людини та суспільства, змінюються в часі. Крім того, уявлення щодо норм можуть відрізнятися в різних групах, у яких перебуває людина (наприклад, можуть розходитись норми в сім'ї підлітка, учнівському колективі та неформальній групі, членом яких він є), тобто одна й та ж поведінка може вважатись девіантною в одній групі і нормальною в іншій. Для того, щоб поведінка окремого індивіда або групи осіб була визнана девіантною, необхідно, щоб вона відповідала таким критеріям: була порушенням

найважливіших для певного суспільства норм (наприклад, правових, норм моралі); викликала негативну оцінку з боку інших людей, наносила реальну шкоду безпосередньо людині та (або) оточуючим; повторювалася; була пов'язана із соціальною дезадаптацією людини (була наслідком дезадаптації, поглиблювала її чи призводила до дезадаптації). До **д. п.** не належить інноваційна поведінка, що порушує застарілі норми, які не відповідають потребам сучасної людини та заважають розвитку її і суспільства (наприклад, поведінка дисидентів, прибічників реформістських рухів); ексцентрична, нестандартна поведінка, що порушує уявлення більшості про прийнятні способи самовираження, проте не несе жодної шкоди (зовнішній вигляд «богеми» або прибічників молодіжних субкультур); порушення старих традицій і звичаїв; поведінка людини, яка є наслідком психічного захворювання або гострого психічного розладу, а також у випадку, коли людина в наслідок свого психічного стану була нездатна усвідомлювати та контролювати свої дії (патологічна поведінка).

Основними видами **д. п.** в сучасному суспільстві вважають протиправну (антисоціальну, делінквентну), асоціальну (аморальну, агресивну), адиктивну (залежну) та саморуйнівну (суїцидальну, аутоагресивну) поведінку. На межі вказаних критеріїв **д. п.** знаходяться такі види поведінки людини, девіантність яких визначається на основі неоднозначних, чітко не визначених, відмінних у різних сучасних культурах норм або шкідливість яких залежить від умов, у яких вони здійснюються (вживання шкідливих речовин, наприклад, алкогольних напоїв, у незначних обсягах, що не призводить до залежності; надання сексуальних послуг дорослою людиною, нетрадиційна сексуальна поведінка тощо). Необхідно також враховувати, що певні види поведінки, прийнятні для дорослих, девіантні для дітей та підлітків (куріння, помірне вживання алкоголю), і, навпаки, допустима для дитини поведінка неприпустима для дорослого (наприклад, агресивне вирішення конфліктів, пов'язане з відсутністю в дитини належних комунікативних умінь).

У науці існує ряд теорій, що пояснюють причини соціальних відхилень та механізми і закономірності формування **д. п.** У рамках соціологічної традиції вивчають вплив соціально-економічних умов, суспільних цінностей, діяльності соціальних інститутів соціалізації та соціального контролю на поширення різних проявів девіантної поведінки в суспільстві. Згідно соціологічних те-

орій, причини **д. п.** — кризовий стан суспільства, коли значна кількість його членів не вважає за потрібне дотримуватись соціальних норм через їхню невідповідність реаліям життя (теорія аномії, Е. Дюркгейм), соціальна дезінтеграція та неефективність інститутів соціального контролю (теорії контролю, У. Томас, Ф. Знанецький, Т. Шибутані, та ін.), неможливість досягнення прийнятих у суспільстві цінностей-цілей у межах існуючих норм (теорії можливостей, Р. Мертон, Клоуард, Олін), виховання в умовах асоціальних субкультур чи орієнтація на їхні норми особи, що не може самоствердитись у межах домінуючої культури (теорії субкультур, С. Селлін, Міллер, Е. Сазерленд та ін.), навішування тавра девіанта на людину, що спонтанно, випадково порушує норми пануючої соціальної групи чи просто не схожа на представників більшості (теорія стигматизації, Ч. Беккер, Ф. Таненбаум, Е. Лемерт та ін.), соціальна нерівність та дискримінація окремих соціальних груп (теорія конфлікту, радикальна криминологія, О. Турк, Квінні, Янг, Тейлор, Дж. Шамблїсс, Р. Сідмен та ін.). У межах біологічного підходу досліджувались генетичні, біологічно обумовлені чинники **д. п.** Експериментально не підтвердились уроджена схильність до асоціальної поведінки (Ч. Ламброзо), наявність генів злочинності тощо. Проте доведено, що деякі фізіологічно обумовлені якості, а саме: висока екстраверсія, нейротизм, психотизм (Г. Дж. Айзенк), акцентуації характеру та психопатії (П. Б. Ганнушкін, К. Леонгард, Є. Лічко), органічні враження центральної нервової системи — роблять людину менш адаптивною та за умов несприятливого впливу середовища з високою вірогідністю можуть привести до формування у неї **д. п.** Психологічні теорії розкривають чинники та механізми формування різних проявів девіантної поведінки на рівні окремої особистості та малої групи. Згідно класичного психоаналізу (З.Фрейд) **д. п.** реалізує асоціальні, неусвідомлені прагнення або дозволяє позбутися нервової напруги, реалізувати зайву енергію у випадку, коли не спрацьовують механізми психологічного захисту. За неофрейдизмом (А. Адлер, К. Хорні, Е. Фром, Г. Салівен) **д. п.** — засіб компенсації внутрішнього конфлікту, викликаного страхом перед суспільством і прагненням бути його частиною. Згідно поведінкового підходу (Б. Ф. Скінер, Дж. Роттер, А. Бандура), **д. п.** індивіда — результат цілеспрямованого чи спонтанного научіння або наслідування вдалої девіантної поведінки інших, яку людина може спостерігати у своєму житті чи в засобах масової інформації.

ції. За когнітивними теоріями **д. п.** — результат несформованості механізмів саморегуляції поведінки через нездатність зрозуміти значення соціальних норм (Ж. Піаже, Л. Колберг) або неадекватної оцінки ситуації на основі помилкових, ірраціональних уявлень (Дж. Келлі, А. Елліс, А. Бек). Відповідно до гуманістичних теорій (К. Роджерс, В. Е. Фракл, А. Маслоу) **д. п.** — результат неусвідомлення сенсу життя, неадекватної самооцінки, перешкод на шляху самоактуалізації, незадоволення базових потреб особистості. Соціально-психологічні теорії звертають увагу на вплив малих груп на мотивацію девіантної поведінки. У соціальній педагогіці **д. п.** трактують як результат хиб соціалізації, недоліків виховання, некомпетентності вихователів, негативного впливу ЗМІ. Жодна з наведених теорій не дає вичерпного пояснення закономірностей формування **д. п.** Причини **д. п.** окремого індивіду особливі, їх необхідно досліджувати у кожному конкретному випадку.

Літ.: Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 288 с.; Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: Учебн. пособ. — М.: МЕДпресс, 2001. — 432 с.; Социальные отклонения / Под ред. Кудрявцева В. И. — М., 1989.; Социология: Учебник / Под ред. проф. Ю. Г. Волкова. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Гардарики, 2003. — 512 с.

Лютый В. П.

ДЕВІАЦІЯ (лат. *deviation* — відхилення) — відхилення в розвитку, функціонуванні, параметрах або якостях об'єкта (процесу, явища чи системи) від визначених для них норм. Поняття «девіація» може стосуватись як фізичних об'єктів, так і біологічних, і соціальних, проте норми, на основі яких визначаються девіації завжди є продуктом людської свідомості. Норма — уявлення щодо припустимої мінливості об'єкта або його проявів, за якої він (об'єкт) не втрачає своєї сутності та спроможний виконувати свої функції. Уявлення щодо норм можуть базуватись як на науковому пізнанні об'єктивних закономірностей існування об'єкта, на визначенні найбільш поширених характеристик у групі однорідних об'єктів (середньостатистичних показників), так і бути результатом поверхового осмислення людьми процесів, що відбу-

ваються в природі та суспільстві, власних потреб та інтересів, базуватись на суб'єктивних уявленнях та очікуваннях певної групи людей. Відповідно, оцінка об'єкта як девіантного (такого, що не відповідає нормам) може бути як об'єктивною, так і заснованою на людських уявленнях, що склалися в певних культурно-історичних умовах і не завжди відповідають дійсності.

Предметом соціально-педагогічної роботи можуть бути фізичні девіації (порушення в розвитку організму, що викликають функціональні обмеження та формують особливі потреби людини), психологічні девіації (порушення вікових норм психічного розвитку та психічного здоров'я) та соціальні девіації (порушення людиною соціальних норм, яке призводить до нанесення нею шкоди собі, оточуючим, суспільству). Визначення девіації та з'ясування її природи необхідне для правильного розуміння причин проблем людини та напрямів її реабілітації. Проте діагностика девіації має базуватись на чітких наукових критеріях норми та здійснюватись об'єктивними методами, а людину, якій властива девіація, потрібно сприймати як таку, що опинилася у скрутній життєвій ситуації та потребує допомоги в адаптації та захисту від таврування.

Літ.: Максимова Н. Ю., Милютіна Е. Л., Пискун В. М. Основы детской патопсихологии: Учеб. пособ. — К.: НПЦ Перспектива, 1999. — 432 с.; Социальная педагогика: Курс лекций / Под общей ред. М. А. Галагузовой. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 416 с.; Социология: Учебник / Под ред. проф. Ю. Г. Волкова. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М.: Гардарики, 2003. — 512 с.

Лютый В. П.

ДЕЗАДАПТАЦІЯ — стан індивіда, за якого він виявляється неспроможним задовольнити власні потреби, самоствердитись і самореалізуватись прийнятним для даного середовища засобом і тому або зазнає страждань, або порушує встановлені норми та правила поведінки та задовольняє свої потреби таким способом, що завдає шкоди йому, природному середовищу або суспільству.

Дезадаптація є наслідком порушення процесу соціальної адаптації індивіда — процесу активного пристосування до умов соціального середовища, під час якого він, з одного боку, набуває якостей, необхідних для життя в певних умовах, формує відпові-

дний вимогам середовища та власним особливостям стиль поведінки, а з іншого, змінює умови власне середовища у відповідності до своїх потреб і можливостей. У випадку дезадаптації поведінка індивіда перестає бути адекватною вимогам оточення, він втрачає можливість задовольнити базові чи найважливіші для нього потреби, збереження подібної ситуації загрожує соціальному або фізичному існуванню індивіда, а покращити її самотійно він не може.

Причини соціальної дезадаптації приховані в невідповідності між умовами життєдіяльності й можливостями індивіда. Соціальні умови не дозволяють або заважають індивіду задовольнити свої потреби, а індивід через власні якості нездатний використати можливості, що йому надає середовище, пристосуватися до його умов і вимог або змінити ці умови. До того ж негативні соціальні умови впливають безпосередньо на індивіда, послаблюючи його адаптивні можливості й заважаючи особистісному розвитку. З іншого боку, індивід своїми невдалими або небезпечними діями може сам погіршувати умови власної життєдіяльності, взаємини з іншими та свій психічний і фізичний стан і таким чином наближати себе до стану дезадаптації.

Дезадаптація може настати як результат різкої зміни умов середовища, до якої індивід виявився не готовим (природна або техногенна катастрофа, соціальні заворушення, втрата роботи, розпад сім'ї, втрата близьких людей або розрив стосунків із важливою для нього особою тощо), або відбуватися поступово, коли людина тривалий час зазнає негативного впливу середовища або власної поведінки. Наслідком соціальної дезадаптації можуть стати соціальна ізоляція індивіда, втрата ним соціального статусу, соціально корисних зв'язків, девіантна або саморуйнівна поведінка індивіда.

Соціальна профілактика дезадаптації має передбачати як усунення соціальних її чинників (покращення загальних умов життєдіяльності людей, збільшення можливостей для задоволення ними потреб різного рівня, забезпечення соціально-правового захисту та доступності соціальних послуг тощо), так і надання допомоги особистості в подоланні дезадаптивних якостей і підвищенні здатності вирішувати проблеми та задовольняти потреби (надання необхідної інформації, формування професійних та життєвих навичок, розвиток комунікабельності, сприяння самопізнанню та самовизначенню).

Літ.: Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 288 с.; Социальна педагогика: Курс лекцій / Под общей ред. М. А. Галагузовой. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 416 с.; Суицидология. Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах / А. Н. Моховиков (сост.). — М.: Когито-Центр, 2001. — 568 с.

Лютий В. П.

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА (лат. *delinquens* — провинна) — поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною. У широкому значенні делінквентна поведінка — це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків. Протиправну дію, що лежить в основі делінквентної поведінки називають деліктом, а особу, якій властива така поведінка, делінквентом.

Делінквентна поведінка є одним із видів девіантної поведінки, яка порушує закріплені в законах та інших нормативних документах найважливіші для суспільства норми. Вона безпосередньо пов'язана із соціальною дезадаптацією індивіда та викликана його неспроможністю або небажанням задовольнити свої потреби правомірним шляхом. Схильність до делінквентної поведінки — це внутрішня готовність індивіда до застосування протиправних дій у певних обставинах або як основної стратегії поведінки. Вона пов'язана із наявністю в людини цінностей, які дозволяють або заохочують порушення норми права та моралі, викривлених уявлень щодо соціальних норм, стереотипів асоціальної поведінки та інтелектуальних й емоційно-вольових якостей, що ускладнюють оцінку ситуації та вибір правомірних засобів поведінки, утримання від асоціальних дій, протистояння тиску оточуючих. У кримінології осіб, схильних до делінквентної поведінки, поділяють на послідовних правопорушників, яким властива активна, свідомо протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій протиправ-

ної поведінки, самовиправдання; ситуативних правопорушників, яким властива певна суперечливість мотивації протиправної поведінки, правопорушення здійснюються під впливом ситуації чи інших осіб, але не роблять спроби протидії ситуації, а її наслідки використовують у власних цілях; випадкових правопорушників, загалом законслухняних громадяни, які зробили протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних обставин, але в особистості яких є певні передумови до протиправної поведінки.

Схильність до девіантної поведінки в більшості випадків формується та виявляється в дитинстві, підлітковому та молодому віці. Причини девіантної поведінки унікальні в кожному конкретному випадку, проте можна виділити соціальні чинники й індивідуальні особливості, що створюють передумови для формування в людини схильності до правопорушень та підштовхують її до протиправних дій.

Серед соціальних чинників правопорушень можна назвати загострення соціальних та економічних проблем, неефективну роботу інститутів соціалізації та соціального контролю, поширення в суспільстві кримінальних та гедоністичних цінностей, практики зловживання алкоголем та наркотичними речовинами; недостатній рівень соціального захисту населення та недоступність соціальних і культурно-просвітніх послуг. Формуванню девіантної поведінки конкретної людини сприяють особливості її мікросередовища (сім'ї, навчального закладу, неформальної групи), зокрема такі, як перебування в криміногенному оточенні, виховання в проблемних і кризових сім'ях та неадекватна педагогічна позиція батьків (жорстоке поводження з дитиною, гіперпротекція, гіпопротекція, емоційне нехтування дитиною), відсутність індивідуального підходу до проблемної дитини в навчально-виховних закладах, навішування на дитину ярликів «важковиховуваної», «нездібної», «малолітнього злочинця», цькування, таврування, нехтування вразливої чи відстаючої дитини в групі, негативний вплив асоціальних груп однолітків. Вплив сім'ї, формальної та неформальної групи, здебільшого безпосередньо не призводить до закріплення в підлітка протиправної поведінки, а негативно позначається на формуванні його особистості, послаблює можливості дитини адаптуватися, задовольнити свої потреби, подолати складні життєві ситуації, погіршує психічний стан дитини.

До особистісних передумов формування протиправної поведінки належать такі особливості темпераменту, пізнавальної та

емоційно-вольової сфери дитини, її характеру, світогляду, мотивації та ціннісних орієнтацій, які роблять її чутливою до психотравмуючих ситуацій, зменшують її здатність опиратися негативним соціальним впливам і знаходити правомірні способи подолання труднощів, зокрема відставання в загальному інтелектуальному розвитку або в розвитку окремих пізнавальних процесів, мови, уваги; педагогічна занедбаність, характерологічні відхилення (акцентуації характеру та психопатії), несформованість комунікативних навичок, невпевненість у собі, неадекватна самооцінка, екстернальний локус контролю. У підлітковому віці до можуть призвести гіпертрофовані підліткові реакції на надмірний контроль дорослих (реакції емансипації, наслідування, групування). Наявність у людини названих ознак не обов'язково призводить до протиправної поведінки, проте перебіг кількох з них значно підвищує ризик того, що за несприятливих обставин дитина скоїть правопорушення.

Основним засобом соціального контролю делінквентної поведінки традиційно виступає покарання (дисциплінарне, адміністративне, кримінальне). Покарання має забезпечити відновлення справедливості та суспільного порядку, порушеного в наслідок протиправних дій, захистити суспільство від небезпечних дій правопорушника, призвести до його виправлення та свідомого повернення до правослухняного життя (ресоціалізацію), попередити протиправні вчинки інших осіб, компенсувати шкоду, завдану постраждалим. Проте традиційні покарання, що передбачають нанесення зворотної шкоди правопорушнику або ізоляцію його від суспільства (фізичні покарання, позбавлення волі, штрафи, примусові роботи, відрахування із навчальних закладів або трудових колективів тощо) повністю не забезпечують виконання вказаних функцій, адже вони не усувають об'єктивних причин правопорушення, не впливають на чинники, що призвели делінквента до соціальної дезадаптації, і через ізоляцію та стигматизацію (навішування ярлика злочинця) посилюють його конфлікт із суспільством. Значно більші реабілітаційні та реінтеграційні можливості мають відновне правосуддя (безпосереднє подолання конкретних наслідків правопорушення самим правопорушником у спосіб, що визначається ним і постраждалими) та застосування альтернативних покарань (громадські роботи, звільнення від відбування покарання з випробуванням, пробація), пов'язаних із проведенням з правопорушником комплексної психолого-педагогічної та соціальної роботи.

Соціально-педагогічна робота із засудженими у виправних (пенітенціарних) закладах передбачає надання їм допомоги в адаптації до умов відбуття покарання, корекцію делінквентних уявлень і цінностей, формування навичок, необхідних для життя після виконання звільнення, підтримку соціально корисних зв'язків засуджених. Постпенітенціарна допомога засудженим здійснюється соціальними службами та спрямована на забезпечення екс-в'язнів належними матеріально-побутовими умовами, допомогу в працевлаштуванні та в подоланні психологічних проблем. Соціально-педагогічна робота з особами, що скоїли правопорушення, проте залишились під наглядом установ виконання покарання без позбавлення волі, здійснюється соціальними службами за місцем проживання або спеціалізованими службами пробації та передбачає контроль за поведінкою неповнолітнього, за дотриманням ним умов альтернативного покарання, норм моралі та права, психологічну та педагогічну реабілітацію засудженого, захист його від негативного впливу середовища та створення умов для його реінтеграції та реадаптації в суспільстві.

Профілактика делінквентної поведінки передбачає здійснення правової просвіти громадян, заходи з покращення соціально-економічної ситуації, сприяння зайнятості населення, створення умов для змістовного проведення дозвілля та підтримку корисної соціальної активності, формування в дітей та молоді необхідних для життя в суспільстві навичок, попередження домашнього насильства над дітьми, надання соціальної і психолого-педагогічної допомоги сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, проведення індивідуальної соціально-педагогічної роботи з дітьми груп ризику.

Літ.: *Бартол К.* Психологія кримінального поведіння. — СПб.: ЕВРОЗНАК, 2004. — 352 с.; *Змановская Е. В.* Девиантологія: (Психологія отклоняющегося «Академия», 2003. — 288 с.; *Максимова Н. Ю., Мільотіна К. Л., Піскун В. М.* Основи дитячої патопсихології. — К., 1997.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві — К.: Центр навч. літ., 2006. — 316 с.; Социальные отклонения / Под ред. Кудрявцева В. И. — М., 1989.

Лютій В. П.

ДЕПРИВАЦІЯ (лат. *deprivatio* — втрата) — відсутність можливості чи її недостатність для задоволення людиною якої-небудь життєво важливої психічної потреби. Депривація виникає в умовах

спеціальної деприваційної ситуації, коли обставини не сприяють задоволенню потреб. Розрізняють три види психічної деривації: сенсорну, емоційну, соціальну. *Сенсорна депривація* — часткове чи повне позбавлення дитини сенсорних (чуттєвих) потреб, неможливість виконувати сенсорні дії щодо сприйняття об'єктів. Причина виникнення деприваційної ситуації — не сформованість відповідних (зорових, слухових, тактильних) аналізаторів, органів чуття чи відсутність відповідного досвіду сприйняття відповідних об'єктів, що призводить до виникнення деформованих образів (уявлень) про об'єкт. *Емоційна (афективна) депривація* — обмеження можливостей дитини виявляти своє ставлення до предметів чи явищ оточуючої дійсності, відсутність умов для розкриття чи розвитку емоційного досвіду. В екстремальних (критичних) ситуаціях, коли дитина не здатна знайти адекватний вихід, вона вдається до відповідних афективних реакцій: страху, уникання, агресії тощо. Емоційна депривація виникає тоді, коли дорослі не дозволяють дитині виявляти свої емоції, не дають можливості дитині вибирати емоційний малюнок у поведінці. Тому в дитини накопичується негативна енергія, яка є підґрунтям до формування невротичного типу особистості. *Соціальна депривація* виникає, як і попередні. Вона виявляється в обмеженому колі спілкування дитини, стихійному характеру зв'язків і ставлень, уникненні об'єктивних соціальних ролей, які дитина повинна виконувати відповідно до віку в різних видах діяльності. Формування даного виду депривації частіше за все спостерігають у дітей, які позбавлені батьківського піклування, знаходяться в закритих виховних закладах. Появі такої депривації досить часто сприяють дорослі: батьки відмовляються від дитини чи проявляють до неї байдужість, вихователі не виправдано дистанціюються від неї, демонструють жорстку виховну модель. Депривація нерідко супроводжується ізоляцією дитини від батьків, від середовища ровесників, від сприятливих умов соціального розвитку. Діти, схильні до депривації, позбавлені спілкування з іншими людьми, не відчують доброзичливого ставлення до себе як з боку близьких, так і з боку інших людей. У зв'язку з цим у них менше реалізуються фізичні потреби. Такі діти отримують набагато менше необхідної їм стимуляції для розвитку почуттів. Недостатність адекватних соціальних і емоційних стимулів у дітей, які виховуються в подібних умовах, сприяє відставанню в фізичному та розумовому розвитку, у формуванні їхнього ставлення до інших. Для попередження розвитку депривації варто враховувати

такі умови: 1. З раннього дитинства надавати дитині необхідну кількість і якість різноманітних стимулів із зовнішнього середовища (звукових, слухових, тактильних), аби в дитини розширювалось коло сенсорних відчуттів й уявлень. 2. Диференціювати коло об'єктів — носіїв цих відчуттів, допомагати дітям самостійно оволодівати цими об'єктами (вчити дітей співати, танцювати, слухати музику, спілкуватись з тваринами тощо). 3. Спілкуючись з дитиною намагатися знайомити її з різноманітними почуттями, пояснюючи їх природу та прояви. 4. У процесі навчання, в інших видах діяльності створювати більше ситуацій, які вимагають від дитини вияву позитивних почуттів і переживань. 5. Створювати для кожної дитини ситуації входження, адаптації в суспільство; особливо це необхідно тоді, коли вона це робить вперше — дитячий садок, перший клас, світ дорослих. 6. Заохочувати прагнення дитини оволодівати новими соціальними ролями, стимулюючи не тільки оволодіння тими ролями, які необхідно, але й в набутті відповідних соціальних вмій і досягнення позитивного результату.

|| **Літ.:** Словарь социального педагога и социального работника / Под. ред. И. И. Калачевой, Я. Л. Коломинского, А. И. Левко. — 2-е изд. — Мн.: Белен, 2003. — 256 с.

Цюман Т. П.

ДИТИНСТВО — динамічне соціальне утворення в межах вікового періоду від народження до повноліття, для якого характерні специфічні ознаки, має власну субкультуру та побудоване на особливих соціальних зв'язках і взаєминах.

Вікові межі дитинства — змінний продукт історії, який пов'язаний з певним соціальним статусом, колом прав та обов'язків, властивих цьому періоду життя, сукупністю доступних для нього видів і форм діяльності, що задає йому суспільство. На сучасному етапі визначення вікових рамок дитинства обумовлене Законом України «Про охорону дитинства» (2001 р.), у якому зазначено, що *дити* — особи від народження до 18 років (повноліття).

З позиції медико-біологічних наук, дитинство — період зростання людини, що ще не завершила свій фізичний розвиток. Це не тільки період, для якого характерні певні фізіологічні особливості, але й результат впливу навколишнього середовища на дитину. У дослідженнях психологічної науки феномен дитинства

вивчають через особливості психічного розвитку, системного розкриття такого розвитку дитини в онтогенезі. Напрями дослідження дитинства в психології: загальний психологічний розвиток дитини (Л. Виготський, Л. Божович, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Кононко та ін.); концепція навчання та розвитку дітей (Л. Венгер, В. Давидов, О. Дяченко, Ж. Піаже та ін.); проблеми періодизації дитячого розвитку (Л. Виготський, Д. Ельконін). З позиції соціальної психології дитинство розглядають як соціальний феномен в контексті дитячих груп та дитячих товариств (А. Авраменкова, О. Кононко, В. Кудрявцева, Д. Фельштейн). Соціологія розглядає дитинство як частину соціальної структури суспільства (І. Кон, Д. Фельдштейн, Дж. Квортруп, І. Богданова).

Сьогодні дитинство є предметом полідисциплінарного дослідження, у зв'язку з чим окреслилися історичний, соціогенний, етнографічний та психолого-педагогічні аспекти його вивчення (Ф. Аріес, Д. Ельконін, Е. Еріксон, В. Мухіна та ін.).

Дитинство можна розглядати як особливий стан розвитку людини в суспільстві, соціальне явище, суть якого визначено специфікою тієї суспільної системи, у яку дитинство інтегроване, її соціокультурним контекстом (способами виробництва, статевою та віковою стратифікацією, системою міжособистісних стосунків, ціннісними орієнтаціями, особливостями засобів та механізмів соціалізації), й водночас узагальнений суб'єкт, що взаємодіє з дорослим світом на рівні суб'єкт-суб'єктних відносин.

У змістовому визначенні — це процес постійного фізичного зростання, набуття психічних новоутворень, освоєння соціального простору, рефлексії всіх взаємин у цьому просторі, визначення в ньому себе, власної самоорганізації, що відбувається в контактах дитини з дорослими та іншими дітьми, які постійно розширюються й ускладнюються.

Специфічні риси дитинства: формуються основи особистісної активності та особистісні властивості, цінності, що визначають якості подальшого життя; особлива вразливість, незахищеність від впливів навколишнього середовища, різних видів насильства; постійна орієнтація на дорослий світ, потреби бути залученим до соціуму, взаємодіяти з ним, до прийняття рішень; чутливість до змін у соціумі і водночас здатність ставити перед дорослими нові завдання, активно впливаючи на суспільство.

Можна виокремити шість періодів в історії дитинства (Л. Демоз): *інфантицидний стиль* (зі стародавності до IV ст. н. е.) від-

значився негативним ставленням до маленьких дітей, яких вважали перешкодою дорослому суспільству. Масові дітовбивства влада не карала, а ті діти, які виживали, часто ставали жертвами насильства дорослих; *стилю ігнорування* (IV—XIII ст.) характерне визнання наявності в дитини душі, але водночас і прагнення віддалитися від неї, ігнорування її інтересів, бажань, проблем; *амбівалентний стиль* (XIV—XVII ст.) вирізняє підвищення статусу дитини. До дітей починають ставитися з увагою, передусім у фізичному догляді, однак кожна їхня дія жорстко контролюється та регламентується; *нав'язливий стиль* (XVII ст.) визначався домінуючою контролюючою позицією дорослих щодо дитинства, що виявляється в нав'язливому прагненні цілком контролювати не тільки поведінку, але й внутрішній світ, думки й волю дитини; *стиль, що соціалізує* (XI — середина XX ст.), для якого характерні тренування волі дитини, її підготовка до майбутнього самостійного життя. У дитині вбачають об'єкт виховного впливу, який розглядають як єдино можливий спосіб набуття позитивного соціального досвіду; *стиль, що допомагає* (із середини XX ст.), полягає в усвідомленні дорослими суб'єктності вибору життєвого шляху, для чого кожній дитині необхідно максимально розвинути індивідуальність, набутти власного соціального досвіду. Звідси — прагнення батьків до емоційної близькості з дітьми, розуміння, емпатія.

Дитинство повністю можна зрозуміти через усвідомлення системи дитячих уявлень, образів, почуттів і настроїв, у яких дитина сприймає культуру дорослих.

Те, як суспільство сприймає та виховує дітей, — одна з головних його соціокультурних характеристик. Сьогодні в Україні наявні розбіжності між науковими підходами до дитинства як самоцінності та реальним становищем дітей. Держава безпосередньо не відповідає за кожну дитину зокрема, хоча про це йдеться в усіх державних програмах, що стосуються дітей.

Літ.: Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: Монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш, С. М. Курінна, І. П. Печенко; За заг. ред. Н. В. Гавриш. — Луганськ: Альма-матер, 2006. — 368 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — С. 68—69.

Петрочко Ж. В.

ДИТЯЧІ ОБ'ЄДНАННЯ — добровільні формування громадян віком від 6 до 18 років, метою яких є здійснення діяльності, спрямованої на реалізацію та захист своїх прав і свобод, творчих здібностей, задоволення власних інтересів. **Д. о.** утворюються та діють на засадах добровільності, рівноправності членів, самоврядування і гласності. Виникнення **Д. о.** зумовлено тим, що в процесі соціалізації діти мають потребу відчуття групової солідарності й усвідомлення своєї спільності з ровесниками. Вони вільні у виборі напрямів своєї діяльності. **Д. о.** можуть бути як формальні, так і неформальні.

У неформальних **Д. о.** статус, структура та функції формально не оформлені. Вони мають нечітко окреслену мету групової діяльності та неформальний контроль, побудований на традиції та залежний від рівня усвідомленості групового членства. Вони базуються на психологічних взаємозалежностях учасників за майже повної відсутності інституційно організованих стосунків всередині об'єднання; мотивацією спільної діяльності членів.

Досить часто неформальні **Д. о.** вважають асоціальними та соціально небезпечними для суспільства. Але такий підхід є неправомірним, оскільки багато любительських об'єднань за інтересами часто не мають чітко організованого оформлення; у той же час деякі неформальні **Д. о.**, мілітаристично чи шовіністично спрямовані, мають правильне організаційне оформлення. Соціальними передумовами виникнення неформальних **Д. о.** є: кризові стани суспільства, неблагополуччя й нерозуміння в сім'ї та дитячому формальному колективі, погана організація дозвілля в районі тощо.

Формальні **Д. о.** мають юридично визначений статус, структуру, тип завдань, права та обов'язки членів, що закріплені у статуті. Такі **Д. о.** легальні або законні. Легалізація (офіційне визнання) **Д. о.** обов'язкова та здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. У разі реєстрації **Д. о.** набуває статус юридичної особи.

Д. о. можуть мати місцевий, всеукраїнський та міжнародний статус залежно від території поширення їхньої діяльності. Також вони мають право на добровільних засадах засновувати або вступати між собою в спілки (союзи, асоціації тощо). Засновниками **Д. о.** можуть бути особи, які досягли 15-річного віку. Вступ неповнолітніх віком до 10 років до **Д. о.** здійснюється за письмовою згодою батьків, усиновителів, опікунів або піклувальників.

Основні завдання **Д. о.**: розвивати здібності дітей, задовольняти їхні творчі та пізнавальні потреби, а також потреби в саморозвитку, самовираженні, самореалізації, організувати їхнє дозвілля та відпочинок.

Літ.: Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 1999, № 1, ст. 2) (Із змінами, внесеними згідно з Рішенням Конституційного Суду № 18-рп/2001 (v018p710-01) від 13.12.2001); Великий тлумачний словник. 2-е видання ВТС СУМ / Голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.; Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад. — М.: Большая российская энциклопедия, 2002. — 1583 с.

Жданович Ю. М.

ДІТИ ОБДАРОВАНІ — діти, які значно випереджають своїх однолітків у розумовому розвитку; діти, які демонструють загальну (здібності до різних галузей діяльності) або спеціальну (музичну, художню, технічну, психомоторну, соціальну та ін.) обдарованість.

Обдарованість — це високий рівень розвитку здібностей людини. Існує певна вікова послідовність вияву обдарованості в різних галузях. Особливо рано може виявитися обдарованість до музики, малювання. У галузі науки більш помітна математична обдарованість. Обдаровані діти прагнуть до знань, люблять розумову працю, спілкування з дорослими (старші розуміють їх краще, ніж однолітки); обдаровані діти емоційні й творчі, розуміють гумор, жарти; мають значний словниковий запас; віддають перевагу іграм, що вимагають активізації розумових здібностей. Разом з тим обдаровані діти зазвичай уперті, самозакохані, зарозумілі. Усі ці якості обдарованих дітей вимагають особливого підходу до них, і не випадково за рішенням Всесвітньої організації охорони здоров'я обдаровані діти входять до «групи ризику» й потребують особливого виховання, спеціальних навчальних програм, шкіл, підготовлених учителів.

Окрім явної обдарованості, очевидної для всіх, хто оточує дитину, є обдарованість прихована, яка не виявляється в тих або інших дивацтвах дитини; з такими дітьми педагоги й батьки стикаються зазвичай з певними труднощами. Ю. В. Василькова се-

ред таких дітей виділяє: «фанатів», «ледарів», «скромників», «невротиків», «психопатів», «диваків». Соціальний педагог має: 1) знати шляхи порозуміння з обдарованою дитиною, визначати її особливості, взаємини в сім'ї; 2) налагодити зв'язки з батьками; 3) здійснювати постійний зв'язок між викладачами й батьками; 4) організовувати творчу діяльність дітей у позакласній і позанавчальній роботі; 5) бути терплячим, ненав'язливим, довірливим; 6) здійснювати соціально-правовий захист обдарованих дітей через пом'якшення (мінімізацію) для них негативних наслідків процесів, які відбуваються в суспільстві; створювати умови для реалізації їхніх інтересів і життєво необхідних потреб.

Літ.: *Архитова С. П., Майборода Г. Я.* Соціальна педагогіка: Навч.-метод. посіб. — Черкаси-Ужгород: Мистецька лінія, 2002. — 268 с.; *Василькова Ю. В.* Методика і опыт социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Изд. центр «Академия», 2004. — 160 с.; *Коджаскирова Г. М., Коджаскиров А. Ю.* Педагогический словарь: для студ. высш. и средн. пед. учеб. заведений. — М.: Изд. центр «Академия», 2000. — 176 с.

Песоцька О. П.

ДІТИ-СИРОТИ ТА ДІТИ, ПОЗБАВЛЕНІ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ. Юридичне визначення соціальних категорій дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, подано у статті 1 Закону України «Про охорону дитинства»: *дитина-сирота* — дитина, у якої померли чи загинули батьки; *діти, позбавлені батьківського піклування*, — це діти, батьки яких: позбавлені батьківських прав; дітей відібрано без позбавлення батьківських прав; визнані відсутніми безвісти; визнані невідьданими; оголошені померлими; відбувають покарання в місцях позбавлення волі; перебувають під вартою на час слідства; розшукуються органами внутрішніх справ у зв'язку з ухилянням від сплати аліментів і відсутністю відомостей про їхнє місцезнаходження; через тривалу хворобу не мають змоги виконувати батьківські обов'язки; підкинуті діти; діти, батьки яких невідомі; безпритульні діти. *Особи з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*, — це особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були зареховані до дітей, позбавлених батьківського піклування.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, — визначене відповідно до законодавства становище дитини, що надає їй право на повне державне забезпечення й отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджене комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування.

Соціальний статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, підтверджують такі документи: *дитина-сирота* — свідоцтво про смерть обох батьків; коли дитина виховувалася одинокою матір'ю, довідка органів державної реєстрації актів громадянського стану про те, що батько записаний зі слів матері; *батьки оголошені померлими* — рішення суду про оголошення батьків померлими; *батьки позбавлені батьківських прав* — рішення суду про позбавлення батьківських прав обох батьків; *дитина вилучена із сім'ї без позбавлення батьків батьківських прав* — рішення суду про вилучення дитини без позбавлення батьків батьківських прав; *батьки визнані безвісти зниклими чи недієздатними* — рішення суду про визнання батьків безвісти зниклими чи недієздатними; *батьки відбувають покарання в місцях позбавлення волі* — вирок суду; *батьки перебувають під арештом чи в розшуку* — постанова слідчого, санкціонована судом (раніше — прокурором); *тривала хвороба батьків* — медична довідка; *підкинуті діти* — акт про знайдення дитини; *батьки невідомі* — акт органу опіки та піклування про виявлення дитини та взяття на облік; *батьки відмовилися* — письмова відмова батьків від виховання дитини, завірена головним лікарем чи керівником медичної установи.

Відповідно до частини третьої статті 52 Конституції України «утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу». До форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, належать усиновлення, встановлення опіки (піклування), передача до прийомної сім'ї, дитячих будинків сімейного типу, до закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (дитячі будинки, загальноосвітні та спеціалізовані школи-інтернати, що функціонують у системі Міністерства охорони здоров'я, Міністерства освіти та науки і Міністерства праці та соціальної політики).

Правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклу-

вання, молоді із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначаються Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», який набрав чинності 13 січня 2005 р. та є складовою частиною законодавства про охорону дитинства.

Дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, молоді із числа дітей-сиріт законодавчо декларовано гарантії особливого захисту та державного забезпечення: матеріальна підтримка; оздоровлення; пільги при вступі до професійно-технічних і вищих навчальних закладів та під час навчання; працевлаштування; забезпечення житлом після закінчення навчання або досягнення повноліття; запобігання жорстокому поводженню. Законодавчо передбачено запровадження принципово нового механізму гарантованих норм забезпечення виховання, розвитку та утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, незалежно від того, де така дитина перебуває на утриманні й вихованні: у сім'ї чи закладі.

Літ.: Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р.; Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування // Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 р. — К.: ДІПСМ, 2006 р. — 135 с.; Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Збірник методичних матеріалів / Авт. кол. Г. М. Бевз, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — С. 18.

Петрочко Ж. В.

ДОБРОЧИННІСТЬ В ОСВІТІ — добровільні пожертвування, діяльність юридичних й фізичних осіб, завдяки яким громадські та приватні ресурси їхні власники добровільно спрямовують для допомоги навчальним закладам різного рівня акредитації, учням, студентам, учителям, викладачам тощо, які відчувають нестачу в коштах у ході розв'язання індивідуальних, професійних, культурних і суспільних завдань. Добročинність в освіті розглядають як складову і невід'ємну частину національної істо-

рії. Її витoki та поширення нерозривно пов'язані з етногенезом і культурогенезом в Україні. Мотиваційні акценти та зміст доброчинності змінюються, набуваючи особливої якісної визначеності в кожену епоху, але завжди пов'язані з громадською турботою про майбутнє. Доброчинність є могутнім стимулом для самоутвердження людини, для пошуків шляхів до освіти, науки та самовдосконалення. Створюються певні форми системної постійної допомоги закладам освіти та окремим особам: допомога в збереженні приміщень, оснащення класів технічними засобами, заснування фондів підтримки навчального закладу та учнів, студентів, викладачів, учителів; збільшення фондів бібліотек, надання іменних стипендій обдарованій молоді та дітям тощо. Але, на жаль, не існує правової бази для розвитку доброчинності організацій і фізичних осіб; не пропагується імідж доброчинця як подвижника, патріота країни; відсутня система заохочення діяльності доброчинців; процес вивчення традицій доброчинності в освіті здійснюється фрагментарно, не створено цілісної наукової картини її розвитку.

Літ.: Дмитрієнко М., Ясь О. Доброчинність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. — 1994. — № 6. — С. 37—44; Доброчинність в Україні: минуле, сучасність, майбутнє. — К., Ресурсний центр розвитку громадських організацій «Гурт», 1998. — 56 с.; Доброчинна діяльність і меценатство в Україні. — К., 2003. — 110 с.; Донік О. М. Благодійність в Україні у ХІХ — на початку ХХ ст.: ретроспективний аналіз / Матеріали Міжнародної конференції «На шляху до довіри у суспільстві: доброчинність в українській громаді» 20—22 червня 2005 р., м. Київ; Гринів Олег. Просвіта: історія та сучасність. Літопис Червоної Калини. — Львів, 1991. — Ч. 6. — С. 49—53.

Зверева І. Д.

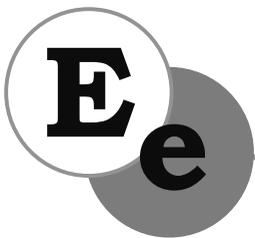
ДОСВІД СОЦІАЛЬНИЙ — сукупність набутих соціальними суб'єктами (індивідами, групами, народами, націями) знань, умінь, навичок, звичок, звичаїв, норм, традицій тощо, які є підґрунтям їхнього практичного життя в суспільстві; сукупність всього того, що відбувається з людиною у її житті і що вона усвідомлює; як філософська категорія досвід соціальний — побудоване на практиці чуттєво-емпіричне пізнання соціальної дійсності; єдність

знань, умінь та навичок. Поняття «досвід соціальний» має подвійний зміст: як процес практичного впливу людини на соціальне середовище і як наслідок цього впливу у вигляді єдності здобутих знань, умінь, навичок. Психологія розглядає досвід соціальний як об'єкт пізнання й освоєння підростаючими поколіннями в ході соціалізації, а також як результат цього освоєння на емпіричному рівні. Окрім знань, умінь, навичок, досвід соціальний містить вироблені людством норми, традиції, звички, символи, ритуали тощо. Педагогіка розглядає досвід соціальний як сукупність отриманих на практиці навичок та прийомів виховання та соціального навчання; планомірно впроваджений окремих або загальний експеримент з будь-якого питання соціально-педагогічної практики. Різновидами цього досвіду можуть бути: *історичний* (результати соціально-педагогічної теорії та практики, отримані впродовж всієї історії просвітництва); *масовий* (широко застосовувані більшістю соціальних педагогів на практиці соціально-педагогічної теорії); *передовий* (кращі результати, отримані соціальним педагогом завдяки вдосконаленню наявних засобів, оптимальній організації соціально-педагогічного процесу); *новаторський* (авторський, винахідницький, інноваційний).

Досвід нагромаджується впродовж усього життя: під час фізичного існування та догляду за своїм здоров'ям; під час спілкування та участі в житті суспільства, громади, родини; під час оволодіння інформацією та під час культурного дозвілля, духовного зростання; світовідчуття; гармонії з природою, соціумом тощо.

Літ.: Вульффов Б. З. Словарь педагогических ситуаций: Учимся воспитанию. — М.: Педагогическое общество России, 2001. — С. 107—108; Мардахаев Л. В. Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. В. И. Беляева. — М.: Издательство МГСУ, 2002. — С. 240—241; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 426 // Соціальна робота. Книга 4; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — С. 184; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — С. 198.

Бондаренко З. П.

ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДИТИНИ (фр. *exploitation* — використання, визиск) — безоплатне привласнення результатів праці дитини, використання дитини для отримання вигод чи задоволення власних потреб. Виділяють такі види експлуатації дитини: комерційна сексуальна експлуатація, експлуатація дитячої праці, втягнення в злочинну діяльність, втягнення до жебрацтва, використання в збройних конфліктах.

Під комерційною сексуальною експлуатацією дітей слід розуміти використання дітей для задоволення статевої пристрасті будь-яким способом з оплатою цього або без такої, з метою отримання прибутку або будь-якою іншою корисливою метою. Комерційна сексуальна експлуатація дитини — форма примусу та насильства над дитиною. Такою вважають дитячу проституцію, дитячу порнографію, ранні шлюби. *Дитяча проституція* — використання дитини з метою сексуальних дій для отримання оплати чи іншої винагороди в будь-якій формі. *Дитяча порнографія* — будь-який, незалежно від форм, показ дитини, яка бере участь у реальних чи уявних сексуальних діях, або показ статевих органів дитини із сексуальними намірами. Прослідковується чіткий зв'язок між порнографією та насильством над дітьми в реальному світі. Діти, втягнуті у створення порнографічної продукції, часто піддаються сексуальному та іншим видам насильства. Останнім часом виділяють окремий вид дитячої проституції — туризм з метою сексуальних стосунків з дітьми. Цей вид сексуальної експлуатації дітей можуть використовувати як іноземці, так і громадяни країни переважно в курортних, прикордонних містах з метою отримання дешевих сексуальних послуг від дітей. Ранні шлюби — це шлюби за участі дітей. Вони не є поширеними в Україні. В деяких країнах (Індія, Непал, країни Центральної Азії) ранні шлюби пов'язані з релігійною практикою, що часто є завуальованою формою дитячої проституції.

Під експлуатацією дитячої праці слід розуміти використання найманої праці дітей без дотримання вимог чинного законодавства стосовно віку, з якого дозволено працевлаштування, нормування оплати та забезпечення нормативних вимог безпеки для здоров'я, надання соціальних та інших гарантій. Основні види дитячої праці в Україні: виснажлива й надмірно тривала праця дітей у домашньому господарстві; робота у промисловості, в установах та організаціях, яка не відповідає фізичним та розумовим здібностям дітей, шкодить їхньому здоров'ю, заважає навчанню та розвитку дитини; робота в сімейному бізнесі, яка перебуває поза громадським та державним контролем; робота на вулиці в несприятливих погодних умовах, часто й у несприятливому соціальному оточенні (миття автомашин, вулична торгівля, жебракування тощо); найгірші форми дитячої праці (використання дітей в злочинній діяльності, проституції, секс-бізнесі, жебракуванні тощо). Найбільші споживачі дитячої праці — малий бізнес, промисловість, сільське господарство, торгівля, сфера послуг, домашнє господарство, вугільна промисловість, збирання вторинної сировини, праця на вулиці, лісове господарство, будівництво.

Специфіка проблеми експлуатації дитячої праці в Україні — це характерне для українців толерантне ставлення до праці дітей, оскільки труд завжди вважався способом виховання та освіти дитини. Перегворення праці дітей у «зловживання владою з боку дорослого» залишається для суспільства поки невизначеним поняттям, що ускладнює вирішення цієї проблеми, як і пошук розмежування між експлуатацією дитячої праці та трудовим вихованням. З метою ідентифікації та оцінки ситуації з експлуатацією дитячої праці, а також вилучення дітей та їх направлення для надання соціальної допомоги запроваджено систему моніторингу дитячої праці. Моніторинг дитячої праці — це активний процес щодо зупинення використання дитячої праці, який включає в себе здійснення регулярних моніторингових візитів з метою ідентифікації дітей, які працюють, проведення оцінки ризиків, яким вони піддаються, направлення дітей до організацій, які надають допомогу; а також подальший нагляд за цими дітьми для отримання інформації про те, що вилучені діти задоволені отриманими послугами; проведення з ними просвітницької та профілактичної роботи. В Україні ця система впроваджується в Донецькій та Херсонській областях. З метою боротьби проти дитячої праці через практичні проекти у 1992 році започатковано Міжнародну

програму з викоренення дитячої праці (ШПЕК), яка сьогодні діє в 60 країнах світу.

Під втягненням дітей у злочинну діяльність слід розуміти залучення дітей до вчинення одного чи кількох діянь, передбачених Кримінальним кодексом України в якості злочинів, шляхом схилення, примушування, спонукання, умовляння, погрожування, підкупу, обману, розпалювання низьких почуттів чи мотивів або будь-яким іншим способом. Дітей втягують у розповсюдження наркотиків серед своїх підлітків, крадіжок, збуту крадених речей тощо.

Тісно пов'язана з експлуатацією дитини проблема торгівлі людьми, зокрема дітьми. Вона здійснюється для отримання прибутку шляхом експлуатації різних можливостей та здібностей дитини. Корупція та відсутність або невідповідність законів, недотримання існуючих законів — усе це фактори, які прямо чи опосередковано призводять до експлуатації дітей. Недостатній рівень обізнаності з проблемою та її можливими наслідками серед учнівської та студентської молоді, батьків та в суспільстві загалом зі свого боку сприяють загостренню проблем.

Аналіз реальних історій дітей, які потерпіли від торгівлі людьми та різних форм експлуатації, свідчить про можливу причетність до цього батьків. Вони найчастіше самі виступають торговцями, вербувальниками чи експлуататорами, продаючи своїх дітей або примушуючи їх працювати жebraками в магазинах, барах, на дорогах, у шахтах, сільськогосподарських угіддях, у секс-індустрії.

Використовують різні способи втягнення дитини в ситуації експлуатації та торгівлі дітьми. Деякі з потерпілих у віці 11—18 років були доведені до несвідомого стану в результаті вживання спиртних напоїв, наркотиків, токсинів. Дітей закривають у квартирах, примушують побиттям, голодом і наркотиками надавати послуги; спроби втечі закінчуються побиттям, травмами та навіть смертю. Поширений спосіб втягнення дітей в експлуатацію та торгівлю людьми — це пропозиція привабливих умов. Проте є багато випадків, які свідчать про використання вербувальниками чи експлуататорами примусу в той чи інший спосіб, погроз. Важливо зазначити, що потерпають від різних форм експлуатації та торгівлі людьми діти не тільки з бідних, але і з цілком благополучних родин. Експлуатація дітей та торгівля ними може призвести до серйозних наслідків на все життя або навіть поставити під загрозу безпосередньо життя дитини, завдаючи фі-

зичної, психічної, духовної, моральної шкоди, включаючи загрозу ранньої вагітності, летальні пологи, запізнення фізичного та розумового розвитку, травми, фізичну інвалідність та хвороби статевих органів, ВІЛ/СНІД. Безсумнівно і те, що потерпілі діти можуть бути соціально дезадаптовані, а процес реабілітації — складний та травматичний.

Літ.: Інформаційний вісник. Вища освіта № 18/2006. — К., 2006. — 88 с.; Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: Навч.-метод. посіб. / Заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. — К.: «Версо-04», 2005. — 210 с.; Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми: Навч.-метод. посіб. / За ред.: К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. — К.: Юрисконсульт, 2005. — 452 с.; *А. М. Орлеан, Б. В. Лизозуб* Тлумачення та розмежування термінів, пов'язаних з сексуальною та іншою експлуатацією дітей // Проблеми освіти: науково-методичний збірник, спец. випуск. — К., 2006 — С. 30—36; Система захисту дітей від жорстокого поводження: Навч.-метод. посіб. / За ред.: К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 396 с..

Ковальчук Л. Г.

ЕТИКА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — норми етичної поведінки спеціалістів із соціально-педагогічної роботи, які є основою їхньої професійної діяльності з метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також задоволення людських потреб.

Професійна діяльність соціального працівника базується на трьох фундаментальних положеннях: повага до людини, визнання її безумовної цінності, незалежно від реальних досягнень і поведінки особистості; людина — унікальна соціальна істота, яка реалізує свою унікальність у стосунках з іншими людьми та залежить від них у розвитку своєї унікальності; людині одвічно притаманна здатність до змін, покращення свого життя, зростання, а звідси — прагнення до свободи вибору, прийняття рішень.

Принципові орієнтири для фахівців з питань професійної діяльності, виконання службових обов'язків, організації взаємодії з клієнтами; шляхи розв'язання моральних проблем та прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях закріплені Етичним кодексом спеціалістів із соціальної роботи

(соціальних працівників і соціальних педагогів) України, прийняття якого було ініційовано Українською асоціацією соціальних педагогів і спеціалістів із соціальної роботи в 2003 р.. В основу цього документа покладений вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах Міжнародної Федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шри-Ланка) 6—8 липня 1994 р.

Етичним принципами діяльності спеціалістів із соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю є: поважання гідності кожної людини; пріоритетність інтересів клієнтів; толерантність та гуманізм; довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта; доступність послуг; орієнтованість на потребу клієнтів, залучення їх до процесу позитивних змін; відповідальність за дотримання норм професійної етики.

Основними категоріями етики соціальної роботи є професійні *етичні стосунки, етична свідомість, етичні дії та професійний обов'язок* спеціаліста. Соціально-педагогічна робота належить до таких видів професійної діяльності, де не тільки професійні знання, уміння та навички, а насамперед *особистісні якості* спеціаліста значною мірою визначають ефективність та успішність його роботи.

Особистісні та моральні якості працівника соціальної сфери, а також і соціального педагога: *чесність* (якщо з огляду на об'єктивні причини соціальний працівник не впевнений у позитивному кінцевому результаті, він повинен попередити про це клієнта, щоб у подальшому не викликати нарікань з його боку); *совість* (як моральна відповідальність за свою поведінку, вчинки, що виконує функцію регулятора поведінки як у професійному плані, так і в особистих вчинках: своєрідна пересторога від формального підходу в процесі професійних дій); *об'єктивність* соціального працівника полягає у беземоційному ставленні до клієнта та його індивідуальних якостей; *справедливість* (оцінка діяльності колег має враховувати об'єктивні та суб'єктивні фактори та ні в якому разі не перебільшувати або применшувати заслуги й недоліки колег); *тактовність* (вміння соціального працівника дотримуватись міри, визначених моральних норм, врахувати обставини, наслідки своїх вчинків тощо); *уважність і спостережливість* (ці якості дозволяють враховувати найменші зміни в настрої, самопочутті клієнта, що дуже позитивно вплине на подальшу роботу, дозволить скоригувати обраний план дій);

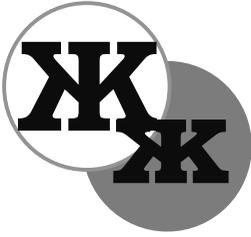
терпимість (прийняття клієнта таким, яким він є: з його інтересами, нахилами, сильними та слабкими сторонами, певним способом життя); *витримка та стриманість* (вміння стримано реагувати на подібні емоційні вияви з метою надання клієнтові ефективної допомоги); *любов до людей* (спілкуючись із клієнтом, соціальний працівник мусить побачити в ньому позитивні якості, намагатися змінити в клієнта думку про самого себе й таким чином сприяти позитивній трансформації особистості); *самокритичність* (вміння аналізувати свої вчинки, професійну діяльність, бачити помилки та шляхи їх подолання, допомагає соціальному працівникові самовдосконалюватись у своїй професійній діяльності); *терпіння* (вміння відкоригувати свої негативні емоції та почуття, спрямувавши їх у конструктивне русло з метою позитивної мотивації на подальшу співпрацю); *комунікабельність* (спілкуючись із клієнтом, соціальний працівник має змогу дізнатися про його проблеми, очікування та надії; завдяки спілкуванню можна виробити план спільних дій, вчасно скоригувати можливі шляхи розв'язання проблеми, спрогнозувати очікувані результати); *оптимізм* (джерело впевненості в соціальній справедливості, здатності людини до постійного саморозвитку та самовдосконалення); *сила волі* (свідома воляова спрямованість на виконання об'єктивно необхідних дій, здатність адекватно оцінювати перешкоди, доводити розпочату справу до логічного завершення); *емпатія* (здатність соціального працівника\соціального педагога розуміти свого клієнта та співчувати йому, дивитись на ситуацію його очима); *прагнення до самовдосконалення* (постійне бажання до професійного зростання, вдосконалення практичних умінь і навичок, здобуття нових теоретичних знань, духовного та морального розвитку); *творче мислення* (соціальна робота не має цілком однакових ситуацій та ідентичних випадків, кожне звернення — це унікальний випадок).

Виходячи з положень Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України, можна визначити такі норми етичної поведінки соціального працівника/соціального педагога стосовно клієнтів (особи, групи, суспільства): поважати особистість клієнта і гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток; намагатися зрозуміти кожного клієнта, з'ясувати всі чинники щодо проблеми, яка виникла; пропонувати оптимальні види професійної діяльності або соціальної послуги; безпека клієнтів —

перша умова здійснення діяльності спеціалістів із соціальної роботи; допомагати всім клієнтам однаково; відповідати за свої дії; підтримувати право клієнта на взаємодію, яка ґрунтується на довірі, співчутті та збереженні конфіденційності; клієнти мають право на зміну власних переконань і життєвих уподобань без будь-якого тиску з боку соціальних працівників (крім соціальних ситуацій, коли клієнти не усвідомлюють небезпеки для себе та близького соціального оточення); визнавати та поважати наміри, відповідальність клієнтів щодо рішення, яке прийняте; якщо неможливо надати відповідну соціальну послугу, спеціалісти із соціальної роботи зобов'язані повідомити про це клієнтів таким чином, щоб залишити за ними право на свободу дій.

Літ.: Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи, затверджений Українською асоціацією соціальних педагогів та спеціалістів із соціальної роботи, Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді, Лігою соціальних працівників України, Міністерством України у справах молоді та спорту (№ 1965 від 09.09.2005); *Медведева Г. П.* Этика социальной работы: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений. — М., 1999. — 208 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — 233 с.; Соціальні служби — родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. — К., 2003. — 128 с.

Зверева І. Д.

ЖИТТЄВЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ — співставлення себе зі світом у даному часі та просторі через співвіднесеність із конкретними суспільно-історичними та індивідуальними умовами буття. Феномен самовизначення виникає тоді, коли поведінка особистості визначається не безпосередніми впливами середовища й не індивідуальними якостями навіювання (ненавіювання), а головним чином — прийнятими суб'єктом цілями та завданнями діяльності, стійкими ціннісними орієнтаціями, які особистість захищає навіть всупереч тиску середовища, обставин та соціального оточення.

З віком і зростанням самоусвідомлення особистості розширюється діапазон різних варіантів самовизначення. У процесі самовизначення можна виділити три основних етапи: самопізнання, самовиховання та власне самовизначення. Усі три етапи — це одночасно і складові самовизначення, засновані на процесах самопізнання. Людина по справжньому стає особистістю, коли в неї вперше формується поняття «Я». Творення «Я» пов'язане з розвитком свідомості, тобто здатності ідеально відображати оточуюче середовище. Свідомість людини активно та вибірково фіксує в ідеальних образах предмети, явища, процеси зовнішнього світу й дозволяє в ході пізнання дійсності впливати на зовнішній світ, змінюючи його. Для цього свідомість розвиває такі функції як програмування діяльності, напрацювання рішень та їх реалізація з урахуванням суттєвих зовнішніх умов. Результатом діяльності свідомості є знання про світ, самосвідомість — знання людини про саму себе і свої можливості. Самопізнання складає самоспостереження та самооцінка. У самоспостереження можна визначити дві сторони. Людина ніби ззовні спостерігає за власною практичною діяльністю, співвідносячи її результати зі своїми цілями й установками, а також із засвоєними суспільними ін-

тересами та цілями. З іншого боку, відбувається постійна апеляція до власного Я. Психологи виділяють багато нюансів, досліджуючи рівневу структуру Я, але головних — два. Це реальне Я (який я є) та ідеальне Я (яким би мені хотілось стати). Як реальне, так і ідеальне Я мають значний вплив на поведінку та самопочуття суб'єкта. Їх необхідна та неминуча неузгодженість є «зоною розвитку особистості», життєвою перспективою самовдосконалення людини, але ступінь і форми цього неузгодження особистість переживає по-різному. У процесі самовиховання виробляється здатність витримувати різного роду неузгодження без шкоди та втрат для особистості. Спостерігаючи за собою та аналізуючи свої стани, порівнюючи реальну поведінку з вимогами Я-концепції, особистість напрацьовує ряд достатньо стійких самооцінок — важливих компонентів самопізнання. Власне самооцінка лежить у фундаменті самопізнання як самокерованого розвитку особистості.

Самовиховання особистості має також дві основні складові — самоконтроль та самовдосконалення. Самоконтроль — суть самокерованої поведінки. У здатності людини до самоконтролю виявляється рівень її соціального розвитку й адаптації до соціального середовища. Найбільш розвинута форма самоконтролю, усвідомлена та особистісно забарвлена, — відповідальність особистості та пов'язане з нею почуття обов'язку. Особистість з розвинутим самоконтролем найбільш за все цінує власне свободу у виборі варіантів поведінки, свідомо і відповідально самостверджуючись у житті, що призводить до свободи творити власне життя, свою долю, до свободи вибору рішень, які стосуються життєвого шляху, лінії поведінки.

Самопізнання здійснюється не заради самого пошуку, а задля певних цілей, для самовиховання, тобто формування себе у відповідності зі своїми намірами. Самовиховання не є особливим видом діяльності — це певний тип стосунків, вчинків, дій, спрямованих на себе та на своє майбутнє з точки зору їх відповідності визначеному ідеалу. Мета самовиховання — самовдосконалення, яке має процесуальну природу, активно переживається суб'єктом. Цілі та результати самовдосконалення також формулюються в ціннісно-орієнтаційних категоріях. Самопізнання набуває змісту тільки в контексті того, з якими цілями суб'єкт пізнає себе та як використовує ці знання. Ідеал — кінцева мета самовдосконалення. Особистість, яка ставить перед собою завдання само-

вдосконалення, повинна визначити цілі так, щоб вони забезпечували їй успішність, ефективність зусиль. У процесі наближення до таких цілей-ідеалів особистість одночасно досягає й окремих, життєво важливих цілей. Побудова цієї системи цілей самовдосконалення практично підводить особистість до самовизначення в житті, на основі якого здійснюється самореалізація. Самовдосконалення передбачає розробку програми самовиховання. Сформована мета дій — вихідне положення самопрограмування, яке є способом організації людиною свого життя. Кожна людина так чи інакше прогнозує своє життя, подумки створює його первинну «модель» у відповідності з уявленнями про цілі та сенс життя. Визнання активної життєтворчості правом та обов'язком людини — гуманістична традиція усєї прогресивної світової культури. Процес самовизначення особистості фіксується на основних життєвих виборах суб'єкта. З онтогенетичної точки зору життєвий вибір — це специфічна форма суб'єкт-об'єктної взаємодії, у якій особистість виступає дійсним (істинним) суб'єктом життєвого процесу, тобто свідомо включається в хід подій, опосередковуючи його творчим ставленням до життя й беручи на себе відповідальність за свої дії та вчинки в якості їх автора. Будь-який відповідальний життєвий вибір виконує врешті-решт особистісно-творчу функцію, оскільки, з одного боку, це акт творчого ставлення суб'єкта до власного життя, а з іншого — слугує конкретним практичним рішенням проблеми суспільного та особистого, їхнього співвідношення у свідомості індивіда, який здійснює вибір.

Предметом життєвого вибору стає будь-яка сфера життєдіяльності особистості: трудова, соціально-політична, сімейно-побутова, культурно-суспільна тощо, оскільки в кожній з них із часом настає нагальна потреба визначитись. Як результат життєвий вибір здійснюється стосовно життя загалом. У цьому випадку йдеться про вибір стратегії життя та його індивідуального стилю, змісту життєвих цінностей, формування життєвого кредо, позиції, глобальних життєвих програм. Дуже часто життєвий вибір — розгорнутий у часі процес, пов'язаний з напруженою роботою душі, розуму, рефлексією, що нарешті призводить до зміни внутрішнього світу особистості, отже, і до нового якісного стану «Я». Життєвий вибір в одній із сфер життєдіяльності або ж у контексті загальної спрямованості життєвого шляху — складний процес, який заторкує практично всі структури особистості.

Його необхідні компоненти такі: співставлення ймовірних позитивних та негативних наслідків вибору, передбачення його результатів у соціальному та індивідуальному плані; визначення ліній поведінки, зокрема перебудова системи поведінкових установок і стереотипів відповідно до рішень, які приймаються; визначення життєвих перспектив особистості та співставлення життєвих планів; вироблення внутрішньої позиції, особистісного ставлення до ситуації вибору об'єктивних умов, обставин, явищ.

Життєвий вибір — це поєднання морально-світоглядницького, ціннісно-цільового та діяльнісно-поведінкового самовизначення особистості. Здійснюючи вибір, особистість несе відповідальність не тільки за обраний шлях розвитку, а й ніби заново підтверджує (звіряє, уточнює) стійкість своєї життєвої позиції.

Літ.: Мартынюк И. О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи: опыт прикладного исследования / АПН Украины. Ин-т Социологии. — К.: Наукова думка, 1993. — 120 с.

Цюман Т. П.

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ — будь-які форми фізичного, психічного, сексуального або економічного та соціального насильства над дитиною в сім'ї або поза нею.

Нині це єдине існуюче визначення поняття «жорстоке поводження з дітьми». Воно недосконале, головним чином через те, що тлумачить досліджуваний феномен через факти вчинення насильства. Але жорстоке поводження не обмежене насильством, це більш широке поняття. Складність у тому, що не існує юридичного визначення «жорстокого поводження». Тортури, насильство, жорстоке ставлення, поводження, що принижує людську гідність, — це все складові жорстокого поводження. Жорстоке ставлення до дітей зумовлене як недієздатністю та залежністю дитини, її невмінням захистити себе, слабкістю, так і позицією сильного, дорослого, який сам реалізує свої дії щодо дитини, відстоює власну позицію сильного. Інституціональні види жорстокого поводження з дітьми: у сім'ї (батьків, опікунів дітей); у школі, дитячій установі (вихователів до дітей); у мікросередовищі до дитини (сусіди, молодь у дитячому колективі, у виховних установах тощо). Проявами жорстокого поводження з дітьми є обман дітей, ігнорування їхніх потреб, порушення прав дітей;

відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд); ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі); відсутність вияву батьківської любові, доброти, чуйності; безвідповідальне ставлення до дітей; бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації; насильство у всіх видах; брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини; таке ставлення до дитини, яке не враховує її вік: дитина просто не може зробити те, що вимагають від неї; авторитарний стиль спілкування з дитиною; нехтування дитиною. Жорстоке поводження з дітьми виявляється на рівнях: «батьки-діти» (родинні зв'язки), «дорослі-діти» (професійне, особисте спілкування), «діти-діти» (міжособистісні стосунки), «діти — чужі, незнайомі» (випадкові зустрічі).

Жорстоке поводження з дітьми у школі, виховній установі з боку вчителів, вихователів виявляється в приниженнях, постановці в куток; битті; роздяганні дитини перед іншими як методі покарання; згадуванні в класі про недоліки дитини, особливості сім'ї, сімейні події, про які вчителю стало відомо; надмірній праці; ігноруванні фізичних потреб дитини (не можна піти в туалет); підвищеному тоні, крику, необґрунтованих, неадекватних оцінках; суворій дисципліні, яка базується на страху, а не на інтересі до навчання; авторитаризмі, вимогах без пояснень; недоцільних вимогах до зовнішності дитини (зачіски, форми) і застосовування дій щодо його покращення: підстригання власноруч, зняття прикрас, відбір мобільних телефонів тощо; педофілії, розбещенні.

Жорстоке поводження з дітьми в мікросередовищі виявляється в образливих прізвиськах; насміханні над зовнішністю, поведінкою дітей, які вирізняються серед однолітків; примушуванні до негативних дій; бойкоті, ігноруванні; битті; відбиранні у слабших дорогих речей, грошей, їжі; погрозах, приниженнях; примусу до «служіння» сильному — нести портфель, бути на побігеньках; зґвалтуваннях; цькуванні.

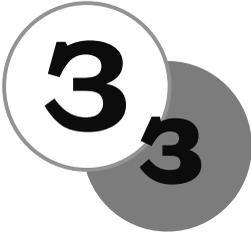
Жорстоке поводження з дітьми може бути: брутальним, ігноруючим, контролюючим (як гіперопіка), авторитарним, насильницьким.

Серед соціальних та культурних умов, що сприяють жорстокому поводженню з дітьми слід виділити: відсутність в соціальній свідомості неприйняття тілесних покарань, культ насильства у засобах масової інформації, відсутність ефективної профілактичної політики держави, недостатнє розуміння проблеми суспільством, низька правова грамотність населення, недосконалість законодавства.

Особлива форма жорстокого поводження з дітьми — тілесні покарання. Незважаючи на благородну виховну мету застосування тілесних покарань, наслідки для подальшого розвитку дитини від них, такі ж, як і від інших форм жорстокого поводження. Жорстокість, особливо стосовно дітей, породжує в них почуття вини, невпевненість у собі, сприяє формуванню психологічних комплексів та значною мірою деформує процес соціалізації. Через це в особистості формуються переважно негативні якості: агресія, жорстокість, ненависть до світу, безцільність буття, жадоба неусвідомленої помсти, або ж, навпаки, дитина починає шукати психологічний захист, опіку, безпеку в інших людей. При застосуванні насильства в дитини зникає почуття довіри до кривдників, захищеності. Перенесене в дитинстві насилля залишає відбиток у свідомості людини на все життя. Важливим є використання альтернативних методів виховання дітей, що залежить від педагогічної культури батьків, вихователів, учителів, соціального оточення, культури в мікросередовищі, моральних цінностей.

Літ.: Інформаційний вісник. Вища освіта № 18/2006. — К., 2006. — 88 с.; Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / Заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. — К.: «Версо-04», 2005. — 210 с.; Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми: навчально-методичний посібник / За ред.: К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. — К.: Юрисконсульт, 2005. — 452 с.; Проблеми освіти: науково-методичний збірник, спец. випуск. — К., 2006 — 264 с.; Система захисту дітей від жорстокого поводження: Навч.-метод. посіб. / За ред.: К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 396 с.

Ковальчук Л. Г.

ЗАХИСТ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ — система соціальних, правових та економічних заходів і гарантій, які реалізують державні та недержавні організації, спрямованих на виявлення, попередження та нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини негативних чинників (соціальних ризиків) з метою дотримання прав людини, забезпечення гідних умов та рівня життя кожного члена суспільства. Це накопичення особистістю через освітній процес законодавчо визначених соціальних норм та подальше дотримання їх у своїй активній життєдіяльності з метою впровадження у системі соціальної взаємодії як засобу захисту своїх прав та інтересів при обов'язковому дотриманні поведінкових норм.

Загалом соціально-правовий захист — це заходи, які дозволили б кожному членові суспільства, будь-то дитина-інвалід, літня людина чи одинока мати, отримати можливість реалізації основних прав завдяки створенню належних соціально прийнятних умов для життя за наявності правового підґрунтя для існування певних суспільних відносин. Це може бути освітницька, культурна діяльність як державних, так і недержавних інституцій, програми соціальної адаптації, діяльність щодо перекваліфікації та працевлаштуванню безробітних тощо.

Аналіз чинного законодавства дозволяє вважати, що соціально-правовий захист можна класифікувати за різними ознаками: на підставі *об'єкта захисту* (виду правовідносин) — соціально-правовий захист у сферах: праці, соціального забезпечення, охорони здоров'я, охорони довколишнього середовища, освіти, культури тощо; за *суб'єктами, які здійснюють соціально-правовий захист*: державний соціально-правовий захист, недержавний соціально-правовий захист; за *суб'єктами, які отримують соціально-правовий захист*: захист літніх людей, інвалідів, робітників найманої праці, окремих видів службовців державної служби,

дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сімей з дітьми, самотніх матерів, багатодітних матерів, безробітних, ветеранів війни, потерпілих від техногенно-екологічних катастроф тощо.

Соціально-правовим першоджерелом національного законодавства України вважають документи, розроблені міжнародним співтовариством в Організації Об'єднаних Націй: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також факультативний протокол (1966) до нього, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини».

Соціально-правовий захист дітей — це комплекс взаємодії державних заходів і зусиль неурядових організацій щодо законодавчого та соціального закріплення прав дітей, в основі яких лежить пріоритет дитини, гарантія особистих та соціальних прав, прав у сім'ї та суспільстві, прав на здоров'я, освіту, повноцінне харчування, необхідність першочергової уваги до їхнього фізичного та духовного розвитку.

Завдання соціально-правового захисту дитинства: психолого-педагогічна та юридична допомога; консультування неповнолітніх і їхніх батьків; контроль за роботою дитячих установ різного типу; соціально-медична допомога дітям; інформаційно-правова допомога неповнолітнім з питань одержання професії, працевлаштування, реалізації культурних і дозвіллевих потреб тощо.

Система соціально-правового захисту дітей включає різні заходи, що проводяться в школі, позашкільних навчальних закладах, громаді тощо. Основним результатом цієї діяльності має стати формування соціально-правової захищеності дітей, їхнього стійкого психічного стану, впевненості в успішному майбутньому професійному самовизначенні, розкриття інтересів, потреб, творчого потенціалу дітей, успішна соціалізація особистості.

Принципи соціально-правового захисту дитинства: 1. Пріоритет дитячих інтересів над іншими. 2. Рівність усіх дітей незалежно від походження, раси, національності, стану здоров'я; повага до права дітей на свободу думки, об'єднань і мирних зборів. 3. Інтеграція зусиль усіх соціальних інститутів, які покликані захищати права дітей; колективний аналіз, моделювання здійснення соціально-правового захисту дітей. 4. Гуманність у ставленні до дитини, що передбачає визнання людини: а) соціальною цінні-

стю; б) метою суспільного розвитку; в) вищим критерієм оцінки всіх галузей суспільного життя: економіки, науки, мистецтва тощо. 5. Системність, яка містить: а)орієнтацію на міждисциплінарність у дослідженнях проблем захисту прав дітей; б) системну (цілісну) оцінку потреб особистості з метою захисту її прав; в) системний підхід (координацію всіх структурних компонентів) щодо забезпечення захисту прав дітей.

Основною проблемою та специфікою соціально-правового захисту сучасного дитинства має стати створення умов для видозміни наявних та появи нових соціальних інститутів, покликаних задовольняти потреби й реалізовувати інтереси дітей.

Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту дітей: інтеграція підходів у соціально-виховній роботі на засадах суб'єкт-суб'єктних взаємин; сформованість соціально-правових знань у педагогів, які працюють з дітьми, та потреба в передачі цих знань дітям і їхнім батькам; залучення дітей і підлітків до соціально значущих правових дій; партнерська взаємодія різних інституцій у зазначеному процесі тощо. Водночас, здійснюючи соціально-правовий захист, потрібно зважати й на кардинальні умови, які впливають на ціле покоління, соціальні групи, зокрема ментальність українського народу щодо захисту прав дитини, який формувався у складних історичних умовах.

Літ.: *Агарова Н. І.* Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників: Дис. канд. пед. наук, 13.00.05. — К., 2005. — 185 с.; *Ковчина І. М.* Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості: Навч.-мет. посіб. / За заг. ред. А. Й. Капської. — К.: НАУ, 2005. — 196 с.

Петрочко Ж. В.

ЗДОРОВИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ — це спосіб життєдіяльності людини, який вона свідомо обирає та відповідально відтворює в повсякденному бутті з метою збереження та зміцнення здоров'я.

Поняття «здоровий спосіб життя» — концентроване відображення взаємозв'язку способу життя та здоров'я людини. Спосіб життя — це стійка система стосунків людини з собою, природним і соціальним середовищем, система уявлень про етичні та матеріальні цінності, ставлень, намірів, стереотипів поведінки; реалізації стратегій, спрямованих на задоволення рі-

зноманітних потреб, на основі адаптації до правил, законів і традицій суспільства та швидкозмінних умов життєдіяльності. Спосіб життя людини утворюють три складові: рівень життя, якість життя та стиль життя. Рівень життя — це міра задоволення матеріальних, культурних, духовних потреб (переважно економічна категорія). Якість життя характеризує комфорт у задоволенні людських потреб (переважно соціологічна категорія). Стиль життя — поведінкова особливість життя людини, тобто певний стандарт, під який підлаштовується психологія і психофізіологія особистості (соціально-психологічна категорія). При рівних можливостях перших двох (рівень і якість) складових, які мають суспільний характер, здоров'я людини значною мірою залежить від стилю життя.

Здоровий спосіб життя як якісна сторона буття людини в його цілісному системному втіленні, зумовлюючись політичними, соціальними, економічними, культурними й іншими об'єктивними обставинами життєдіяльності людей, врешті-решт визначається їх свідомістю та поведінкою, ставленням до власного здоров'я і здоров'я оточуючих. Відмінність в поведінці, ставленні до здоров'я — важлива детермінанта якості життя та кількості здоров'я. Сприятливі економічні та соціальні умови життя, будучи об'єктивним фундаментом здоров'я, автоматично й однозначно не забезпечують його підтримки, охорони та збереження.

Здоровий спосіб життя об'єднує все, що сприяє виконанню людиною її професійних, громадянських та побутових функцій в оптимальних для здоров'я умовах і відображає зорієнтованість діяльності особистості в напрямі формування, збереження та зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я. Здоровий спосіб життя пов'язаний з індивідуально-мотиваційним втіленням індивідами своїх соціальних, психологічних, фізичних можливостей і здібностей. Здоровий спосіб життя — це здатність/ потреба розкрити властивий саме індивіду даний спочатку «талант» — коло фізичного життя, душевних здібностей, духовних можливостей.

Здоровий спосіб життя — особистісне новоутворення, продукт духовних і фізичних зусиль людини на основі відповідального ставлення до здоров'я, яке дозволяє виробляти та самостійно реалізувати цілісну систему дій з формування, збереження, зміцнення, споживання, відновлення та передачі здоров'я (всіх його складових) у стрімко змінних умовах чи змінювати середо-

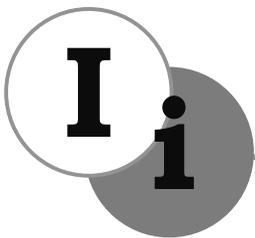
вище для активної життєдіяльності, продуктивного довголіття, благополуччя людини. Це основа розвитку та реалізації особистого потенціалу.

Показниками здорового способу життя людини є: володіння раціональними методами врівноваження зовнішніх і внутрішніх факторів, які впливають на її здоров'я; усвідомлене та відповідальне ставлення до потреб свого фізичного, психічного та соціального «Я» і реальних можливостей їх задоволення; навички раціональної організації щоденного буття, що забезпечують гармонійне функціонування, взаємодію всіх життєвих органів. Складові здорового способу життя — це дії та навички, що стосуються всіх сфер здоров'я, а саме: фізичної, психічної, соціальної, духовної, інтелектуальної, професійної, сексуальної, репродуктивної, емоційної, екологічної.

Створення здорового способу життя відбувається в процесі соціалізації особистості, здійснюється через цілеспрямований та усвідомлений процес творення людиною власної системи життєдіяльності, основа якої — відповідальне ставлення до свого здоров'я. Формування здорового способу життя — це створення умов для оволодіння соціальними навичками, які сприяють досягненню життєвого успіху та благополуччя, усвідомлення свого місця й завдань у соціумі з урахуванням власної сфери потреб, визначення своєї життєвої позиції, вироблення системи особистих цінностей, визначення позиції щодо суспільних цінностей, формування навичок прийняття відповідального в різних життєвих ситуаціях.

Літ.: Колбанов В. В. Валеологія: Основні поняття, терміни і визначення. — Спб.: ДБАН, 1998. — 232 с.; Роджерс Е. Популяризація здорового способу життя: роздуми над деякими сучасними тенденціями. — К.: ХДФ, 2003.; Психологія здоров'я: Учеб. для вузов / Под ред. Г. С. Никифорова. — СПб.: Питер, 2003. — 607 с.; Формування здорового способу життя молоді: стан, проблеми і перспективи: Укр.-канад. проект «Молодь за здоров'я» / Упоряд. О. М. Балакірева. — К., 2000.; Сущенко Л. П. Здоровий спосіб життя людини. Довідкові матеріали. — Запоріжжя: ЗДУ, 1999. — 324 с.; Овчинникова С. О. Здоровий стиль життя старшокласника как педагогическая проблема // Вестник Смоленской медицинской академии. — 2000. — № 3. — С. 129—131.

Зимівець Н. В.

ІГРОВА ТЕРАПІЯ — метод корекції емоційних та поведінкових розладів у дітей шляхом залучення їх до різноманітних ігрових ситуацій.

Гра найбільш природний спосіб самовираження та засіб спілкування між дітьми, і між дітьми й дорослими. Гра має приховане значення, за допомогою якого дитина може пропрацьовувати щоденні труднощі чи шукати способи вирішення проблем. Унікальний зміст ігрової діяльності і в змістовому, і в стильовому аспектах можуть бути зрозумілим тільки згодом і як результат інтенсивного дослідження змісту, форми, асоціацій, почуттів і фантазій, які дитина виявляє в ігровій діяльності. Гра — це зусилля, яке потрібне, щоб навчитись керувати оточуючим світом, собою; здатність керувати та контролювати ситуацію, яку ми одержуємо в результаті планування та експерименту. Гра — багатоспрямований процес, у якому умовно можна виділити три категорії цілей: цілі саморозвитку (інтрапсихічні), цілі загального розвитку (розвиваючі) та цілі взаємовідносин (міжособистісні). Інтрапсихічні цілі спрямовані на те, щоб допомогти дитині виділити та сформувати власне «Я». Завдяки грі дитина починає формувати елементарне самовідчуття, вільно виражати себе, не боячись негативних наслідків. Таке самовираження завжди включає самодослідження, яке передбачає велику активність та емоційну задіяність. Вільно виявляючи емоції та досліджуючи переваги тих чи інших аспектів, дитина вчиться самоконтролю. Почуття, яке формується в результаті самоконтролю, в подальшому слугує впевненості в собі, що дозволяє дитині відчувати себе доволі компетентною, аби справитись із можливими життєвими труднощами. Гра забезпечує розвиток мовних, моторних, когнітивних навичок, навичок вирішення проблем та моральне виховання. Гра стиму-

лює дитину досліджувати оточуюче середовище, взаємовідносини між об'єктами, причинно-наслідкові зв'язки та зв'язки між подіями, що сприяє смисловій організації досвіду дитини. Важливе значення для саморозвитку та загального розвитку дитини в грі належить спілкуванню. Завдяки йому дитина може використовувати те, що вона дізналась про себе та чому навчилась, взаємодіючи з іншими людьми. У грі дитина також наслідує рольові взаємини та ролі, які пов'язані з правилами чи культурними й зовнішніми установками. Гра релевантна терапевтичному контексту, відповідно вона дійсно з багатьох причин — важливий інструмент терапії. Оскільки одним із аспектів гри є встановлення стосунків, цілком очевидно, що гру можна використовувати для формування взаємовідносин між дитиною та терапевтом. У грі легко ініціювати взаємодію, легко добитись близькості з дитиною та легко сформувати почуття безпеки.

Ще одним важливим аргументом на користь використання гри в терапії є саморозкриття дитини, усвідомлене чи неусвідомлене. У процесі гри терапевт може дізнатись про дитину, уникаючи неприємних запитань, просто спостерігаючи за нею та відслідковуючи невербальну інформацію, яку вона транслює. Використовуючи символізм гри, терапевт може одержати інформацію, яку дитині досить складно передати за допомогою слів. Разом з тим, грою можна користуватися, щоб допомогти дитині вирішити проблеми та застосовувати невербальні стратегії як інструмент терапевтичного процесу. Перераховані вище аспекти можна позначити як функції спілкування, саморозкриття та зцілення, аналогічно до функцій гри саморозкриття, загального розвитку та спілкування в повсякденному житті. Найбільш очевидна функція гри в терапії — сприяти розвитку довіри та спеціальних взаємин між дитиною та терапевтом. Дорослі, на жаль, досить рідко спостерігають за дитячою грою чи безпосередньо беруть у ній участь, а тим паче, коли вона повністю ініційована та керована дитиною. Безумовно, така інтеракція чи спостереження в ході гри — винятково важливе в процесі формування довіри до дорослого з боку дитини.

Окрім того, що гра сприяє формуванню взаєморозуміння між дитиною та терапевтом, вона також націлена на більш глибоке розуміння терапевтом дитини та отримання додаткової інформації про неї. Емоції, конфлікти, проблеми та складнощі у взаєминах повторно відтворюються в грі або прямо, або символічно.

Цей процес спілкування і взаємодії допомагає терапевту зібрати єдину картину з розрізненої інформації, яка є частиною життя дитини. Отримання інформації завдяки грі допомагає терапевту не тільки краще зрозуміти дитину, але також сприяє процесу діагностики і, відповідно, плануванню терапії. Саморозкриття в терапії грає також цілощуроль для дитини; окрім того, що досить корисне для терапевта. Досить часто вже сама можливість виявити свої емоції та конфлікти терапевтична для дитини. Функція саморозкриття гри практично невід'ємно пов'язана з її цілощурою функцією. Також гра забезпечує можливості для зцілення, бо вона сприяє катарсису та відреагуванню. Дитині надається повна свобода в саморозкритті та виявленні своїх емоцій, і ця можливість катарсису часто дає їй суттєве полегшення. Присутність дорослого, який спостерігає за самовираженням і реагує емпатійно та з розумінням, формує в подальшому умови для корегування емоційного досвіду, який може допомогти дитині змінити свої установки стосовно проблеми чи конфлікту та значною мірою послабити напругу, якої зазнає дитина. Крім цього, одна з цілей терапії — це завжди генералізація змін на відповідні зовнішні умови. Коли терапевтичні цілі досягнуті в терапевтичному кабінеті, дитина заохоче екстрапольовати ці досягнення в більш широкі обставини та в майбутній досвід. Навички, сформовані в грі, мають більше шансів бути екстрапольованими на інші обставини порівняно з навичками, сформованими в процесі обговорення, оскільки вони будуть природними в поведінковому репертуарі дитини у всіх типах ситуацій.

Представники різних терапевтичних шкіл приписують грі різну терапевтичну цінність. Виділяють чотири різних підходи в психотерапії, представники яких розглядають гру як важливий інструмент, що сприяє терапевтичним змінам: психоаналітична/психодинамічна терапія, клієнтцентрована чи гуманістична, біхевіоральна та терапія відреагування. У психоаналітичній моделі гру використовують терапевтично у символічній функції, що аналогічно використанню вільних асоціацій в роботі з дорослими. Терапевт в даній моделі є тлумачем, людиною, яка вирішує загадку, що прихована за симптомом, і пояснює цю загадку дитині, таким чином виявляючи конфлікт. Гуманістична терапія розглядає гру як інструмент, який допомагає дитині знайти та відновити істинну життєву спрямованість. Мета даного підходу — не стільки розуміння, як в психоаналітичній моделі, скільки

самоактуалізація та самосприйняття. Дитина повинна зрозуміти, хто вона є і ким хоче стати, відповідно сприйнявши свій вибір. Цілющими факторами в терапії цього типу є емпатія, теплота та надійні відносини між дитиною й терапевтом. Біхевіористи розглядають гру скоріш як побічний продукт дитячої терапії, аніж основний напрямок. Гра забезпечує передумови для досягнення рапорту та умов, оптимальних для здійснення стратегії підкріплення та моделювання, спрямованих на зміну дитячої поведінки. Вирішальним факторами в біхевіоральній терапії є заохочення та покарання, які можуть ефективно обумовлювати поведінкові зміни. Представники терапії відреагування дотримуються моделі катарсису. Гру використовують, щоб досягти чи відтворити ситуацію, яка провокує тривогу, обумовлюючи дитячу проблему.

Літ.: *Бремс К.* Полное руководство по детской психотерапии / Пер. с англ. Ю. Брянцевой. — М.: Изд-во ЭКСПО-Пресс, 2002. — 640 с. *Мустакас Кларк* Игровая терапия. — СПб.: Речь, 2000. — 282 с.

Цюман Т. П.

ІНІЦІАТИВА (лат. *initiative* — початок) — діяльність особистості щодо реалізації соціально обумовленої новаторської пропозиції з метою зміни навколишнього середовища та себе в ньому. З огляду на соціальну значущість будь-якої ініціативи, вона може бути визначена також як форма діяльності дітей та дорослих, яка, перевищуючи за своєю ефективністю попередні ініціативи, містить новизну в засобах досягнення суспільно значущої мети.

На сьогоднішній день трактування терміна «ініціатива» може бути таким: особистісна характеристика людини; форма вияву актуальних потреб; спосіб взаємодії з соціальним середовищем; спосіб самовираження особистості; форма активності людини.

Про результативність ініціативи свідчать позитивні зміни, нестандартний підхід до вирішення проблем, вибору шляхів та засобів їх реалізації, поява нових ініціатив.

Ініціатива соціальна характеризується як сукупність дій (діяльність) щодо висунення, затвердження, поширення та практичної реалізації соціально значущої ідеї, які свідомо, самостійно та добровільно здійснюються суб'єктом; характеристика, індикатор та форма прояву соціальної активності.

Наразі в різних інформаційних джерелах виокремлено низку видів та форм соціальної ініціативи, здійснена її класифікація з огляду на значущість феномена ініціативи для завдань соціалізації.

Науковці виокремлюють чотири основні етапи розвитку соціальної ініціативи: *перший етап* — аналіз існуючих проблем та виявлення тих недоліків, труднощів або протиріч, які повинні бути усунені; *другий етап* — емоційний відгук особистості на те, що відбувається у соціумі — поява бажання, потягу, віри та надії зробити позитивні перетворення; *третій етап* — формулювання засобів зміни: визначення форм та сценарію розвитку ініціативи; *четвертий етап* — заява про ініціативу та початок її реалізації.

Серед визначальних ознак при класифікації ініціатив виокремлюють:

- спрямованість, суспільну значущість ініціативи (позитивна, негативна);

- рід прояву (індивідуальна, колективна);

- ступінь самостійності;

- тривалість психологічної діяльності, яка підготовлює прояв ініціативи (раптова ініціатива або ініціатива, що виявляється після тривалого підготовчого періоду);

- ступінь творчості (репродуктивна, творча);

- ступінь розвитку ініціативи як риси особистості (епізодична, постійна);

- мотивація (егоїстична або ініціатива, що розвивається під впливом суспільно значущих мотивів);

- багатство внутрішнього змісту (зовнішня, що за власною сутністю є порожня, та ініціатива з багатим змістом);

- продуманість ініціативних дій (результативна ініціативна дія; помилкова дія, хоча й відрізняється своєю новизною та оригінальністю);

- широта (ініціатива, що постійно проявляється в одній будь-якій діяльності; ініціатива, що проявляється в кількох видах діяльності; ініціатива, що проявляється в усіх основних видах діяльності);

- стійкість (короткочасність ініціативних дій та тривалість прояву ініціативи).

Розподіл ініціативи за цілями впровадження є широко вживаним підходом серед дослідників соціальних молодіжних ініціатив в пострадянських країнах, який визначає два головні напрямки цілей, за якими можлива типологізація цих ініціатив, а саме: сти-

мулювання потягу до зміцнення інтелектуального, фізичного та духовного здоров'я особистості, формування та поширення серед молоді цінностей та норм здорового способу життя.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; *Коновалова Т. В.* Подготовка социальных педагогов к педагогической поддержке инициативы старшеклассников: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. — Самара, 2003. — 200 с.; *Лесникова С. Г.* Проектная деятельность как средство развития социальной инициативности подростка в условиях детской общественной организации: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. — Ижевск, 2005. — 252 с.; *Тетерский С. В.* Социальные инициативы детей и молодежи: поддержка общества и государства: Монография. — М.: РЕГЛАНТ, 2003. — 216 с.

Гулевська-Черниш А. В.

ІННОВАЦІЯ (лат. *innovatio* — у, в; *novus* — новий) — нововведення, оновлення, новизна, зміна; у контексті соціально-педагогічної теорії інновація характеризується як нововведення у соціально-педагогічну діяльність (мета, зміст, принципи, структура, форми, методи, засоби, технології), основою яких є нова соціально-педагогічна ідея, шляхами реалізації — експериментальна діяльність, носіями — творчі фахівці соціально-педагогічної сфери.

Поняття «інновація» вперше з'явилося у науковій літературі в ХІХ ст. у зв'язку з введенням нових елементів у техніці, а також активізації досліджень в області культурології, де цим терміном позначали введення деяких елементів однієї культури в іншу.

Тривалий час інновації розглядали лише в системі економічних досліджень. При цьому вивчалися економічні та соціальні закономірності створення й розповсюдження науково-технічних новацій. Таким чином, інноватика — наука про нововведення, розробку та розвиток теоретичних основ, методології та методів прогнозування і створення інновацій, а також планування та організацію інноваційної діяльності, формувалася спочатку у сфері матеріального виробництва. Але межі нової галузі знань поступово розширилися, охопивши згодом і соціальну сферу.

З огляду на міждисциплінарний характер інноватики поняття «інновація» використовують в різних сферах. Так, науково-технічна інновація — це кінцевий результат інтелектуальної діяльності (науково-технічних досліджень, науково-технічних відкриттів та винаходів, наукових ідей) у вигляді певного нового об'єкта (систем, технологій, обладнання, товарів та послуг) або у вигляді деякого об'єкта, якісно відмінного від попереднього аналога.

Політичні інновації розглядають як створення нових підходів і технологій на основі переосмислення попереднього досвіду й запровадження новітніх досягнень та їх комплексне використання у сфері політики.

Педагогічні інновації стали предметом спеціального дослідження вчених у 50-х роках ХХ ст. на Заході та в останні два десятиліття в Україні. Відповідно почала формуватися нова галузь знань — педагогічна (у тому числі й соціально-педагогічна) інноватика.

До головних завдань педагогічної інноватики як теорії інноваційних процесів в освіті та соціально-педагогічній діяльності належать: аналіз структури інноваційних процесів, умов їх прискорення; розкриття можливостей управління процесами створення та застосування на практиці педагогічних нововведень; вивчення соціокультурних проблем інновацій.

Для соціальної педагогіки термін «інновація» лишається відносно новим. Найчастіше він використовується у двох значеннях: «інновація — процес» (процес внесення нового в систему; він розвивається за певними етапами — створення, реалізація, поширення нововведення) та «інновація — продукт» (окремий засіб, ідея, методика, програма тощо). У соціально-педагогічній інновації розмежовують два аспекти: предметний (що нове створюється, впроваджується) і процесуальний (як відбувається зародження, створення, поширення, опанування, модифікація нового).

Серед основних характеристик інновації виокремлюють:

- джерело виникнення нового (зовнішнє чи внутрішньосистемне нововведення);
- мета створення нового;
- матеріальний або ідеальний продукт (що саме є новим — ідеї, концепції, методи, технології тощо);
- врахування наявного стану системи (середовища), у яку впроваджується нове;
- спрямованість (на систему в цілому чи на окремі її компоненти);

- стадії процесу упровадження (зародження ідеї, її практичне втілення у продукт, застосування та поширення продукту);
- прогнозування позитивних результатів (поліпшення, оптимізація, розвиток окремих складових та системи взагалі);
- суб'єкт (взаємозв'язок у системі взаємин між об'єктом змін та суб'єктом, що їх здійснює, зворотній вплив об'єкта на суб'єкт).

У науковій літературі прийнята лінійна схема поділу інноваційного процесу:

- етап зародження нової ідеї або виникнення концепції нововведення (етап відкриття, яке є результатом фундаментальних і прикладних наукових досліджень або раптового «осяяння»);
- етап винаходу, створення нового, що втілюється у будь-який об'єкт, матеріальний або ідеальний продукт;
- етап інновації, практичного застосування винаходу, його доопрацювання, одержання стійкого ефекту від нововведення;
- етап поширення нововведення, його впровадження в різні сфери;
- етап використання нового продукту в конкретній галузі, пов'язаний з втратою новизни;
- етап скорочення, рутинізації нововведення, заміни його новим продуктом.

Сучасні педагогічні інновації класифікують за рівнями перетворень, які вони привносять. Зокрема до першого рівня — соціального — належать інновації, які змінюють загальну архітектоніку системи освіти; до другого — соціально-педагогічного — інновації, які змінюють внутрішні й зовнішні умови організаційних процесів навчання та виховання; до третього — освітнього — інновації, які змінюють навчально-виховний процес; до четвертого — психолого-педагогічного — інновації, які змінюють педагогічні технології; до п'ятого — конкретно-педагогічного — інновації, які змінюють методику викладання будь-якої навчальної дисципліни.

Серед інших ключових ознак у класифікації інновацій виокремлюють:

- типи нововведення (матеріально-технічні й соціальні інновації);
- механізми здійснення (стихійні й цілеспрямовані інновації);
- особливості інноваційного процесу (системні, модульні й локальні інновації);
- сфера, у якій здійснюється нововведення;
- спосіб виникнення новаторського процесу;

- широта та глибина інноваційного процесу;
- основа, на підставі якої виникають нововведення.

Інноваційні процеси мають свою соціальну базу, своїх носіїв — інноваторів — творчо мислячих та діяльних людей, які є ініціаторами або провідниками нових ідей, розробок, досвіду. Контингент інноваторів — специфічна соціальна категорія, неоднорідна соціальна меншість. У її структурі виділяють дві групи: тих, хто створює і тих, хто реалізує нововведення.

Літ.: *Даниленко Л. І.* Теоретико-методичні засади управління інноваційною діяльністю в загальноосвітніх навчальних закладах: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / АПН України; Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти. — К., 2005. — 478 с.; *Демиденко Т. М.* Підготовка майбутніх учителів трудового навчання до інноваційної педагогічної діяльності: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Черкаський національний ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2004. — 220 с.; *Кравченко Г. Ю.* Освоєння вчителями початкової школи педагогічних інновацій в умовах внутрішкільної науково-методичної роботи: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. — Х, 2003. — 195 с.

Гулевська-Черниш А. В.

ІНТЕГРАЦІЯ — це поєднання складових частин соціуму, передусім індивідів і груп, в єдину соціальну цілісність як систему: 1) процес і стан поєднання різних за якістю соціальних елементів у функціонально єдиний організм, цілісне утворення; 2) процес входження до певної системи, яка утворилася; 3) характеристика співпадання цілей, різних соціальних груп, індивідів.

Інтеграція — це універсальне поняття, що охоплює багато інших понять, пов'язаних із розвитком, об'єднанням, відновленням певної цілісності. Її ядром є впорядкування неоднорідних складових в окрему цілісність, систему, що має потенціал розвитку. Інтеграція спостерігається на різних рівнях життя суспільства, в різних соціумах. Так, на рівні малих груп поняття «інтеграція» є синонімом понять «згуртованість», «консолідація» і однією з характеристик групової динаміки; на рівні великих систем — отожднюється з «соціальною єдністю соціальних систем».

Інтеграційні процеси можуть бути природними чи вимушеними і відбуваються у кожній сфері людської діяльності. Вони ха-

рактикують взаємодію між окремими специфічними формами діяльності людини, що відображається у виборі мети діяльності, в методах їх досягнення та результатах.

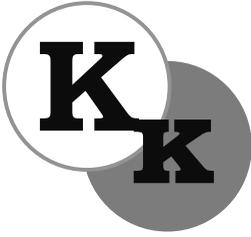
З позиції соціальної педагогіки, інтеграція соціальна — це взаємна адаптація індивіда та суспільства один до одного; процес, під час якого суспільство створює умови для кращого пристосування індивіда в соціумі. Інтеграція досягається за рахунок як соціалізації, так і реабілітації людини. Зокрема, корекційна педагогіка визначає інтеграцію як включення дітей з обмеженими функціональними можливостями в оточуюче середовище, міжособистісні зв'язки з метою максимальної нормалізації їх соціокультурного статусу; як процес і результат надання їм прав, реальних можливостей брати участь в усіх видах і формах соціального життя нарівні з іншими членами суспільства в умовах, що компенсують відхилення у розвитку чи обмежені можливості.

Інтеграція на рівні громади — це процес, в рамках якого певна спільнота забезпечує умови для реалізації максимального соціального потенціалу кожного індивіда — члена цієї громади. При цьому інтеграція, насамперед, спрямована на покращання співпраці між соціальними інституціями, що функціонують у громаді, партнерство, за якого вони розвиваються, досягають спільних цілей. За таких умов у локальну модель соціального обслуговування задіють максимальний соціальний потенціал громади, що забезпечує ефективність наданих соціальних послуг членам громади, результативність соціально-педагогічної роботи загалом.

Характеристиками і водночас показниками інтеграції як процесу є інтегрований підхід та інтегративна ситуація. Інтегрований підхід розглядається як спосіб ставлення до індивіда та ведення справ щодо нього, під час застосування якого не тільки індивід адаптується до громади, але й громада докладає певних зусиль, щоб пристосуватися до цього індивіда. Беручи за основу своєї діяльності інтегрований підхід, інституції соціальної сфери змінюють переконання й цінності, принципи та організаційно-методичні засади своєї роботи, в результаті чого вони досягають вищого рівня розуміння проблем клієнтів, якісного реагування на їхні потреби. У інтегративній ситуації, як правило, турботу про допомогу члену громади бере на себе особа, яка представляє його інтереси й водночас від імені громади є представником адресних, комплексних послуг, різних видів підтримки, що може надати йому ця громада.

Літ.: Основы коррекционной педагогики. Учебно-метод. пособие / Авт.-сост. Зайцев Д. В., Зайцева Н. В., Педагогический институт Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского. Саратов, 1999. — 110 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — 260 с.; Холостова Е. И., Дементьева Н. Ф. Социальная реабилитация. Учеб. пособие. — М.; Издательско-Торговая корпорация «Дашков и К», 2002. — 340 с.; Егорова Т. В. Социальная интеграция детей с ограниченными возможностями: Учеб. пособие. — Балашов: Изд-во «Николаев», 2002. — 80 с.

Петрочко Ж. В.

КУЛЬТУРА ЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ — активне визначення людиною своєї позиції стосовно суспільної системи цінностей (моральних, соціальних, комунікативних, естетичних, професійних тощо), що дозволяє їй виявляти себе в різних життєвих ситуаціях. Реалії сьогодення вимагають від особистості навичок швидкої адаптації до різноманітних явищ соціального середовища, умінь приймати самостійні відповідальні рішення та долати життєві перепони, активізувати особистісний потенціал для самореалізації та самоствердження в різноманітних сферах людської життєдіяльності. Результати досліджень 90-х років показують, що разом із особливостями віку, таким як: свідомою потребою молоді не тільки в отриманні знань, але й у виробленні власних поглядів і суджень, своєї власної позиції; формування наукового світогляду, розширення світосприйняття, поява теоретичних інтересів; прагнення до самостійності, потреба в самоствердженні; внутрішнє прагнення до самореалізації, визначення життєвих перспектив; усвідомлення особистістю власних можливостей щодо досягнення мети в житті; прагнення жити на максимальному напруженні своїх здібностей з одного боку, а з іншого — специфічною особливістю сучасної молоді є ускладнення та загострення проблем, поява нових реалій, суттєва поляризація поглядів, установок, ціннісних орієнтацій, пов'язаних із нестабільністю сучасного життя. Проблема життєвого самовизначення підрастаючого покоління все більше привертає увагу широких кіл науковців та практиків. За останні роки були розроблені та впроваджені освітні програми, основною метою яких є формування у молоді здорового способу життя, розвиток психологічної, екологічної, правової культури, оволодіння навичками життєтворчості та компетентності. У психолого-педагогічних дослідженнях активно вивчають проблему підготовки молоді до самостій-

ного життя в різних соціальних умовах та механізми формування життєвого світу молодій людині, її соціальної компетентності. Працюючи над створенням свого життєвого світу, особистість водночас вирішує питання самопізнання та самовдосконалення, розробляє та здійснює оригінальний та неповторний життєвий сценарій. Життя особистості — це розв'язок суперечностей, визначення співвідношення добра та зла, смерті й безсмертя, необхідності та свободи. Пошук відповіді на дані питання утворює якість життя та життєвий світ кожного з нас. Вагомою перешкодою на шляху самовизначення та самовдосконалення молодій людині є не тільки зовнішні обставини, а й низький рівень культури, відсутність необхідних знань про себе як індивідуальну та неповторну особистість; навичок визначення цілі власного життя з урахуванням своїх нахилів та інтересів, здібностей, навичок приймати рішення та здійснювати вибір життєвих пріоритетів у швидкоплинному динамічному світі. Оволодіння цими вміннями та навичками має велике значення і для здійснення життя особистості як цілісної самодостатньої системи. Основна ідея культури життєвого самовизначення полягає в комплексному вирішенні проблеми самопізнання та самовдосконалення особистості, формування навичок ефективної взаємодії з іншими людьми, представниками різних етнічних, соціальних та культурних груп, професійного самовизначення, навичок відповідальної поведінки, вміння приймати адекватні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, визначення та формування активної громадянської позиції молодій людині. Основа культури життєвого самовизначення — це філософське розуміння культури як суспільного феномена, що органічно поєднує різноманіття людського буття та діяльності, які обумовлені рівнем її виховання та освіти. З точки зору історичного розвитку культури в ній формуються та функціонують особливі значущі категорії, які в подальшому визначають розуміння людини як суб'єкта діяльності, спілкування, ставлення до інших та суспільства загалом. Тому базовими категоріями культури є добро та зло, віра й обов'язок, справедливість та свобода, які врешті-решт формують досвід входження індивіда в систему соціально значимих стосунків. Базовим компонентом культури особистості виступає її самовизначення — процес і результат свідомого вибору особистістю власної життєвої позиції, мети та засобів поведінки в конкретних обставинах життя. Основа самовизначення — орієнтація не стільки на пі-

знання та оволодіння, скільки на пошук механізмів розуміння, перш за все — себе. Почути інших людей, осмислити їхні цінності, порівняти різні позиції, вловити та дослухатись до свого власного внутрішнього голосу, усвідомити сенс власного існування та водночас визначити своє місце в культурі, а відповідно й житті — таке сьогодні завдання інституцій, які здійснюють роботу з молоддю. Відповідно мета культури життєвого самовизначення полягає в формуванні життєвих навичок соціальної компетентності — основи для адаптивної та позитивної поведінки, що у свою чергу дозволяє людині адекватно виконувати норми та правила суспільного співжиття, ефективно вирішувати проблеми повсякдення. Такий підхід закладено в чотирьох базових компонентах розвитку та становлення особистості: ставлення до себе (особистісне самовизначення); ставлення до інших (самовизначення у комунікативній сфері); ставлення до діяльності (професійне самовизначення); ставлення до навколишнього світу (суспільне самовизначення). Головне завдання компонента ставлення до себе — визначення особистістю своїх внутрішніх та зовнішніх, сильних та слабких якостей, особистісних характеристик, особливостей власного емоційного світу, детальному аналізу та самоаналізу потреб, поведінки загалом та визначення власної позиції в системі життєвих цінностей. Основа компонента ставлення до інших — формування навичок спілкування, толерантного ставлення та ефективної взаємодії із дорослими та ровесниками, представниками іншої національності, віросповідання, статі без упереджень, стереотипів та конфліктів. Провідне завдання ставлення до діяльності — формування навичок самоорганізації в навчальній та дозвільній діяльності, підготовка особистості до свідомого професійного вибору як однієї із важливих складових життєвого самовизначення. Завдання ставлення до навколишнього передбачають усвідомлення особистістю багатогранності світу, визначення себе як його частини, громадянина суспільства та члена міжнародної спільноти.

Літ.: Культура життєвого самовизначення. Програма інтегративного курсу для учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Глосарій понять та термінів / Наукове керівництво та редакція І. Д. Звереві. — К., 2003; *Цюман Т. П.* Життєве самовизначення як проблема сучасної молоді / Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді / Зб. наук. праць. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 129—134.

Зверева І. Д., Цюман Т. П.

КЛУБИ ЗА МІСЦЕМ ПРОЖИВАННЯ — форма додаткової освіти дітей та підлітків. Розрізняють **К. з. м. п.** як самостійні освітні заклади, створені з метою організації змістовного дозвілля дітей та молоді, запобігання бездоглядності, правопорушень і злочинності; з метою соціального захисту неповнолітніх, які перебувають у складних життєвих ситуаціях; а також як громадські дитячі об'єднання, що згуртовують дітей та підлітків для спільного відпочинку, розваг, занять спортом тощо (наприклад, гурток за інтересами).

Першим започаткував роботу з дітьми та підлітками за місцем проживання С. Т. Шацький. У 1906 р. він організував у Москві спільноту з виховної роботи з дітьми «Сетльмент», що об'єднувала дитячий садок, клуб і школу. Її діяльність продовжила спільнота «Дитяча праця та відпочинок» (1909—1919 рр.). Це об'єднання здійснювало експеримент з організації педагогічної діяльності союзу вихователів та вихованців на принципах творчого підходу до розвитку особистості, організовувала дитячі ігрові майданчики для дітей, що залишилися без нагляду батьків, літню колонію «Бадборе життя» тощо. Створювані на початку ХХ ст. дитячі майданчики, «дитячі зібрання», дитячі клуби педагогічних спільнот та гуртків, скаутських організацій тощо були прообразами **К. з. м. п.** Після 1917 року клуби для дітей перейшли до відомства органів народної освіти. У 20-і рр. створювалися так звані школи-клуби, які прагнули вирішувати завдання навчання, одночасно розвиваючи творчі здібності дітей, але практично об'єднували шкільні та клубні заняття. Пізніше в формі **К. з. м. п.** були створені перші будинки піонерів. За часів Радянської влади **К. з. м. п.** належали до відомства ЖЕКів.

Головна мета **К. з. м. п.** — створення умов для творчого, духовного й фізичного розвитку дітей та учнівської молоді у вільний від навчання час шляхом впровадження якісно нових форм і методів організації позашкільної життєдіяльності підлітків. Основні напрями діяльності **К. з. м. п.**: *науково-технічний* (з різних видів технічної творчості), *еколого-біологічний* (юних натуралістів, дослідників природи), *культурологічний* (з питань історії, культури, мистецтва, філософії, етнографії), *туристсько-краєзнавчий* (з краєзнавства, видів туризму, спортивному орієнтуванню), *спортивно-оздоровчий* (з різних видів дитячого та юнацького спорту), *художньо-естетичний* (образотворчого мистецтва, декоративно-прикладного мистецтва, музичні, хоріві, танцювальні

тощо). За напрямками діяльності розрізняють багатопрофільні та однопрофільні **К. з. м. п.**

К. з. м. п. може об'єднувати і дітей одного віку, і різновікові групи за інтересами. Кількість членів може бути й незначною. Основний принцип діяльності **К. з. м. п.** — добровільність і самоврядування. Діяльність **К. з. м. п.** організують педагогічні працівники, батьки, спеціалісти в різних галузях науки, техніки, мистецтва на основі додаткових освітніх програм.

Основні завдання **К. з. м. п.**: організація та проведення освітньо-виховної діяльності у вільний від навчання час; розвиток пізнавальних інтересів дітей та молоді, ознайомлення їх з новітніми досягненнями науки, техніки, спорту; організація змістовного дозвілля дітей та молоді (проведення різноманітних масових заходів та акцій); допомога молоді в професійній орієнтації, виборі майбутньої професії; розвиток творчої ініціативи та суспільної активності, сприяння формуванню національної самосвідомості, активної громадської позиції; участь у районних та міських оглядах, конкурсах, виставках, спортивних змаганнях, фестивалях; розвиток та підтримка юних талантів, стимулювання творчого самовдосконалення; участь у соціально корисній діяльності; організація літнього дозвілля та відпочинку дітей та молоді (трудова об'єднання молоді, літній табір, екскурсії, туристичні походи).

Літ.: Великий тлумачний словник. 2-е видання ВТС СУМ / Голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. — 1728 с.; Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад. — М.: Большая российская энциклопедия, 2002. — 1583 с.

Жданович Ю. М.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ — 1) поглиблене знання; 2) стан адекватного виконання завдання; 3) здатність до актуального виконання діяльності тощо. У вітчизняній літературі компетентність визначена як: певний психічний стан, що дозволяє діяти самостійно та відповідально; здібність і вміння виконувати певні трудові функції; наявність спеціальної освіти, широкої загальної та спеціальної ерудиції, постійне підвищення своєї професійної підготовки; професійну підготовленість і здатність суб'єкта праці до виконання завдань й обов'язків повсякденної діяльності; потен-

ціальну готовність розв'язувати завдання «зі знанням справи». Компетентність можна визначити як рівень досягнень індивіда у сфері певної компетенції. Під компетенцією розуміють область діяльності, яка має значення для ефективної роботи закладу (організації, підприємства тощо) загалом, де індивід має виявити певні знання, уміння, поведінкові навички, здібності й професійно важливі якості. Компетенція — це область відповідальності та визначених повноважень. У термінах тестології «компетенцію» інтерпретують як назву шкали, а «компетентність» — як рівень на шкалі. Тому достатньо часто зустрічаються визначення компетентності за належністю *до сфер вияву* (комунікативна, емоційна), *за рівнем усвідомленості* (усвідомлена, неусвідомлена), *за функціями* (батьківська, материнська, викладацька, управлінська) тощо.

Компетентність соціального педагога/соціального працівника розглядають з точки зору такого феномена, як «компетентність спеціаліста» або «професійна компетентність». У сфері соціально-педагогічної роботи компетенцію розглядають як знання та навички, необхідні для виконання специфічної ролі спеціаліста в межах організації або агенції, що допомагають їй виконувати свою місію. Розрізняють *методологічний, інформаційний, комунікативний, соціальний і культурологічний рівні* компетенції соціального працівника. До специфічних сфер компетенції соціального педагога /соціального працівника належать: задоволення потреб у повноцінному розвитку дитини, захист та виховання дитини; підтримка стабільності в житті дитини; представництво інтересів дитини; робота в команді тощо. Фактично компетенції педагога /соціального працівника реалізуються з орієнтацією на клієнта, його проблеми, потреби, інтереси, особливості віку тощо. Компетентність спеціаліста із соціально-педагогічної роботи формується не тільки завдяки отриманим знанням та апробованим навичкам і вмінням, а й на основі власної позиції фахівця, аналізу свого досвіду на рівні теорії, розуміння різних підходів до соціальної ситуації та вибору методів. Теоретичне осмислення досвіду на рівні структурованих, узагальнених знань, що стають засобом діяльності, — механізм саморозвитку, основою якого є самоосвіта. Вона (самоосвіта) характеризується, перш за все, самостійкістю та неперервністю, що орієнтовано на: потреби особистості, суспільства, держави; розширення освітнього простору; варіативність підготовки спеціалістів соціальної сфери; певне науково-методичне забезпечення професійно-особистісного стано-

влення соціального працівника на різних етапах його життєвого шляху.

Набуття життєво важливих компетентностей вважається в багатьох освітніх системах одним із пріоритетних напрямів соціально-педагогічної роботи з дітьми в загальноосвітніх закладах. Серед основних компетентностей, на формування яких має бути спрямована соціально-педагогічна робота з дітьми в школі, мають стати: *соціальні компетентності*, пов'язані з оточенням, життям суспільства, соціальною діяльністю особистості (здатність до співпраці; вміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; комунікативні навички та навички взаєморозуміння; вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах; активна участь у житті громади; вміння визначати особисті ролі в суспільстві тощо); *мотиваційні компетентності*, пов'язані з інтересами, індивідуальним вибором особистості (навички адаптуватися та бути мобільним; бажання змінити життя на краще; вміння робити власний вибір та встановлювати особисті цілі тощо); *функціональні компетентності* пов'язані з умінням оперувати знаннями та фактичним матеріалом (здатність ефективно використовувати мову та символи, знання й інформаційну грамотність у різних ситуаціях).

Соціальну компетентність вихованців школи можна розглядати як мету і підсумок згармонізованого у його триєдності (навчання, виховання та соціалізація) педагогічного процесу, які полягають у цілеспрямованому передаванні молодій особі соціального досвіду науки, мистецтва суспільного життя — суспільних уявлень, ідеалів, норм, стандартів поведінки, життєвих мотивацій, формування готовності до здійснення життєво необхідної сукупності суспільних відносин, міжлюдських взаємин, соціальних ролей».

Літ.: Дутова О. Б., Христофорова С. В. Инновации и образование. Сборник материалов конференции. Серия «Symposium». Вип. 29. — СПб., 2003.. — С. 304—309.; Лавриченко Н. М. Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. — К., 2006. — 39 с.; Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики. — К.: «К.І.С.», 2003. — 296 с.; Торп С., Клиффорд Дж. Коучинг: руководство для тренера и менеджера. — СПб.: Питер, 2004. — С. 26—27.

Зверева І. Д.

КОНВЕНЦІЯ ООН ПРО ПРАВА ДИТИНИ — міжнародний правовий документ, комплексна угода, що зобов'язує країни, які її ратифікували, вжити заходи щодо забезпечення та захисту прав дітей. Її називають «Велика хартія вільностей для дітей», світова конституція прав дитини. У Конвенції викладено, які дії та як саме їх повинні здійснювати держави для забезпечення дотримання прав юних громадян. Цей документ ґрунтується на новому розумінні становища дитини в соціумі як рівноправного учасника суспільного життя.

Міжнародний рух захисту прав дитини був реакцією на злидений стан, у якому опинилися діти внаслідок двох світових воєн. Поштовхом міжнародного розвитку правових ініціатив стосовно прав підростаючого покоління стала Декларація, прийнята у 1924 р. в Женеві. За допомогою простих термінів (прав як таких не проголошували) вона визначила обов'язки дорослих щодо дітей. Наступним кроком на шляху щодо визнання дітей як правових суб'єктів була Декларація прав дитини 1959 р., яка торкнулася не лише життєвих необхідностей дитини, але й її потреби розуміння та любові, проголошувала право дитини на ім'я та національність, передбачала обов'язкову й безкоштовну початкову освіту, право дитини на творчість і заборону до певного віку дитячої праці. Проте акцентовані правові аспекти захисту дитинства вимагали розширення та деталізації.

Усвідомлюючи необхідність переходу від необов'язкових декларацій до зобов'язуючих конвенцій, 7 лютого 1978 р. Польща подає до Комісії ООН з прав людини проект Конвенції про права дитини. Переговори щодо ухвалення Конвенції ООН про права дитини почалися в 1979 р., який за ініціативою уряду Польщі було оголошено Міжнародним роком дитини. Одноголосно Конвенція була прийнята й відкрита для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН лише 20 листопада 1989 р.

В основу Конвенції покладено чинні принципи захисту прав дитини, що містяться у Декларації прав дитини 1959 р., зокрема ті, які зазначають, що під час розробки та ухвалення законів інтереси дитини необхідно забезпечити якнайкраще на найповніше: дитина повинна бути серед тих, хто першим одержує захист і допомогу, користуватися благами соціального забезпечення, бути захищеною від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості й експлуатації.

Конвенція про права дитини складається з преамбули та 54-х статей. Преамбула Конвенції ООН про права дитини визначає її основні засади (принципи Хартії ООН (1945), Загальної декларації прав людини (1948), міжнародних зобов'язань щодо прав людини (1966)); стверджує, що сім'ї повинен бути наданий особливий захист і що дитина повинна зростати в сімейному оточенні в атмосфері щастя, любові, розуміння; висловлює переконання, що дитину потрібно виховувати в дусі миру, гідності, толерантності, свободи, рівності й солідарності; визнає, що є діти, які живуть у винятково важких умовах, і ці діти потребують особливої уваги тощо.

Статті Конвенції ООН про права дитини можна умовно розділити на три частини: статті 1—41 — основні, які визначають права дитини й обов'язки держав-сторін, які ратифікували Конвенцію; статті 42—45 — процедури моніторингу запровадження Конвенції; статті 46—54 — формальні положення, які регламентують порядок набуття чинності Конвенції. Вісь Конвенції ООН про права дитини — це три фундаментальні права: 1. Захист. 2. Забезпечення. 3. Участь.

Найважливішим аспектом Конвенції про права дитини є визначення дитини як людської істоти віком до 18 років (якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягає повноліття раніше) (стаття 1). Кожна дитина незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, майнового стану, стану здоров'я та народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин має рівні права з усіма іншими дітьми (стаття 2).

Відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини передбачено, що держави зобов'язані поважати права та обов'язки батьків (опікунів), щоб ті належним чином спрямовували зусилля на реалізацію дітьми їхніх прав (стаття 5). Наголошено, що батьки несуть однакову відповідальність за виховання і розвиток дитини, а держава зобов'язана надавати їм необхідну допомогу у виконанні своїх обов'язків стосовно дітей (стаття 18). Така конкретизація в Конвенції обов'язків батьків, соціальних інститутів, держави сприяла розширенню загального контролю за «якістю життя» дітей.

Ряд статей Конвенції спрямовані на боротьбу проти використання праці дітей, на захист дітей від економічної експлуатації, виконання будь-якої роботи, що може виявитися небезпечною для здо-

ров'я дитини, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному та соціальному розвитку (стаття 32). Стаття 34 Конвенції вимагає захисту дітей від сексуальної експлуатації, а стаття 35 — від викрадення дітей, торгівлі ними. У Конвенції спеціально виділені питання захисту прав дитини у разі вчинення злочину (статті 38, 40), запобігання вживанню наркотичних засобів (стаття 33).

Конвенція ООН про права дитини закріплює нове сприйняття дітей. Дитина визначається як суб'єкт права, здатний формулювати й висловлювати думки, брати участь у прийнятті рішень і впливати на події, бути партнером у процесах соціальних перетворень і побудові демократії. У цьому контексті важливі такі статті Конвенції: стаття 12—13 — право на висловлення думки та на взяття до уваги цієї думки в усіх справах і випадках, що стосуються цієї дитини; право отримувати і поширювати інформацію, висловлювати свої погляди, якщо це не порушує прав інших; стаття 15 — на свободу асоціацій і свободу мирних зборів; стаття 17 — право на доступ до інформації.

Мета Конвенції полягає не лише у виявленні порушень прав дитини. Її положення наголошують, що поширення знань про права дитини — найкращий захист проти їх порушення. Значну увагу в Конвенції приділено ролі ЗМІ в оприлюдненні й популяризації положень щодо забезпечення охорони прав і свобод неповнолітніх. Зокрема, стаття 42 Конвенції зобов'язує держави-учасниці «широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей».

Конвенція про права дитини, ратифікована Верховною Радою України 27 лютого 1991 р., набула чинності для України з 27 вересня 1991 р. Її виконання, як й інших міжнародних договорів, контролює стаття 9 Конституції України. Вона визначає, що чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких затверджено Верховною Радою України, — частина національного законодавства України. Це дає право суддям безпосередньо використовувати положення Конвенції. Держави-сторони не мають права змінювати законодавство чи створювати нові закони, якщо це суперечитиме Конвенції ООН про права дитини.

Згідно із Конвенцією (статті 42—45) контроль за її впровадженням покладено на Комітет з прав дитини, створений 27 лютого 1991 р. Головне завдання Комітету — оцінка прогресу, якого досягають держави-учасниці в процесі виконання положень

Конвенції ООН про права дитини. Такий моніторинг є головним засобом імплементації Конвенції. Це єдиний формальний спосіб змусити держави-учасниці відповідати за свої зобов'язання (Конвенція не містить положень про можливість дітей чи їхніх батьків надсилати офіційні скарги до Комітету ООН з прав дитини). Впродовж двох років з дня ратифікації, а далі — кожні п'ять років держави-учасниці повинні звітувати Комітетові про права дитини й забезпечувати широку гласність своїм доповідям у власних країнах (стаття 44). Альтернативні звіти можуть надсилати до Комітету громадські організації.

Конвенцію ООН про права дитини ратифікували всі країни світу за винятком США та Сомалі.

Літ: Конвенція ООН про права дитини. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. Ю. С. Шемшученко та ін. — К., 1998; Права дитини: посібник для журналістів / Авт. кол. З. О'Доннелл, Д. Коник, Л. Логгінова та ін. — К., 2002; Изучаем права ребенка: метод. пос. для педагогов, представителей социальных служб и общественных организаций, которые работают с детьми и для детей / Авт.-сост. Н. А. Кузнецова. — Симферополь, 2002; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. Книга 4. — К., 2002; Социологическая энциклопедия в 2 томах. Т. 2. — М., 2003.

Петрочко Ж. В.

КРИЗА — термін Гіпократ, який можна замінити метафорами «розлад», «хвороба», «страждання». З іншого боку, криза — закономірний етап розвитку, в основі якого лежить зустріч-конфлікт старого й нового.

У соціально-педагогічній роботі виділяють поняття «життєва криза», що стосується не тільки особистості, але й сім'ї. Життєву кризу розглядають як перехідний період життя, коли відбувається руйнація й активна зміна життєвих ролей особистості, якісний перехід із одного стану в інший. Він, як і всяка зміна, має два види детермінації: *внутрішню* (обумовлену поступовими внутрішніми змінами, які зумовлюють якісний стрибок), і *зовнішню*, обумовлену обставинами життя, труднощами міжособистісних стосунків, якимись значущими життєвими подіями тощо. Характерне для багатьох особистісних криз прагнення «втекти від себе» — це прагнення людини позбутися тієї ролі, яка чомусь стала причиною її

дисгармонійного стану. В основі будь-якої кризи лежать втрата і страждання. Лише через сприйняття кризи як свого страждання, особистісної втрати, можливе розв'язання критичної ситуації. Страждання або «больові точки» (втрати) людського життя тоді виступають точками росту життєвого досвіду й невпинно вимагають від людини аналізувати та оцінювати свою діяльність. За запропонованою Робом Паже (Нідерланди) логічною матрицею кризи, вона має такі етапи: перший — *шок* — тяжке порушення життєдіяльності людини внаслідок гострого розладу її психічного стану, для якого в цей час характерне емоційне та рухове виснаження, тимчасова втрата орієнтації в часі, просторі тощо. Шок — це одна з найнебезпечніших загальних неспецифічних реакцій організму на дію певних чинників, насамперед травматичного походження. Хоча ця реакція була відома ще лікарям античного світу, зокрема Гіппократу, сучасною назвою вона завдячує французькому лікарю Ле Драну (H. F. Le Dran), який у 1737 р. видрукував книгу «Traite on reflectionirces de la pratique sur les playes d'rames a fen», у якій назвав цю реакцію терміном «секус», що означає поштовх, удар, й описав її клініку. Невдовзі книгу було перекладено англійською мовою, а термін «секус» було замінено відповідним англійським словом шок (shock). Потім для цієї реакції було запропоновано й інші назви, проте англійський термін «шок» залишився.

Відразу за шоком починається другий етап — *відмова повірити* — тобто неможливість усвідомлення певної втрати. Третій етап — це *переговори*. Для нього характерна ілюзорна можливість «все виправити». З цим етапом часто пов'язане також відчуття провини. Четвертий етап — *прояви злості* — усвідомлення того, що втрата дійсно сталась і повернути все назад неможливо. На цьому етапі існує два напрями розвитку кризи: орієнтованість злості на себе або злість на інших. Злість на себе може привести людину до глибокого стану депресії. Злість на інших може виявлятися в асоціальних діях. Подолання емоційних наслідків втрати починається на етапі *розуміння та прийняття*, який супроводжує сильне страждання. Коли людина досягає етапу розуміння своєї втрати, вона вже може висловити, передати залежно від віку та здатностей свої почуття, розповісти про них. Цей етап, на якому з'являється відчуття надії на майбутнє, — сходинок до наступного етапу — здатності пережити втрату.

З погляду на зміст та характер психологічних проблем чи життєвих обставин, що спричинили кризову ситуацію, а також особи-

стісних ролей, що виникають, розвиваються та зникають, визначають певні типи життєвих криз. Нижче наведена класифікація за П. П. Горностай, яку не слід вважати універсальною типологією.

Кризи становлення особистості. Найхарактерніші кризи становлення — це вікові кризи, які вважають нормативними, тобто необхідними для нормального процесу становлення особистості. Кризи становлення особистості характерні не лише для дитинства, підлітковості та юності. Кризи становлення в дорослому віці можуть супроводжувати важливі життєві події (втрати): зміна фаху, місця роботи, втеча з сім'ї, переїзд в інше місто, втрата роботи тощо. Але всі вони обов'язково передбачають зміну важливих соціальних ролей людини: професійних, сімейних, міжособистісних та інших.

Кризи здоров'я. Часто людина переживає серйозну кризу в зв'язку з втратою здоров'я, каліцтвом чи іншими серйозними проблемами, що докорінно змінюють життя. Найбільш фруструючими кризовими чинниками є втрата в зв'язку зі зміною здоров'я якихось важливих життєвих і соціальних функцій (а отже, і важливих психологічних ролей), відмова від важливих життєвих планів у зв'язку з неможливістю їх втілити (тобто відмова від майбутніх ролей).

Термінальні кризи. Дуже серйозні кризи, пов'язані з термінальними цінностями людини, зокрема з імовірним чи неминучим близьким кінцем її життя. Приклади: звістка про невиліковне захворювання; які-небудь обставини, що загрожують життю та яких неможливо позбутися; смертний вирок суду, онкозахворювання, СНІД тощо.

Кризи значущих стосунків. Надзвичайно важлива є сфера стосунків людини з іншими, а отже, значні зміни в структурі цих взаємин часто супроводжуються кризами та змінами міжособистісних ролей. Найвагомішими причинами подібних криз можуть бути: смерть близької людини, вимушена розлука, зрада інших людей, розлучення (що пов'язане з втратою міжособистісних ролей). До кризових явищ може призводити й поява нових міжособистісних ролей. Так, народження дитини для сім'ї може стати причиною кризи. Як окрему категорію криз значущих стосунків можна розглядати кризи кохання (кохання без взаємності, втрата кохання, розчарування в коханні).

Кризи особистісної автономії. Причиною кризи можуть бути обставини, пов'язані з втратою чи обмеженням особистісної ав-

тономії чи свободи: фатальна залежність від людей чи обставин, позбавлення волі. Якщо криза значущих стосунків полягає у втраті значущих міжособистісних ролей, то криза особистісної автономії (що становить різновид попередньої) пов'язана з новою небажаною міжособистісною роллю.

Кризи самореалізації. Життєва криза може настати внаслідок обставин, пов'язаних з неможливістю нормальної, звичної чи такої, що планувалася, самореалізації людини: втрата роботи, важливої соціальної ролі (програш на виборах, втрата високого соціального статусу тощо), вихід на пенсію, банкрутство, крах життєвих планів, усвідомлення помилковості життєвого шляху, змушене вигнання (наприклад, внаслідок соціальних конфліктів).

Кризи життєвих помилок. Часто кризові явища розвиваються внаслідок яких-небудь здійснених фатальних вчинків (криза, яку переживає людина внаслідок скоєної нею зради, злочину, навіть якщо це не пов'язане з відбуванням покарання), втрата цінної речі (автомобіль, будинок, квартира; сюди можна зарахувати й злигодні внаслідок стихійного лиха), кризи гріха. Кризи життєвих помилок можуть бути наслідком і нездійснених вчинків, якщо це мало фатальні наслідки.

Кризи переживає кожна людина, кожна родина, суспільство. Так, існують певні класифікації кризи в сім'ї, за якими можна визначити необхідність втручання. Наприклад, кризи, які виявляють *за джерелом турбот*: події, що відбуваються поза сім'єю (катастрофи, землетруси, повені тощо); події, що відбуваються в сім'ї (наявність залежності в одного чи кількох членів сім'ї; тривала хвороба одного з членів родини; міжособистісні конфлікти в сім'ї; психічні хвороби чи деформація особистості; відсутність знань та досвіду для адаптації; нестача матеріальних ресурсів, нестача чи відсутність соціальних зв'язків тощо); *за природою проблем*: поява нової людини в сім'ї (шлюб чи новий шлюб після розлучення; вагітність (бажана чи небажана) та батьківство; повернення будь-кого із членів сім'ї з місць позбавлення волі чи після тривалого лікування (наприклад, алкоголізму); влаштування в сім'ю дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування; усиновлення); втрата члена сім'ї (смерть члена сім'ї, госпіталізація, міграція на роботу за кордон, вихід дорослої дитини із сім'ї, влаштування жінки на роботу); деморалізація (втрата роботи чи джерела проживання; невірність; алкоголізм чи наркоманія; злочин); деморалізація плюс поява або втрата члена сім'ї

(розлучення, переведення до місць позбавлення волі, самогубство чи вбивство); зміна статусу (раптовий «перехід» у багатство чи злидненість; переселення на нове місце проживання).

Визначення кризи може базуватися на характеристичі загальних проблем сімей, що покладені в основу визначення стану сімей, а саме: *соціально-демографічні проблеми* (неповні, багатодітні, батьки розлучаються, батьки дуже молоді тощо); *матеріально-побутові* (малозабезпечені, живуть у незадовільних житлово-побутових умовах, втратили роботу, тривалий час не отримують заробітну плату і т. п.); *медико-соціальні* (батьки є інвалідами, алкоголіками, наркоманами, психічно хворими, з хронічними соматичними захворюваннями); *психологічні та соціально-педагогічні* (у сім'ї несприятливий психологічний мікроклімат, емоційно-конфліктні взаємини, педагогічна безпорадність батьків тощо); *соціально-правові проблеми* (батьки ведуть аморальний, паразитичний, криміногенний спосіб життя; у сім'ї проживають особи, які повернулись з місць позбавлення волі тощо).

Переваги раннього запобігання кризових ситуацій є очевидними. Це дає можливість підготуватися, проаналізувати ситуацію та розробити план реагування, а у разі безпосереднього втручання — значно збільшити вірогідність успішного вирішення проблеми. Раннє запобігання створює сприятливе підґрунтя для визначення цілей, вироблення можливих планів дій та їх порівняння, аналізу можливого застосування обраного варіанту й реакції конфліктуючих сторін, а також розробки вірогідних сценаріїв розвитку ситуації. Враховуючи важливість раннього запобігання, у всіх заходах, спрямованих на врегулювання криз і запобігання конфліктам, великої уваги надають отриманню, оцінці та аналізу інформації на ранніх етапах.

Літ.: Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий // Религиоведение. Хрестоматия. — М., 2000. — С. 547—553; Горностай П. П. Розділи з книги: Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. — Київ: Агропромвидав України, 1998. — С. 69—96; Гроф С., Гроф К. Духовный кризис: понимание эволюционного кризиса // Духовный кризис. Статьи и исследования под ред. С. Грофа. — М., 1995. — С. 13—40; Кармин А. Основы культурологии: Мифология культуры. СПб., 1997. — С. 284—286; Кьеркегор С. Болезнь к смерти // С. Кьеркегор. Страх и трепет. М., 1998. — С. 272; Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х

т. М., 1998. — Т. 1; Т. 2; *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. М., 1992. — С. 203—208; *Щербатской Ф.* Избранные труды по буддизму. М., 1988. — С. 201—215; *Т. Ярошенко.* Проблема страдания в историко-культурной традиции. — <http://72.14.221.104/search>.

Зверева І. Д.

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* — виховання, освіта, розвиток, шанування) — 1) модель соціально прийнятної поведінки, яка характеризує людей як групу; 2) звичаї, вірування, досягнення, мистецтво та література, які притаманні окремій групі людей; 3) система надбіологічних програм людської діяльності, поведінки та спілкування, які історично розвиваються й виступають умовою відтворення та зміни соціального життя у всіх його основних проявах. Програми діяльності, поведінки та спілкування створюють своєрідну основу **К.** Та виявляються у різноманітні форм: знань, навичок, норм та ідеалів, взірців діяльності й поведінки, ідей та гіпотез, вірувань, соціальних цілей і ціннісних орієнтацій тощо. У своїй сукупності та динаміці вони утворюють історично накопичуваний соціальний досвід. **К.** зберігає, транслює (передає від покоління до покоління) й генерує програми життєдіяльності, поведінки та спілкування людей. Поняття **К.** розвивалось історично. У якості терміна широко використовується в європейській філософії та історичній науці, починаючи з другої половини XVII ст. **К.** починають розглядати як особливий аспект життя суспільства, пов'язаний зі способами здійснення людської діяльності. **К.** характеризує відмінність людського буття від тваринного існування. Виникає декілька ліній у розробці проблематики **К.** Перша з них розглядає **К.** як процес розвитку людського розуму та розумних форм життя, які протистоять дикунству й варварству первісного буття людства (французькі просвітителі); як історичний розвиток людської духовності — еволюція моральної, естетичної, релігійної, філософської, наукової, правової та політичної свідомості, які у свою чергу забезпечують прогрес людства (німецький класичний ідеалізм — Кант, Фіхте, Шеллінг, Гегель, німецький романтизм — Шиллер, Шлегель а також німецьке просвітництво — Лессінг, Гердер). Особливість другої ліній розвитку розуміння **К.** полягала в акцентуванні уваги не на поступальному історичному розвитку **К.**, а на її особливостях у різних типах суспільства, розглядаючи **К.** як автономні системи

цінностей та ідей, які визначають тип соціальної організації (неокантіанство — Ріккерт, Кассіпер). Такий погляд дозволив розширити розуміння **К.** шляхом включення в неї усього багатства матеріальної **К.**, етнічних звичаїв, різноманіття мов і символічних систем. У кінці XIX на початку XX ст. під час дослідження проблематики **К.** стали активно використовувати досягнення антропології, етнології, структурної лінгвістики, семіотики й теорії інформації (культурна антропологія — Тейлор, Боас; соціальна антропологія — Малиновський, Радкліф-Браун; структурна антропологія та структуралізм — Леви-Стросс, Фуко, Лакан; неофрейдизм та ін.). Програми діяльності, поведінки і спілкування, які виявляються в різноманітті культурних феноменів, мають складну ієрархічну організацію. У них можна виділити три рівні. Перший — реліктові програми, залишки минулих **К.**, які живуть і в сучасному світі, впливаючи певним чином на людину. Другий рівень — це пласт програм поведінки, діяльності, спілкування, які забезпечують сьогоднішнє відтворення того чи іншого суспільства. Третій рівень культурних феноменів утворюють програми соціального життя, які спрямовані в майбутнє. Виділяють два великих блоки універсалій **К.** До першого належать категорії, які фіксують найбільш загальні, атрибутивні характеристики об'єктів, які включені в людську діяльність. Однак, окрім них, в історичному розвитку **К.** формуються та функціонують особливі типи категорій, завдяки яким стало можливим визначення людини як об'єкта діяльності, структури його спілкування, його ставлення до інших людей і суспільства загалом, до цілей і цінностей соціального життя. Вони утворюють другий блок універсалій **К.**, до якого належать категорії: «людина», «суспільство», «свідомість», «добро», «зло», «краса», «віра», «надія», «обов'язок», «совість», «справедливість», «совість» тощо. Ці категорії фіксують у найбільш загальній формі історично накопичений досвід включення індивіда в систему соціальних відносин і комунікації. У системі універсалій **К.** виражені найбільш загальні уявлення про основні компоненти та сторони людської життєдіяльності, про місце людини у світі, про соціальні відносини, духовне життя та цінності людини тощо. Видозміна суспільства й типів цивілізаційного розвитку завжди передбачає зміну глибинних життєвих смислів і цінностей, закріплених в універсаліях **К.** Жодна соціальна зміна неможлива без зміни **К.** загалом. У якості соціального індивіда людина — творіння **К.** Вона стає особистістю тільки за-

вдяки засвоєнню соціального досвіду, який транслюється в **К**. Сам процес такого засвоєння здійснюється в якості соціалізації, навчання та виховання. У цьому процесі відбувається складна взаємодія біологічних програм, які характеризують її індивідуальну спадковість, і надбіологічних програм спілкування, поведінки та діяльності, які утворюють свого роду соціальну спадковість. Включаючись у діяльність завдяки засвоєнню цих програм, людина здатна знаходити нові взірці, норми, ідей, вірування тощо, які можуть відповідати соціальним потребам. У цьому випадку вони входять до складу **К**. і починають програмувати діяльність інших людей. Індивідуальний досвід перетворюється в соціальний, і в **К**. з'являються нові феномени, які закріплюють цей досвід. Будь-які зміни в **К**. виникають завдяки творчій активності людини. Людина, будучи творінням **К**., одночасно її творить.

|| Літ.: Новейший философский словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом, 2001. — 1280 с.

Цюман Т. П.

МАРГІНАЛІЗАЦІЯ (МАРГІНАЛИ) — 1) процес деградації людини, втрата нею статусу; 2) соціальне явище, нетипове для даного суспільства.

Маргінали — це індивіди, які втратили ознаки належності до стабільного соціального інституту, прошарка, групи в рамках соціальних відносин, які склалися. У соціальних теоріях побутує думка про те, що в сучасному суспільстві сформувалась система відносин між соціальними прошарками або групами, яка дозволяє більшості індивідів найбільш або найменш успішно функціонувати в умовах конкретного соціуму.

У суспільстві завжди існують і будуть існувати люди, які не бажають розділяти ціннісні орієнтації, які нездатні адекватно інтегруватися в суспільство через свої інтелектуальні, психічні чи соціальні особливості або мають відхилення від діючих норм. Ці три категорії індивідів утворюють ту основу, яка постійно продукує маргінальність у якості масового явища. Достатньо гнучка та здатна до реакцій соціальна система сучасних суспільств дозволяє включити ці маргінальні групи у свою структуру та дати їм стійке існування у статусі субкультури.

За сучасними уявленнями, подібна маргінальність неминуча через соціальні, психологічні та біологічні причини. Завжди будуть з'являтися люди з потенціалом протесту, нонконформісти, які не здатні ввійти в будь-яку організовану систему. Форми їхнього протесту історично різні, але власне наявність даних індивідів простежується впродовж усієї людської історії.

Для маргінальних особистостей (незалежно від того, яким шляхом вони потрапили в цю категорію) характерні деякі загальні ідейно-психологічні особливості. Невпевненість у завтрашньому дні, фрустрація, блокада життєво важливих цілей призводять до стану невпевненості, хитання між агресивністю та при-

гніченістю. В ідеології маргіналам властивий екстремізм, у поведінці — здатність бути об'єктом маніпулювання, у психології — нестійкість, схильність до дії не розуму, а спонукання та настрою. Вони насторожено ставляться до можливих змін, схильні до агресивного захисту свого статусу через страх перед подальшим погіршенням становища.

Глибока соціально-економічна та морально-психологічна криза, яку переживає суспільство, може перетворити на маргіналів великі групи населення, що в інших умовах здатні до стабільного соціального функціонування. Такі, як правило, відносно короткочасні періоди пов'язані зазвичай з серйозними економічними труднощами, які викликані війною, хаотизацією звичних соціальних зв'язків, руйнацією системи цінностей і морально-психологічних конструкцій. Вихід з такої ситуації звичайно знаходять у сильній об'єднуючій ідеї, яка здатна з'єднати індивідів і надихнути їх на жертви та зусилля подолати труднощі.

Літ.: Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ. 2002. — 536 с. // Соціальна робота. Книга 4; Словарь по социальной педагогике: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / авт.-сост. Мардахаев Л. В. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук, проф. Холостовой Е. И. — М.: Юристъ, 1997. — 424 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. Капської А. Й., Пінчук І. М., Толстоухової С. В. — К.: 2000. — 260 с.; ww.rada.gov.ua; ww.metromir.ru.

Харченко С. Я.

МЕТОД КЕЙСІВ — один із основних методів соціальної роботи, спрямований на вирішення особистісних та соціальних проблем клієнта. Метод кейсів був запроваджений у практику соціальної роботи М. Річмонд. Його суть полягає у вирішенні проблеми з метою надання підтримки та створення ситуації, що спрямовує клієнта до розгляду ситуації й викликає бажання подолати життєві перешкоди. В основу методу покладено механізм адаптації клієнта до життєвої ситуації. Основні складові методу такі: встановлення первинної комунікації; вивчення та аналіз проблемної ситуації, визначення мети та завдань спільної роботи

соціального працівника з клієнтом; розвиток плану інтервенції; укладання контракту; підготовка до інтервенції та її здійснення; оцінка бар'єрів, що заважають інтервенції; оцінка прогресу та результату спільної роботи.

У сучасній соціальній роботі метод кейсів часто використовують як засіб навчання в тренінгу. Зазвичай при використанні цього методу учасникам надають запис кількох обставин, які можуть ґрунтуватися на реальній або уявній ситуації. Існує три підходи застосування методу кейсів: 1. Діагностика проблеми. 2. Діагностика однієї або кількох проблем та вироблення методів їх розв'язання. 3. Оцінка дій щодо вирішення проблеми та їхніх наслідків (і проблема, і її вирішення даються в інструкції).

Переваги застосування методу кейсів у професійній підготовці соціальних працівників: *реалізм* (застосування методу кейсів у програмі тренінгу доповнює теоретичні аспекти курсу завдяки включенню практичних завдань, які необхідно вирішити групі; *мінімізація тиску* (дає унікальну можливість вивчити складні або емоційно значущі питання в безпечній ситуації тренінгу). Він дозволяє вчитися без тривоги про несприятливі наслідки, які можуть виникнути в реальному житті, якщо вибрано неправильне рішення; *активна взаємодія* (комунікативна природа вправи надає можливість швидкої, але достатньо повної оцінки важливості проблем, які обговорюють, та рішень, що приймають. Недоліки методу кейсів:

— *виникнення хибних поглядів* (здатність виявляти, аналізувати й прораховувати кожний крок, що приведе до рішення) — одна з переваг методу і в той же час — його обмеження. У реальному житті, зіткнувшись з певною проблемою, яку вирішували на тренінгу, в людини навряд чи буде достатньо часу, знання, безпечних умов, щоб розв'язати її саме таким чином. Це необхідно пояснити учасникам, щоб не було розчарувань на робочих місцях;

— *відсутність висновків* (оскільки часові рамки не дозволяють групі сформулювати певні практичні рекомендації, це сприяє виникненню почуття незадоволення;

— *правдоподібність* (вправа має бути такою, щоб учасники могли ідентифікуватися із запропонованими ролями та впоратися з ними. Вона потребує формування необхідного паттерну поведінки в умовах таких установок та обмежень, які можуть виникнути в реальній ситуації.

Даний метод ефективний у програмах, орієнтованих на розвиток аналітичних здібностей, зокрема в тренінгах вирішення проблем, прийняття рішень, ведення переговорів та взаємодії з персоналом. Цей метод застосовують у таких галузях: менеджмент, супервізія, продаж, адміністрування.

Літ.: *Девід Лі.* Практика групової роботи. — СПб: Питер, 2001. — 224 с.; Соціальна робота: технологічний аспект: Навчальний посібник / За ред. проф. А. Й. Капської. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 352 с.; *Фирсов М. В., Шатило Б. Ю.* Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики. — М.: «Академия», 2002. — 192 с.; *Фирсов М. В., Студенова Е. Г.* Теория социальной работы. — М.: ВЛАДОС, 2001. — 432 с.

Заверико Н. В.

МЕТОД «РІВНИЙ-РІВНОМУ» (*peer-education* — англ. *peer* — рівний та *edu* — освіта) — засіб передачі достовірної, соціально значущої інформації під час неформального або особливим способом організованого спілкування в соціальній групі людей, рівних за якоюсь певною ознакою (вік, інтереси, цінності, потреби, проблеми тощо). Метод «рівний — рівному» передбачає об'єднання людей у групи за якимись спільними ознаками з метою забезпечення їх точною інформацією й спростування розповсюджених помилкових поглядів, стереотипів, а також для того, щоб допомогти їм розвинути навички, які необхідні для ефективної адаптації та інтеграції в соціумі. У науковій літературі визначається два різновиди методу «рівний-рівному»: спосіб навчання однолітків однолітками; спосіб навчання рівних рівному (за іншими ознаками, крім віку).

Навчання однолітків однолітками відомо з другої половини XIX ст., коли набула поширення ланкастерська система навчання, суть якої в тому, щоб в умовах відсутності достатньої кількості вчителів забезпечити знаннями усіх учнів. Особливого значення набув цей метод на Заході в 80—90-х роках минулого століття в роботі з підлітками та молоддю. В Україні метод «рівний — рівному» почали впроваджувати в діяльність спеціалісти соціальної сфери наприкінці XX ст. Розповсюдження цього методу в навчально-виховних закладах країни відбулося завдяки Національній програмі Міністерства освіти і науки /ПРООН/

ЮНЕЙДС «Сприяння просвітницькій роботі «рівний-рівному» серед молоді України щодо здорового способу життя, яка реалізовувалась у 2000—2002 роках. Зараз цей метод широко застосовують у діяльності соціальних педагогів та соціальних працівників, які працюють з молоддю, зокрема під час первинної профілактики та формуванні здорового способу життя. У той же час метод «рівний — рівному» активно використовують недержавні організації, соціальні служби, що працюють з різними категоріями клієнтів, зокрема споживачами ін'єкційних наркотиків, особами з ВІЧ-позитивним статусом, людьми з особливими потребами тощо.

Для класифікації різновидів методу «рівний — рівному» використовують різні критерії, серед них: мета використання методу, рівень профілактики, на якому використовують метод, ознака рівності, яка покладена в основу застосування методу.

Згідно з такою ознакою рівності, як вік — метод «рівний — рівному» трактують як спосіб «навчання ровесників ровесниками, однолітків однолітками». У соціально-педагогічній літературі утвердилось сприйняття методу «рівний-рівному» переважно як способу передачі соціально значущої інформації спеціально підготовленими підлітками рівним собі особам за віком. Використовують такий метод, як правило, у первинній профілактиці.

Відповідно до інших, ніж вік, ознаками рівності, «рівний — рівному» трактують як спосіб «навчання рівних рівними» тобто йдеться про надання інформації в середовищі людей «рівних» між собою за різноманітними ознаками (цінності, проблеми, професія, соціальний рівень, хобі, інтереси тощо). Однаковий вік не вирішальний для рівності, і це поширюється на різні вікові й міжвікові категорії. Метод «рівний — рівному» трактують як спосіб «навчання рівних рівними». Його можна використовуватися у всіх видах профілактики, але частіше — у вторинній чи третинній (рівність за проблемою).

Метод «рівний-рівному» одночасно з формальною традиційною освітою та іншими підходами в неформальній освіті — це стратегічний засіб передачі інформації в суспільстві з метою зацікавлення людей їхнім власним здоров'ям та розвитком.

Метод «рівний — рівному» як спосіб навчання однолітків та людей, рівних за певними ознаками, має переваги: знання цінностей і вимог соціальної групи, у якій здійснюється спілкування; високий ступінь довіри; рівність у взаєминах; схожий внутрішній

світ, досвід, схоже ставлення до проблеми; однаковий рівень (освітній, культурний, соціальний тощо); молоді люди розуміють один одного, використовуючи невербальні та вербальні засоби спілкування (наприклад, сленг), а дорослому необхідно досконало знати (а значить, вивчити) мову молодіжного спілкування; підвищена самооцінка та впевненість у собі, почуття власної гідності та віри в себе не тільки в підлітків-інструкторів, які виступають у ролі вихователів, а й у тих, з ким вони працюють. Разом з тим метод «рівний-рівному» має свої недоліки: не завжди достатньо схожості (бути схожим — не означає бути рівним); недостатність досвіду, інформації в підлітків; важкість контролю, вимірювання результатів методу; можливість спотворення інформації підлітками; вік підлітка (людина ще не пережила того, про що говорить, її не сприймають як експерта в даній ситуації, справі).

Використання методу «рівний-рівному» в просвітницькій діяльності передбачає такі основні етапи:

— попередню роботу з групами волонтерів із метою забезпечення їх точною інформацією й спростування розповсюджених помилкових поглядів, стереотипів, відпрацювання навичок, які необхідні для ефективного спілкування з рівними собі за якоюсь певною ознакою;

— організацію внесення знань у середовище рівних підготовленими волонтерами на основі існуючого тут обміну інформацією.

Літ.: *Зимівець Н. В.* Рівний — рівному» як соціально-педагогічна технологія формування здорового способу життя підлітків // Проблеми педагогічних технологій. — Луцьк, 2002. — Вип. 2. — С. 101—108; *Зимівець Н. В.* Особливості технології «рівний-рівному» у профілактичній роботі з учнівською молоддю // Науковий вісник Чернівецького університету. — Чернівці, 2005 — С. 60—64; Концепція освіти «рівний-рівному» щодо здорового способу життя серед молоді України / Оржеховська В. М. Пилипенко О. І. Андрущак Л. І. — К.: Міленіум, 2002. — 20 с.; Методика освіти «рівний-рівному» / Лещук Н., Зимівець Н., Авельцева Т., Ковганіч Г., Мирошніченко Т., Руда О. — К.: Міленіум, 2002. — 132 с.; Превентивна робота з молоддю за методом «рівний-рівному»: Навч. посібник / За ред. І. Д. Звереві. — К.: Навч. книга, 2002. — 256 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.

Заверико Н. В., Зимівець Н. В.

МЕТОДИ ЗБОРУ ІНФОРМАЦІЇ — способи/процедури дослідження різних аспектів життєдіяльності людини, процесу, явища, тенденції з метою формування системи знань про них. Методами збору інформації є: опитування (інтерв'ю, анкетування), фокус-групи, бесіди/структуровані та цілеспрямовані дискусії, спостереження, тестування тощо.

Опитування — вербальний метод збору інформації, що дозволяє встановити довірливі стосунки з клієнтом, якщо підготовлено відповідно до вимог, тобто питання мають носити бути позитивного спрямування, поєднано відкриті та закриті запитання, запитання щодо уточнення, контролю, запитання загального та тематичного характеру тощо. Опитування за способом проведення поділяють на анкетування та інтерв'ю. *Анкетування* передбачає самозаповнення респондентом (носієм інформації) бланка опитувальника. Анкетування поділяють на індивідуальне, групове, поштове чи проведене за допомогою засобів масової інформації. *Інтерв'ю* — метод, під час якого респондент відповідає на запитання інтерв'юера (людини, яка ставить запитання) в усній формі, а він фіксує відповіді. За способом проведення інтерв'ю буває особистим (віч-на-віч), телефонним або проведеним за допомогою електронних засобів інформації. Залежно від того, наскільки інтерв'юер може вільно змінювати послідовність запитань та їх формулювання, інтерв'ю поділяють на неформалізоване (можлива зміна запитань та їх послідовності) та формалізоване (перелік дослідницьких запитань чітко визначений). Розрізняють два види інтерв'ю: *глибинні* (інтерв'юер дає можливість респонденту вільно висловлюватися на визначену тему) та *структуровані* (як правило, використовуються тестові запитання).

Фокус-група (фокусоване групове інтерв'ю) — метод збору інформації, який передбачає створення цільової групи, яка впродовж певного часу за попередньо розробленим сценарієм обговорює певну проблему.

Бесіда/структурована та цілеспрямована дискусія з дітьми та їхніми сім'ями — це найбільш поширений метод збору інформації. Цей метод буває ефективним за умови високого професійного рівня соціального працівника, який проводить оцінювання. Крім того, дискусії суб'єктивні за своїм характером і тому часто упереджені. Проте деякі форми спілкування з дорослими, дітьми та їхніми сім'ями є цінними для здійснення будь-якого оцінювання. Бесіда відрізняється від фокус-групи відсутністю чітких обме-

жень за кількістю учасників, часом проведення та методикою проведення.

Мозковий штурм — метод, який використовують для пошуку шляхів розв'язання проблеми (ситуації), а не для власне збору даних. Але, спостерігаючи за висловлюваннями учасників, фіксуєчи їхні пропозиції, дослідник може з'ясувати інформацію, яку проблематично отримати іншими методами.

Спостереження — метод збору первинної інформації, що базується на спрямованому, систематичному, безпосередньому візуальному та слуховому сприйманні (відстежуванні) й реєстрації значущих з точки зору мети та завдань дослідження процесів, явищ, ситуацій, фактів, що можуть бути перевірені та проконтрольовані. Особливість спостереження в тому, що воно дозволяє фіксувати події, поведінку людини в момент їх здійснення.

Неформалізоване спостереження. Соціальний працівник (залучений фахівець) упродовж певного часу спостерігає за клієнтом, не контактуючи з ним. Результати спостереження занотовують у довільній формі, і вони є якісними показниками оцінки.

Структуроване (формалізоване) спостереження. Спостерігач занотовує результати спостереження в чітко визначеній (затвердженій) формі. Інформація про клієнта може також подаватися в числовому вимірі, комп'ютерній обробці та аналізуватися кількісними методами.

Включене спостереження. Соціальний працівник (залучений фахівець) не лише вступає в контакт з тими людьми, діяльність яких спостерігає, а й бере безпосередню участь у подіях, що відбуваються. Здебільшого результати викладають в описовій формі, тому цей вид спостереження належить до якісних методів збору даних.

Тестування — метод, який передбачає виконання стандартизованих завдань, що дозволяють виміряти деякі психофізичні та особистісні характеристики, а також знання, вміння, навички клієнта. Тестування відрізняється від опитування тим, що здійснює виявлення узагальнених умінь клієнта в різних сферах його життєдіяльності (навчальній, професійній, дозвіллевій тощо). Тестування спрямоване на те, щоб за результатами отриманих даних робити висновок щодо стану психіки людини, багатства її умінь, підготовленості до певної практичної діяльності, готовності до змін.

Важливу інформацію несуть *стандартизовані оціночні тести*, які зазвичай проводять психологи, психіатри чи медичний персонал.

Літ.: *Кевелл Є., Баттерфос Ф., Фраціско В.* Відбір ефективних методів оцінки. Практика сприяння здоров'ю. — 2000. — № 1. — С. 307—313; Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірева та ін. — К. Державний центр соціальних служб для молоді; Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. — 123 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.: За заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с.

Зверєва І. Д., Петрочко Ж. В.

МЕТОДИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — сукупність прийомів і способів, які використовуються для стимулювання і розвитку потенційних можливостей особистості, конструктивної діяльності щодо зміни несприятливої життєвої ситуації чи розв'язання проблем клієнтів та досягнення різноманітних професійних завдань соціального педагога. Метод у соціально-педагогічній роботі виконує подвійну роль, оскільки з одного боку він виступає як спосіб, шлях пізнання і застосування знань, що вироблені в науках про життєдіяльність людини і в соціальній практиці, а з іншого, як конкретна дія, що сприяє якісній зміні об'єкта (суб'єкта).

Для вирішення професійних завдань у своїй практичній роботі соціальні педагоги використовують різноманітні методи, які виникли та розвинулися в межах наук про людину зокрема педагогіки, психології, соціології, соціальної роботи.

Педагогічні методи, які найчастіше використовуються в соціально-педагогічній практиці, є різновидами методів виховання. Це методи формування свідомості (переконування, навіювання, приклад); методи організації діяльності (вправляння, тренування, доручення); методи стимулювання діяльності (заохочення, схвалення, позитивне та негативне підкріплення, змагання); методи самовиховання (самоаналіз, самоконтроль, самонаказ, самонавіювання).

Психологічні методи в соціально-педагогічній роботі застосовують з метою діагностики особливостей індивіда та організації на основі отриманих результатів різних видів психотерапевтичної та психокорекційної роботи. Це методи психодіагностики

(тести інтелекту та здібностей, малюнкові та проєктивні тести, особистісні опитувальники, соціометрія); психотерапевтичні методи (психодрама, соціодрама, ігрова терапія, психосоціальна терапія, сімейна психотерапія, поведінкова терапія); психокорекційні методи (психогімнастика, арттерапія, казкотерапія); психологічне консультування.

Соціологічні методи використовуються в соціально-педагогічній роботі найчастіше з метою збору інформації щодо окремих суспільних проблем та визначення ставлення людей до них. Переважно це спостереження, методи опитування (інтерв'ю, анкетування, фокус-група), методи аналізу документів (традиційний аналіз, контент-аналіз), біографічний метод, експертна оцінка.

Літ.: Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 134 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 254 с.

Безпалько О.В.

МОЛОДЬ — диференційована соціальна група, яка набуває рис соціальної спільноти та має специфічні соціально-психологічні, соціальні, культурні та інші особливості, у тому числі й способу життя, перебуває у процесі соціалізації, має свій соціальний вік і відповідно до потреб часу має бути творцем або зачинателем нової соціальної і культурної реальності.

Уперше на міжнародному рівні термін *молодь* було презентовано Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1985 році, згідно якого визначається вікова межа молодої людини: 15 — 24 роки. Пізніше Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я поняттям «молоді люди» було охарактеризовано віковий період від 10 до 24 років. У різних країнах існує різниця вікових меж: нижню межу молодості встановлюють між 14 і 16, а верхню — між 25 і 35 роками

У Законі «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» *молодь* визначають як групу населення віком від 14 до 35 років (до 1998 року — з 15 до 28 років).

Інтерес до вивчення молодіжних проблем обумовив розвиток нової науки — ювенології (або юнології), предметом вивчення якої є молоде покоління.

Науковці, які вивчають проблеми молодіжних субкультур та соціології молоді, поняття «молодь» розглядають у трьох аспектах:

- як визначений біологічний вік;
- як певний стан, обумовлений соціально-культурними критеріями;

- як певну групу чи покоління з притаманними їй цінностями.

Окремі вчені пропонують розподіл вікового етапу молодості на окремі періоди, виходячи з рівня соціального дозрівання молодих людей, а також їхнього ставлення до різних інститутів суспільства: підлітковий — 11(12)—14 років, юнацький — 15—17(18), молодіжний — 18—25 років.

В окремих наукових працях життя молодої людини розподіляється на три періоди:

- перший — період пошуку, коли молода людина визначає, ким бути, якою бути, яку професію, спеціальність обрати, де реалізувати свої здібності;

- протягом другого періоду людина інтегрується в суспільство; починається трудова діяльність юнаків та дівчат у будь-якій сфері — на виробництві, у науці, культурі тощо;

- у третій період розпочинається інтенсивна творча праця молодої людини, завершується її соціальне становлення (коли здебільшого обрано фах, здобуто освіту, набуто професійних навичок, створено сім'ю, є власне житло).

Проблеми, що виникають у процесі соціалізації молоді, поділяються на дві групи:

1. *Соціальні молодіжні проблеми*: визначення ролі та місця молоді в сучасному суспільстві; формування ціннісних орієнтацій молодих людей та їхніх моральних пріоритетів; становище на ринку праці; забезпечення молоді певного освітнього рівня; політичні орієнтації та електоральна поведінка молоді.

2. *Особистісні проблеми молоді*: пошук сенсу життя; професійне самовизначення; кохання; створення власної сім'ї; взаємостосунки з дорослими та однолітками; здоров'я молодих людей.

Напрямки вивчення ролі й місця молоді в соціальному розвитку суспільства: аналіз «соціального портрету» різних груп молоді; вивчення запитів, інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, соціальних очікувань молоді у всіх сферах життєдіяльності; фор-

мування активної життєвої позиції, способу життя і поведінки; вивчення особливостей адаптації молоді в різних соціальних сферах; вивчення соціальної активності молоді, її включення в соціальне управління й самоуправління на різних рівнях; вивчення моральної, соціально-політичної, соціально-психологічної культури молоді.

Літ.: *Гордієнко Л.О.* Соціалізація молоді Великої Британії у діяльності молодіжних організацій: Дис... канд. пед. наук: 13.00.05 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2005.; Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад. — М.: Большая российская энциклопедия, 2002; *Плотніков П. В.* Соціально-педагогічні основи соціалізації молоді промислового регіону: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.05 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. — Х., 2005; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Издательский центр «Академия», 2002.

Гулевська-Черниш А. В.

МОЛОДІЖНІ ОРГАНІЗАЦІЇ — соціально-педагогічні суспільні формування підлітків, молодих людей та дорослих, об'єднаних на добровільній основі для сумісної діяльності з метою задоволення індивідуальних та соціальних потреб, які сприяють соціалізації особистості підлітка чи молодої людини. Молодіжні організації є важливим компонентом цілісної соціально-педагогічної системи суспільства, котрі забезпечують входження особистості в соціальне життя на основі організованої соціальної практики.

Принципи діяльності молодіжних організацій: принцип орієнтованості організації на реалізацію гуманних цілей, що дозволяє сформувати ціннісні відносини в системі «людина-людина», та основною нормою якого є гуманність; принцип соціального загалтовування молоді в процесі соціально значущої діяльності, який передбачає залучення членів молодіжної організації в ситуації, що потребують виховання зусиль, волі, характерних якостей, особливої позиції особистості, здібностей долати негативний вплив соціуму; принцип створення виховного середовища, який потребує створення таких відносин всередині молодіжної організації, котрі б формували соціальність кожного члена організації.

Особливістю діяльності молодіжних організацій є: свобода вибору видів діяльності; добровільність прийняття своїх обов'язків в організації; соціально-педагогічна спрямованість діяльності її членів; самоврядування об'єднання як засіб функціонування, що націлене на успішність процесу соціалізації молоді.

Цілі діяльності молодіжних організацій: формування соціальних вмінь в економічній, політичній та духовній сферах; формування мотивів соціальної діяльності; створення умов для самореалізації підлітків та молодих людей, відкриття їхнього творчого потенціалу; стимулювання до самопізнання та самовиховання членів дитячих і молодіжних організацій

Спектр молодіжних організацій складають: молодіжні об'єднання, діяльність яких спрямована на поглиблення в демократичних процесів та на розбудову громадянського суспільства; молодіжні об'єднання саморозвивального і самовиховного спрямування; професійно спрямовані молодіжні об'єднання; громадські об'єднання молодих юристів та об'єднання правозахисного характеру; молодіжні об'єднання науково-дослідницького спрямування; молодіжні об'єднання, діяльність яких спрямована на розвиток міжнародного співробітництва з молоддю інших країн; молодіжні об'єднання, які здійснюють волонтерську діяльність; молодіжні об'єднання, в основі діяльності яких знаходиться взаємодопомога соціального характеру; громадські об'єднання студентської молоді; громадські об'єднання жіночої молоді; молодіжні об'єднання мистецько-культурного спрямування; молодіжні об'єднання фольклорного спрямування; молодіжні об'єднання екологічного спрямування; молодіжні об'єднання історично-просвітницького спрямування; молодіжні об'єднання патріотичного спрямування; молодіжні об'єднання національних меншин в Україні; молодіжні об'єднання спортивно-туристичного спрямування; молодіжні об'єднання релігійного спрямування.

Функції молодіжних організацій — специфічні однорідні завдання, котрі обумовлюють зміст діяльності цих організацій. Функції розкривають та розвивають мету, що визначена в кожній з молодіжних організацій.

Молодіжні організації різних типів у тій чи іншій мірі об'єктивно здатні реалізовувати в сукупності такі соціально-педагогічні функції:

— включення членів молодіжних організацій на посильному для них рівні у суспільне життя, різнобічну соціальну прак-

тику як механізм соціального становлення підлітка чи молодшої людини;

— задоволення потреб та інтересів членів молодіжних організацій (в першу чергу соціальних за своєю суттю), передача деяких специфічних знань (тих, які важко формуються та передаються школою, іншими соціально-педагогічними інститутами);

— цілеспрямоване введення підлітків до соціуму та адаптація їх до нього;

— захист прав та інтересів членів молодіжних організацій, у тому числі й від негативних впливів навколишніх соціальних явищ.

Літ.: *Гулевська-Черниш А. В.* Характеристика соціально-педагогічних функцій молодіжних організацій // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — К., 2006. — № 4. — С. 94—103; *Литвак Р. А.* Педагогические основы деятельности детских общественных объединений в современных условиях: Дис. ... кан. пед. наук: 13.00.01. — Екатеринбург, 1997. — 389 с.; *Мудрик А. В.* Социальная педагогика: Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений. — М. АCADEMIA, 2000. — 240 с.; *Поддубная М. В.* Педагогические условия организации молодежи в деятельности общественных объединений: Автореф. дис. ... кан. пед. наук: 13.00.01. — Магнитогорск, 2003. — 21 с.; *Поліщук Ю. Й.* Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні. Монографія. / За ред. Н. Г. Ничкало. — Тернопіль: ТНПУ, 2005. — 432 с.

Гулевська-Черниш А. В.

МОНІТОРИНГ — 1) постійне відстеження процесу для порівняння реального стану справ із запланованими діями; 2) постійний, систематичний збір інформації дослідницькими методами з метою спостереження за ходом розвитку якогось соціального явища чи процесу та його прогнозування; 3) процес спостереження за виконанням запланованих дій та заходів з метою їх коригування, мінімізації негативних наслідків, непередбачуваних ситуацій.

Моніторинг дає можливість отримати відповіді на питання, які починаються словом «що?» (що робиться, що зроблено, що за зміни відбулися, що повинно бути зроблено, що за труднощі виникають тощо). Він проводиться постійно, починаючи від етапу планування діяльності до етапу досягнення кінцевої мети. *Завданням* моніторингу є виявлення проблемних місць з метою коригування всього процесу.

Функції моніторингу: діагностична, зворотного зв'язку, орієнтуюча, коригуюча, функція стимулювання, функція прогнозування та моделювання.

Моніторинг необхідний для аналізу ситуації; виокремлення нових напрямів або зразків у роботі; обґрунтування правильності рішень; дотримання складеного плану; поліпшення організації та керівництва; прийняття рішень щодо людських, фінансових та матеріальних ресурсів; вимірювання досягнень у виконанні поставлених завдань та формулюванні/перегляді цілей; своєчасного реагування на певні відхилення від плану, які виникають під час реалізації запланованого; покращення системи самого моніторингу.

Глибина й обсяг моніторингу визначаються періодичністю спостережень та кількістю об'єктів моніторингу. Виокремлюють такі підходи до класифікації моніторингу: за характером поставлених завдань; за рівнем організації (локальний, регіональний, весукраїнський, національний); за напрямками соціальної політики (моніторинг дотримання прав дітей-інвалідів, моніторинг соціальної підтримки сімей тощо).

Необхідні умови для проведення моніторингу:

— наявність суб'єкта моніторингу (експерт або виконавець, окрема організація, служба) з рекомендаціями щодо проведення моніторингу;

— наявність об'єкта моніторингу (процес або явище, проект тощо), який відслідковується;

— наявність плану моніторингу — набору інструктивних дій, які визначають послідовність, широту, глибину моніторингу.

Для здійснення моніторингу необхідний певний інструментарій. Він має бути конкретним і зрозумілим; відповідати на головні питання, які стосуються досягнень, завдань та мети діяльності; відповідати критеріям, що мають полегшити порівняння результатів. Інструментарієм моніторингу можуть бути інтерв'ю, спостереження, анкети, фокус-групи. Важлива складова моніторингу — періодичний аналіз поточної та підсумкової звітності за відповідними схемами.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна робота в громаді. — К.: Центр навч. літ., 2005. — С. 69—76.; *Моніторинг і оцінка діяльності з формування здорового способу життя / О. М. Балакірева, О. О. Яременко, Р. Я. Левін та ін.* — К., 2005. — 152 с.; *Шендеровський К.* Моніторинг в соціальній роботі. — К.: Главник, 2006. — 144 с.

Басюк Т. П.

МОТИВАЦІЯ — сукупність спонукальних факторів, які визначають активність особистості; усі мотиви, потреби, стимули, ситуативні чинники, які спонукають поведінку людини; процес формування мотиву. Однак на сьогоднішній день мотивацію як психічне явище трактують по-різному. Це поняття розглядають як: сукупність факторів, які підтримують і спрямовують, тобто визначають поведінку (К. Мадсен, Ж. Годфруа); сукупність мотивів (К. К. Платонов), спонукання, які викликають активність організму та визначають її спрямованість; процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Ш. Магомед-Емінов); процес дії мотиву та механізм, який визначає виникнення, спрямування та способи здійснення конкретних форм діяльності (І. А. Джидар'ян); сукупна система процесів, які спонукаю і відповідають за діяльність (В. К. Вілюнас).

Поняття «мотивація» використовують у психології з подвійним значенням: на позначення системи чинників, що визначають поведінку, а саме потреби, мотиви, цілі, наміри, прагнення тощо, а також для характеристики процесу, який стимулює та підтримує активність поведінки на певному рівні. Іншими словами мотивацію можна визначати і як сукупність причин психологічного характеру, для пояснення поведінки людини, її спрямованості й активності. Мотивація — це пошук відповідей на запитання «чому?», «навіщо?», «з якою метою?» тощо. До того ж будь-яка форма поведінки може бути пояснена як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. У першому випадку роль вихідного та прикінцевого пунктів пояснення виконують психологічні властивості суб'єкта поведінки, а у другому — зовнішні умови й обставини його діяльності. У першому випадку йдеться про мотиви, потреби, цілі, наміри, бажання, інтереси тощо., а в другому — про стимули, які є наслідком ситуації, яка склалась. Іноді всі психологічні фактори, які ніби внутрішньо від людини, визначають її поведінку, називають особистісними диспозиціями. Тоді відповідно говорять про диспозиційну та ситуаційну мотивації як аналогії внутрішньої та зовнішньої детермінації поведінки. Мотивація пояснює цілеспрямованість дій, організованість і стійкість цілісної діяльності, спрямованої на досягнення мети. *Мотив* на відміну від мотивації — це те, що належить власне суб'єкту поведінки, є його стійкою особистісною властивістю, спонукуючи внутрішньо до дій. Мотив також можна визначити як поняття, яке в загальному вигляді відображає багато диспозицій. З усіх

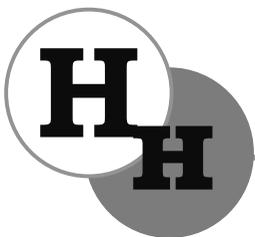
можливих диспозицій найважливіші *потреби*. Потреба як стан особистості завжди пов'язана з наявністю в людини почуття незадоволеності, яке викликано дефіцитом того, що є необхідним. Потреба активізує організм, стимулює його поведінку, спрямовану на пошук того, що бажане. Як особистості, люди відрізняються один від одного різноманітністю потреб та особливим їх поєднанням. Основні характеристики людських потреб — сила, періодичність, виникнення та спосіб задоволення. Наступним за своїм мотиваційним значенням є поняття мети. Нею називають той безпосередньо усвідомлений результат, на який у даний момент спрямована дія, пов'язана з діяльністю, що задовольняється актуалізованою потребою. Психологічно ціль — такий мотиваційно-спонукальний зміст свідомості, який людина сприймає як безпосередній і найближчий очікуваний результат її діяльності. Розрізняють цілі діяльності та життєві цілі. Це пов'язано з тим, що людині доводиться виконувати впродовж життя безліч різноманітних дій, у кожній з яких реалізується певна ціль. Але мета будь-якої діяльності розкриває лише яку-небудь одну сторону спрямованості особистості, яка виявляється в даній діяльності. Життєва ціль відіграє роль узагальненого фактора усіх проміжних цілей, пов'язаних з окремими діями. Разом із тим реалізація кожної з цілей діяльності — це часткова реалізація загальної життєвої мети особистості. З життєвими цілями пов'язаний рівень досягнень особистості. У життєвих цілях особистості розкривається усвідомлена концепція власного майбутнього. Усвідомлення людиною не тільки цілі, але й реальності її досягнення розглядають як перспективу особистості.

Існує багато різноманітних концепцій і теорій, присвячених проблемі мотивації, мотивів і спрямованості особистості. Численні теорії мотивації почали з'являтися ще в роботах древніх філософів, а в наш час таких теорій нараховують декілька десятків. Точка зору походження мотивації людини в процесі розвитку людства й науки неодноразово змінювалась. Однак більшість наукових підходів завжди розподілялись між двома філософськими течіями: раціоналізмом та ірраціоналізмом. Концепції та теорії мотивації, які стосувалися лише людини, почали з'являтися, починаючи з 30-х рр. ХХ ст. Першою з них була теорія мотивації, запропонована К. Левітом. Наступними були опубліковані роботи представників гуманістичної психології: Г. Мюррея, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса. Досить поширеною була мотива-

ційна концепція Г. Мюррея. Учений запропонував список вторинних (психогенних) потреб, які виникають на базі інстинктоподібних потягів у результаті виховання й навчання. Це потреби досягнення успіху, аффіліації, агресії, потреби незалежності, протидії, поваги, приниження, захисту, домінування, привернення уваги, уникнення шкідливих впливів, невдач, заступництва, порядку, гри, неприйняття, осмислення, сексуальних стосунків, допомоги, взаєморозуміння. Інша, ще більш відома концепція мотивації поведінки людини належить А. Маслоу. Найчастіше, коли йдеться про дану концепцію, мають на увазі існування ієрархії людських потреб та їх класифікацію, запропоновану А. Маслоу. Згідно даної концепції, у людини з народження послідовно з'являються та супроводжують її дорослішання сім класів потреб: фізіологічні (органічні) потреби, потреби в безпеці, у причетності та любові, повазі, пізнавальні потреби, естетичні потреби, потреби в самореалізації. Разом з тим, на думку автора, в основі даної мотиваційної піраміди лежать фізіологічні потреби, а вищі потреби (естетичні та потреби в самоактуалізації), утворюють її вершину. У вітчизняній науковій теорії теж були спроби вирішити проблему мотивації людини. Однак аж до середини 60-х рр. ХХ ст. дослідження зосереджувалися на вивченні пізнавальних процесів. Згідно теорії діяльнісного походження мотиваційної сфери людини А. Л. Леонтьєва, мотиваційна сфера людини, як і інші її психологічні особливості, має свої джерела в практичній діяльності. Безпосередньо в діяльності можна виявити ті складові, які відповідають елементам мотиваційної сфери, функційно та генетично пов'язані з ними. Між структурою діяльності та будовою мотиваційної сфери людини існують відносини ізоморфізму, тобто взаємної відповідності. У більш нових концепціях мотивації, які претендують на пояснення поведінки людини, переважає когнітивний підхід до мотивації, у руслі якого особливе значення надане феноменам, пов'язаним зі свідомістю та знаннями людини.

Літ.: Немов Р. С. Психологія: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. — 4-е изд. — М.: ВЛАДОС, 2000. — Кн. 1: Общие основы психологии. — 688 с. Общая психология: Учебник для вузов / А. Маклаков. — СПб.: Питер, 2003. — 592 с.

Цюман Т. П.

НАРКОМАНІЯ — 1) хронічне захворювання, яке виникає внаслідок зловживання лікарськими чи іншого походження психоактивними речовинами (ПАР). Для нього характерний патологічний потяг до цих засобів, розвиток психічної та фізичної залежності, а також медико-соціальні наслідки. Відмінні риси вживання в підлітків — яскраво виражена стадія соціальної залежності та груповий характер вживання. Потребу вживання ПАР, що виникає в підлітка негайно, як тільки збирається «своя» компанія, характеризують як «феномен групової психічної залежності». Соціальна залежність у підлітка виникає та існує в період, коли він постійно знаходиться в середовищі споживачів. Підліток вбирає в себе їхнє ставлення до наркотиків, самого факту вживання та відповідний стиль поведінки, йому подобається субкультура споживачів. Готовність підлітка до вживання наркотичних речовин поступово формується у ситуації, близькій до процесу споживання.

Наркоманія також визначається як соціальне явище, зумовлене соціальними, психологічними, педагогічними, медичними, геополітичними й іншими факторами, одночасний вплив яких породжує сприятливі умови для його виникнення й поширення. Кожний із приведених факторів — не однозначно наркопровокуючий. Наркоманія веде до негативних соціальних наслідків, що впливають на якість життєдіяльності родин, дітей і молоді.

Соціальними факторами виникнення наркоманії вважають: вплив родини й однолітків (прийом наркотиків друзями та позитивне ставлення у родині до психоактивних засобів); існування наркотичної субкультури; проблема проведення вільного часу; залучення до алкоголю й наркотиків у ранньому віці; зловживання алкоголем, тютюнопаління.

До *індивідуально-психологічних факторів* належать: відчуження та підліткове бунтарство; цікавість, допитливість; гіпертрофовані поведінкові реакції; акцентуації характеру; схильність до ризикованої поведінки; відсутність психологічного благополуччя, занижена самооцінка; когнітивні чекання (установки, думки); відсутність навичок соціальної компетентності (наприклад, прийняття рішень, самоконтролю); відсутність соціальних навичок (уміння спілкуватися, уміння настояти на своєму) тощо.

Педагогічні фактори: непослідовність у вихованні; схильність до антисоціального поведіння й гіперактивність; неуспішність, відсутність бажання продовжувати навчання в школі; конфліктні стосунки між дітьми й батьками, між батьками.

Біологічні фактори — це генетичні особливості схильності даної родини до залежності від алкоголю та наркотичних речовин, нейрофізіологічні особливості (чітка міжпівкулева асиметрія з придушенням активності правої півкулі головного мозку, виснаження нейромедіаторних систем), а також *психопатологічні фактори* (психічні розлади та захворювання, депресивні розлади, амотиваційні розлади, патологія вольової діяльності тощо).

Геополітичними факторами вважають рекламу, що спонукує до вживання ПАР та їх доступність.

Соціальні наслідки наркоманії: широке поширення, особливо серед молоді; криміногенне поведіння наркозалежної людини, внаслідок важких психічних розладів, або з метою придбання, транспортування й виготовлення наркотичної речовини; висока смертність наркозалежних людей, зумовлена передозуванням препаратів, нещасними випадками й суїцидами; високий рівень захворюваності інфекційними (вірусні гепатити, септицемія, ВІЛ-інфекція, туберкульоз) і психічними захворюваннями (делірія, деменція, шизофреноподібний синдром); спотворення сімейних зв'язків — наркозалежні рідше одружуються, їхні родини частіше руйнуються; передача негативної спадковості; виражені зміни особистості аж до розпаду, соціальна деградація, нездатність до трудової діяльності.

Реально боротися з наркоманією можна насамперед шляхом зниження рівня попиту на наркотики, а не тільки обмеженням обсягу їхньої пропозиції. Стратегічне завдання первинної профілактики наркоманії як найбільш пріоритетного профілактичного напрямку — це зниження попиту на наркотики шляхом формування особистості, стійкої до впливу факторів ризику по-

чатку вживання наркотиків. Цільова група первинної профілактики — діти, підлітки, молодь, батьки (родина), учителі, позашкільні колективи й групи, неорганізовані групи населення. Найважливіше завдання вторинної профілактики наркоманії — це розробка на законодавчому рівні ефективної системи раннього виявлення споживачів наркотиків і надання їм своєчасної допомоги шляхом зміни дезадаптованих моделей ризикованої поведінки на більш адаптовану модель здорового поведіння, а також формування й розвиток соціально підтримуючого оточення. Цільова група вторинної профілактики — це діти, підлітки, молодь, батьки (родина) групи ризику, фахівці та власне споживачі наркотиків. В області третинної профілактики наркоманії, що припускає соціальну реабілітацію, ресоціалізацію наркозалежних, одне з найбільш актуальних завдань — створення соціально підтримуючого і розвиваючого середовища (широкої мережі спеціалізованих установ (реабілітаційних центрів), терапевтичних співтовариств, груп взаємодопомоги), що надають комплексну психосоціальну допомогу як наркозалежним, так і членам їхніх родин. Цільовою групою є наркозалежні, члени їхніх родин, фахівці.

Профілактичний вплив повинен ґрунтуватися на міжвідомчій і міждисциплінарній взаємодії психологів, педагогів, наркологів, працівників соціальних служб і правоохоронних органів, громадських організацій. Організація профілактичної діяльності зіштовхується зі значними труднощами. Це, по-перше, високий рівень агресивності населення до споживачів наркотиків, що робить наркозалежного вигнанцем у суспільстві, навіть якщо він бажає покінчити з наркотиками. Агресивність населення призводить до того, що людині легше продовжувати вживати наркотики, залишатися в компанії таких же, як і він, ніж спробувати покінчити зі своєю потребою. По-друге, недостатній рівень фінансування медичних й інших установ, що займаються лікуванням і профілактикою наркоманії. По-третє, нерозвиненість в Україні різних форм соціальної реабілітації наркозалежних, коли людині, що відмовилася від вживання наркотиків, допомагають знов увійти в суспільство, стати повноцінним його членом. По-четверте, в Україні зараз існує дефіцит кваліфікованих кадрів, а саме: психологів, соціальних працівників і педагогів. Відсутня також єдина програма профілактики наркоманії серед підлітків.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навч. посіб. — К.: Логос, 2003. — 134 с.; Социальная энциклопедия / редкол.: А. П. Горкин, Г. Н. Карелова, Е. Д. Катульский и др. — М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. — 438 с.

Терницька С. В.

НАСИЛЬСТВО (ЩОДО ДІТЕЙ) — дії однієї чи декількох осіб стосовно іншої людини, які порушують громадянські її права та свободи або які призводять до фізичного, психічного чи морального страждання. Насильство над дітьми — широке поняття, яке охоплює різні види поведінки батьків та опікунів, інших родичів, учителів, вихователів, будь-яких осіб, які старші чи сильніші.

Розрізняють чотири основні форми насильства над дітьми:

1. Фізичне насильство — дії або відсутність дій з боку батьків чи інших дорослих, у результаті яких фізичний або розумовий стан дитини порушується чи знаходиться під загрозою погіршення. Це тілесні покарання, удари долонею, стусани, опіки, задушення, грубі хапання, штовхання, плювки, застосування палиці, ременя, ножа, пістолета тощо.

Фізичне насильство — це також залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, надання йому/їй отруйних речовин або медичних препаратів, що викликають одурманення (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем).

У деяких сім'ях як дисциплінарні заходи використовують різні види фізичного покарання — від запотиличників і ляпанців до биття ременем. Фізичне насильство — це фізичний напад (катування), який майже завжди супроводжується словесними образами та психічною травмою.

2. Сексуальне насильство або розбещення — використання дитини (хлопчика чи дівчинки) дорослим (незнайомим, братом/сестрою чи особою, яка має владу, таку як батьки чи опікуни) або іншою дитиною для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди. Сексуальне насильство полягає в статевих зносинах (коїтусі), оральному й анальному сексі, взаємній мастурбації, інших тілесних контактах із використанням статевих органів. Сексуальним розбещенням вважають також залучення дитини до проституції, порнобізнесу, оголення перед дитиною статевих органів і сідниць, підглядання за нею, коли дитина цього не підозрює: під час роздягання, відправлення природних потреб.

3. Психологічне насильство — вплив одного з членів сім'ї на психіку дитини шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, чим навмисно формують емоційну невпевненість дитини, нездатність захистити себе; завдання шкоди її психічному здоров'ю. Психологічне насильство має такі прояви: використання лайливих слів, крику, образ, принизливих дій, що завдають шкоди самооцінці дитини; вияв брутальності щодо родичів, друзів дитини, висловлювання чи дії, які здійснюються з метою приниження дитини. У психологічному насильстві можна виокремити вербальне та емоційне насильство. Вербальне (словесне) чиниться у разі критики та докорів буквально за кожний вчинок. Емоційне насильство може відбуватися взагалі без слів за допомогою відповідної міміки, пози, поглядів, інтонації.

4. Зневага до інтересів і потреб дитини — відсутність належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, освіті, медичній допомозі з боку батьків, опікунів або інших осіб через об'єктивні чи суб'єктивні причини. Типовий приклад зневажливого ставлення до дітей — залишення їх без нагляду, що часом призводить до різних нещасних випадків, отруєння та інших, небезпечних для життя і здоров'я дитини наслідків.

Насильство над дітьми виникає в результаті наявності в дорослих негативних моральних якостей, конфліктів у сім'ї, незадоволення дорослими своїм способом життя, соціальним станом, відсутністю роботи тощо. Жорстокість може бути проявом психічного захворювання батьків чи інших кривдників.

Будь-який вид насильства над дітьми призводить до порушення прав дитини, до шкоди її здоров'ю та до небезпеки життя.

Літ.: *Алексеева Л. С.* Технологии работы с детьми, пострадавшими от семейного насилия. — М., 2001. — 203 с.; *Алексеева Л. С.* Психологическая помощь пострадавшим от семейного насилия. — М., 2003. — 159 с.; *Бондаровська В.* Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству. — К., 1999. — 60 с.; Державна доповідь про становище дітей в Україні: за підсумками 2002 року. — К., 2003. — 231 с.; *Максимова Н. Ю. Мілютіна К. Л.* Соціально-психологічні аспекти проблем насильства. — К., 2003. — 337 с.; *Сафонова Т. Я., Цымбал Е. И.* Жестокое обращение с детьми и его последствия. — М., 1993. — 118 с.

Непочатова Д. В.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — сукупність законодавчих актів, документів, а також накази, договори, інструкції, правила, статuti тощо, у яких подано тлумачення основних цінностей, принципів, мети, понять соціально-педагогічної роботи, викладено положення, що регламентують діяльність та взаємодію суб'єктів цієї роботи, визначено зміст, технології соціальних послуг. Нормативно-правова база забезпечує доступність, адресність, якість надання соціальних послуг, визначає їхні стандарти, а також дозволяє контролювати та оцінювати діяльність суб'єктів соціальної роботи.

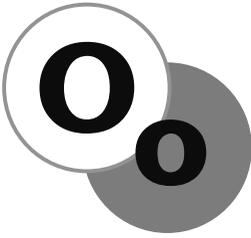
Основу нормативно-правової бази для соціально-педагогічної роботи утворює відповідне національне законодавство, що формується з урахуванням міжнародного законодавства. В Україні — це Закони України, які приймає парламент. Для організації соціально-педагогічної роботи з дітьми, сім'ями, молоддю важливе значення мають Закони України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про охорону дитинства», «Про соціальні послуги». Важлива складова основи нормативно-правової бази — етичний кодекс спеціалістів з соціальної роботи. У цьому документі визначено моральні норми професії, встановлено стандарти поведінки фахівців у процесі взаємодії з колегами, отримувачами послуг.

Якщо мова йде про соціально-педагогічну роботу з конкретною групою дітей — дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, то соціальний працівник/соціальний педагог має спиратися в діяльності, крім зазначених документів, на Закон України «Про забезпечення організаційно-правових засад соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» від 17.02.2005 р., Постанову Кабінету Міністрів «Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006—2010 роки», низку нормативних документів, у яких визначено необхідні умови для створення прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, порядок взаємодії між службами для дітей, сім'ї та молоді та службами у справах дитини, порядок здійснення соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, Державну програму підготовки кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі тощо.

Кожний напрям соціально-педагогічної роботи, крім основних Законів, якими встановлюються загальні правила для здійснення соціальної роботи, має свою спеціальну нормативно-правову базу. Розвиток та вдосконалення нормативно-правової бази — запорука розбудови та зміцнення соціально-педагогічної роботи, приведення її у відповідність до потреб населення.

Літ.: Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с., Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с.; Социальная педагогика: словарь / Сост., автор и редактор Л. В. Мардахаев — М., 2003; *Холостова Е. И.* Социальная политика и социальная работа: Учеб. пособие. — М.: ИТК Дашков и К, 2007. — 216 с.

Лактіонова Г. М.

ОБ’ЄКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — окремі особи (дитина, підліток, молода людина, доросла людина) чи соціальні групи (сім’я, дитяча та молодіжна група чи колектив, неформальне об’єднання), які потребують допомоги та підтримки в процесі їхнього соціального становлення та розвитку, інтеграції в суспільство та яким адресовані цілеспрямовані чи стихійні соціально-педагогічні впливи.

Об’єктом соціально-педагогічної роботи загалом можуть бути всі люди, у першу чергу — діти і молодь. Це пояснюється тим, що життєдіяльність усіх груп населення залежить від тих умов, що значною мірою визначені рівнем розвитку суспільства, станом соціальної сфери, змістом соціальної політики, можливостями її реалізації. Треба також зауважити, що кожна людина в будь-який час, у будь-який період свого життя потребує більш повного задоволення своїх потреб і інтересів або зіштовхується з певними соціальними дефіцитами умов життя чи взаємодії, труднощами та проблемами, які не завжди може подолати самостійно та потребує в тою чи іншою мірою підтримки, допомоги, захисту. Масштаби об’єктів соціально-педагогічної діяльності не варто невинувато розширювати, оскільки потреба в ній для певних прошарків населення, груп та індивідів є потенційною, а для інших — актуальною. Потенційну потребу в допомозі чи підтримці навряд чи слід розуміти як ознаку об’єкта соціально-педагогічної роботи, оскільки скрутної життєвої ситуації, яка, власне, кажучи спричиняє виникнення стосунків між об’єктом і суб’єктом соціально-педагогічної роботи, у цьому разі не виникає.

Разом з поняттям «об’єкт» у теорії та практиці соціально-педагогічної діяльності вживають термін «клієнт». Це досить близькі за змістом, але не тотожні поняття. *Клієнт* — особа, яка звернулася з проханням про допомогу до відповідної соціальної

служби чи спеціаліста. Клієнтами також зазвичай називають окремих осіб, групи людей, їхніх родичів, сім'ї, громади, які є адресатами соціальної роботи. Вони не можуть самостійно подолати свої проблеми, вийти з життєвої кризи, функціонувати самостійно й тому потребують сторонньої допомоги. Основна відмінність між ними полягає в тому, що соціально-педагогічна робота з клієнтом не може здійснюватися без його згоди, на відміну від об'єкта, який не завжди ініціює спеціальну роботу фахівця чи соціальної служби з ним. Об'єкти соціально-педагогічної діяльності — це потенційні клієнти фахівців соціальної сфери.

Об'єкти соціально-педагогічної діяльності класифікують з урахуванням «універсальних» та «специфічних» ознак. До «універсальних» ознак належать такі, що притаманні всім клієнтам: стать, вік, соціальний статус тощо. За *статтю* клієнтів поділяють на чоловіків і жінок, за *віком* — на дітей, молодь, осіб зрілого віку, людей похилого віку. За *ступенем добровільності* є клієнти, які приходять за власною ініціативою, а є такі, яких приводять рідні чи направляють працівники соціальних служб. Більш узагальнену класифікацію здійснено за критерієм *масштабності* об'єкта. У цьому розумінні об'єкти соціально-педагогічної роботи — це індивіди, сім'ї, групи та спільноти, які потребують створення відповідних соціокультурних умов для соціалізації чи перебувають у складній життєвій ситуації.

Як «специфічні» ознаки об'єкта/клієнта можна розглядати типові проблеми, які стають причиною психологічного та соціального дискомфорту особистості.

Проблеми зі здоров'ям, що ускладнюють або не дозволяють самостійно вирішувати життєві ситуації. Це такі групи населення: люди з обмеженими функціональними можливостями (як дорослі, так і діти); люди, що мають соматичні чи психічні захворювання або інвалідність; сім'ї, які мають дітей-інвалідів; дорослі та діти, що відчувають психологічні стреси; ВІЛ-інфіковані люди та їхні родини, особи, які зазнали радіаційного впливу тощо.

Девіантна поведінка в її різних формах і видах. До цієї категорії належать: діти, що мають проблеми, пов'язані з навчанням у школі, та їхні родини; педагогічно занедбані діти та такі, що поводять себе зухвало, агресивно; діти та підлітки, схильні до правопорушень; діти, що відчувають жорстоке ставлення і насильство, які опинилися в умовах, що загрожують здоров'ю й розвитку;

неповнолітні засуджені та особи, що повернулися з місць позбавлення волі, спеціальних виправно-виховних установ; люди, які залежні від психоактивних речовин; родини, у яких є особи, що зловживають алкоголем та наркотиками; особи, схильні до суїцидальних спроб тощо.

Важке, неблагополучне становище різних категорій сімей. Представниками цієї групи населення можна вважати: прийомні сім'ї, батьків-вихователів та дітей у дитячих будинках сімейного типу; сім'ї, що мають на піклуванні дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків; родини з низьким рівнем доходів та які перебувають у важкому матеріальному становищі; багатодітні родини; неповні родини; родини, у яких батьки не досягли повноліття; родини, у яких дитину виховує лише один із батьків; молоді родини; родини, що розлучаються; подружні пари, що мають серйозні сімейні конфлікти; родини з несприятливим психологічним мікрокліматом, конфліктними стосунками та агресією, педагогічною неспроможністю батьків.

Особливе становище дітей (діти, які з різних причин опинилися у складних, критичних ситуаціях чи відчувають відсутність батьківської турботи). На цій підставі доцільно виділити такі групи: випускники дитячих будинків і шкіл-інтернатів (до досягнення ними матеріальної незалежності і соціальної зрілості), які проживають самостійно; осиротілі діти чи діти, що залишилися без піклування батьків; бездоглядні діти та підлітки; діти, які дезінтегровані та дезадаптовані до норм соціального життя в колективі і, як наслідок, відчувають самотність і дефіцит спілкування тощо.

Насильство. До цієї категорії належать: діти та молодь, які стали жертвами фізичного, психічного та сексуального насильства; особи, яких змусили займатися проституцією; жертви торгівлі людьми.

Працевлаштування. До цієї групи належать безробітні, молоді люди — випускники навчальних закладів різних рівнів акредитації, які не в змозі знайти роботу за фахом; молоді люди, які повернулися з місць позбавлення волі.

Ці групи не є вичерпними і сталими, їхній склад може змінюватись як під впливом соціально-економічних умов, так і під впливом змісту соціальної політики в державі, посилення соціально-профілактичної чи соціально-правової роботи з різними групами населення. Окрім того, якісні та кількісні зміни в названих групах залежать від того, наскільки продуктивно будуть пра-

цювати соціальні педагоги та працівники, щоб залучити якнайбільшу кількість клієнтів до груп самопомоги, включити їх у реальну діяльність з метою поліпшення власного життя і більш самостійного вирішення власних проблем або проблем своєї сім'ї.

Об'єктом соціально-педагогічної діяльності можуть бути не лише клієнти, які становлять об'єкт соціально-педагогічної роботи, а й люди, які є її суб'єктами, а також інші люди, які можуть впливати на соціальну проблему, заради якої, наприклад, створені та чи інша соціальна служба чи соціально-виховний інститут, діє той чи інший проект або програма (наприклад, керівники й політики, що приймають рішення). Це означає, що в межах одного соціального проекту/програми можуть існувати кілька рівнозначних або нерівнозначних об'єктів: одна або кілька цільових груп клієнтів, які отримують допомогу; цільові групи соціальних педагогів або працівників, волонтерів, фахівців, яких потрібно навчити методиці надання допомоги; цільові групи людей, яких потрібно переконати сприяти паданню допомоги доступними їм засобами (відповідними рішеннями, якщо це керівники й політики, формуванням громадської думки, якщо це представники ЗМІ, фінансовою чи гуманітарною допомогою, якщо це спонсори чи благодійники тощо).

У практиці соціально-педагогічної роботи типологія клієнтів — це базис для визначення типу соціальної агенції чи громадської організації, змісту та напрямів їхньої діяльності, залучення фахівців певного профілю, переліку різновидів соціальної допомоги та соціальних послуг.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навч. посіб. — К.: Логос, 2003. — 134 с.; *Лукашевич М. П., Мигович І. І.* Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. — 2-ге вид. — К.: МАУП, 2003. — С. 12—20.; *Сластенин В. А.* Социальный педагог и социальный работник: Личность и профессия // Теория и практика социальной работы: Отечественный и зарубежный опыт. — М., Тула, 1993. — Т. 2. — С. 265.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / *І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.* За заг. ред. *І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової.* — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с.; *Шакурова М. В.* Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 272 с.

Петровиц В. С.

ОМБУДСМЕН (*ombudsmen*). Вперше в історії ця інституція з'явилася в Швеції у зв'язку з прийняттям Конституції 1809 р. та передбачала створення автономних державних служб (*Justitie Ombudsmen*), які розглядали претензії громадян до чиновників. Основним завданням Королівського Верховного Омбудсмена, який не мав політичної влади, було стежити від імені короля за виконанням законів державними службовцями. Після Другої світової війни ця посада набула нового значення: почали створюватися спеціалізовані омбудсмени: з питань юстиції, з нагляду над військовими силами, податковими службами. Починаючи з другої половини ХХ ст., пріоритетом для омбудсменів став контроль за дотриманням прав людини, виконання ними ролі посередника між конкретним громадянином чи групою громадян та владою.

Згідно з визначенням Міжнародної асоціації юристів, «омбудсмен» — це служба, що створюється за спеціальним рішенням законодавчої влади, яку очолює незалежна публічна посадова особа високого рангу. Омбудсмен підпорядкований законодавчій владі. Він отримує скарги на державні органи влади від постраждалих осіб, має право проводити власні розслідування, готувати доповіді, формулювати рекомендації.

У Швеції, де вперше з'явився омбудсмен з прав людини, його повноваження надзвичайно широкі: він має право на контроль за центральними органами влади, судами, збройними силами, місцевими органами влади і навіть може штрафувати чи розпочати судове переслідування стосовно осіб у разі невиконання своїх вимог. Слідом за Швецією омбудсмени з'явилися в країнах Північної Європи (Фінляндія — 1918 р., Норвегія — 1952 р., Данія — 1953 р.), а згодом — в інших країнах Європи, Америки, Азії та Африки.

Інституція омбудсмена, починаючи з назви, на Заході створювалася та розвивалася з урахуваннями національних, культурних та історичних особливостей. В Іспанії, Південно-Африканській Республіці аналогічна посада має назву «захисник народу», у Франції — «посередник Французької Республіки»; у Литві — «контролер сейму», у Греції — «захисник громадянина», у Молдові — «парламентський адвокат». Залежно від обсягу повноважень, сфери компетентності й інших факторів можна виокремити кілька видів інституцій омбудсменів.

Провідна функція уповноважених з прав людини — контроль за діяльністю виконавчих органів та інших органів державної

влади шляхом розгляду скарг громадян на дії тих чи інших посадових осіб, що призвели до порушення прав та свобод людини та громадянина. Омбудсмени мають негайно втручатися в ситуації, коли йдеться про небезпеку для життя людини. З метою виконання зазначеної функції омбудсмен наділений правом на проведення розслідувань не тільки за відповідною скаргою, але й за власною ініціативою. За результатами розслідувань омбудсмен може ставити питання про відновлення прав зміни законодавства або перегляду діяльності державних органів влади, яка була некоректною стосовно певної особи чи групи осіб. Інші функції омбудсменів чи тотожних інституцій — це поширення інформації про права людини, консультування, оцінка ситуації, ініціювання законодавчих ініціатив тощо. Як правило, високий соціальний статус уповноважених з прав людини закріплено в національних конституціях. Згідно з ним інституція омбудсменів має високий ступінь незалежності від урядових структур, усіх гілок влади, що гарантує неможливість втручання в діяльність омбудсмена будь-якого органу державного управління, ЗМІ, громадських організацій.

Згідно з Законом «Про Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України», який було прийнято наприкінці 1997 р., введено посаду омбудсмена та створено відповідну структуру. Першим в історії незалежної України Уповноваженим з прав людини у 1998 р., а потім у 2003 р. вдруге стала пані Ніна Карпачова.

У квітні 2007 р. Президент України Віктор Ющенко відповідним указом ввів до свого Секретаріату посаду Повноваженого Представника Президента з питань додержання прав і свобод людини та громадянина. Нова посадова особа відповідатиме за здійснення постійного моніторингу стану додержання прав і свобод людини і громадянина на підставі аналізу звернень, що надходять до президента від громадян, державних установ, органів державного самоврядування, підприємств, громадських організацій, підготовку та подання главі держави пропозицій щодо розв'язання порушених у зверненнях проблем, а також опрацювання пропозицій щодо повноважень у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина.

За сучасних умов інституція омбудсмена — це необхідний елемент національних та міжнародної системи захисту прав людини, символом демократизації країн, що стали на шлях демократії та верховенства права. Становлення та розвиток інституції

омбудсмена з прав людини стали передумовою виникнення інституції уповноважених з прав дитини, жінок, етнічних меншин, інвалідів, а також омбудсменів з прав дитини.

Літ.: Інститут уполномоченных по правам ребенка. ЮНИСЕФ, 1997. — С. 4—6; *Лохматов Е. А.* Генезис и эволюция института Омбудсмена в Швеции // Государство и право: Теория и практика: Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 4. — Калининград: Изд-во РГУ им. Канта, 2005. — С. 45—55; Права дитини: сучасний досвід та інновації: Зб. інформ. і метод. матеріалів / Авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін. — К., Либідь, 2005. — 256 с.; *Старовойтов О. М.* Механизмы защиты прав ребенка // Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 2001. — № 3. — 19—31; Указ Президента України № 276/2007 від 5 квітня 2007 р. «Про Повноваженого представника президента України з питань додержання прав і свобод людини і громадянина» // <http://sokol.oboz.ua/content/view/126/1/lang,/>; Опыт развития института уполномоченного по правам ребенка: перспективы для Украины // http://www.ombudsmen.mos.ru/index.php?id=newsdetail&tx_tnews

Лактіонова Г. М.

ОМБУДСМЕН З ПРАВ ДИТИНИ — особа з уповноваженнями захищати дитину, здійснювати контроль за дотриманням її прав у відповідності з основними положеннями Конвенції ООН про права дитини (право на життя та охорону здоров'я, право на виховання в сім'ї, право на гідні соціальні умови, право на навчання та розвиток тощо), національним законодавством. Під час виконання своїх обов'язків омбудсмен/уповноважений з прав дитини керується передусім її інтересами, вживає заходи щодо охорони дитини від насильства, жорстокості, експлуатації, занедбаня, безпритульності.

Омбудсмени з прав дитини як складова інституту омбудсменів з прав людини нині існують у 40 країнах світу. Вперше, як і омбудсмени з прав людини, така інституція виникла в Північній Європі: у 1977 р. — у Швеції, у 1981 р. — у Норвегії. Після прийняття Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) омбудсмени з прав дитини з'явилися в багатьох країнах, серед яких Азербайджан, Бельгія, Греція, Данія, Канада, Коста-Рика, Латвія, Литва, Північна Ірландія, Польща, Росія, Туніс, Естонія та інші. Це свід-

чить про усвідомлення світовою спільнотою того, що діти — одна з найуразливіших категорій населення, яка не здатна самотійно захищати свої інтереси, права, а тому потребує особливої уваги, підтримки дорослих, незважаючи на існуючі розбіжності в завданнях, кадровому ресурсі цих інституцій, мета в них одна: зробити так, щоб голос дітей почули, забезпечити їх захист і дотримання їхніх прав. Основні функції омбудсменів з прав дитини: захист прав конкретної дитини та представництво її інтересів; розслідування справ з індивідуальних скарг дітей; нагляд за дотриманням законодавства щодо охорони дитинства; внесення рекомендацій у державні органи щодо змін у законодавство стосовно охорони прав дітей; сприяння підвищенню поінформованості про права дитини як самих дітей, так і дорослих; здійснення посередництва у випадках виникнення конфліктів між дітьми та батьками; 7) надання звітів про роботу та про становище дітей у питанні дотримання прав дітей.

Аналізуючи різні за організаційними принципами інституції омбудсменів з прав дитини, Дитячий фонд ЮНІСЕФ визначив чотири основних моделі:

— інститут омбудсменів засновують спеціальним законом, який приймає парламент (Норвегія, Швеція, Ісландія, Люксембург);

— інститут омбудсмена з прав дитини засновують відповідно з законодавством про охорону дитинства, згідно з яким омбудсмени безпосередньо пов'язані з виконанням та контролем за виконанням відповідного закону (Австралія, Нова Зеландія);

— посада омбудсмена створюється не на законодавчій основі, а в рамках існуючих органів державної виконавчої влади, підпорядковується їм (Канада, Іспанія, Данія, Німеччина);

— інститут омбудсмена створюють неурядові організації, є під їхньою егідою він і працює (Фінляндія, Ізраїль).

Для ефективної діяльності омбудсмена необхідне як мінімум дотримання декількох умов: незалежність омбудсмена, гарантованість йому свободи у висловлюванні своїх поглядів, права самотійно визначати напрями діяльності свого відомства; його доступність для дітей, безпосередніх контактів з ними; зрозумілість для дітей інформації про діяльність інституції, яку поширюють через засоби масової інформації з урахуванням особливостей сприйняття дитиною.

В Україні окремого омбудсмена з прав дітей немає. Цю функцію виконує Уповноважений з прав людини. У 2007 р. розпочав-

ся експеримент, коли на конкурсній основі пані Ніна Карпачова відібрала двох підлітків — дівчину та хлопця, яким доручено розгляд скарг та звернень дітей, що надходять до Уповноваженого з прав людини. За підтримки ЮНІСЕФ, інших міжнародних організацій здійснена й реалізується низка проектів, у рамках яких ініціюється створення інституції омбудсменів з прав дитини на громадських засадах на регіональному рівні, проводять навчальні програми для цих осіб, готують та видають посібники, збірки інформаційно-методичних матеріалів, організують конференції, круглі столи з обговорення перспектив розвитку в Україні інституту омбудсмена з прав дітей, обміну практичним досвідом роботи в цьому напрямі.

Літ.: Інститут уполномочених по правам ребенка. ЮНІСЕФ, 1997. — С. 4—6; *Лохматов Е. А.* Генезис и эволюция института Омбудсмена в Швеции // Государство и право: Теория и практика: Межвуз. сб. науч. тр. Вып. 4. — Калининград:Изд-во РГУ им. Канта, 2005. — С. 45—55; Права дитини: сучасний досвід та інновації: Зб. інформ. і метод. матеріалів / Авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін. — К., Либідь, 2005. — 256 с.; *Старовойтов О. М.* Механизмы защиты прав ребенка // Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 2001. — № 3 — 19—31.

Лактіонова Г. М.

ОПІКА/ПІКЛУВАННЯ — форма охорони особистих та майнових прав та інтересів недієздатних громадян, а також форма влаштування дітей-сиріт та дітей без батьківського піклування з метою забезпечення умов для їх утримання, виховання, розвитку, захисту їхніх прав. Поняття опіка/піклування як форми сімейного виховання тотожні за змістом, але відрізняються віком дитини: опіку встановлюють над дітьми до 14 років, а піклування — від 14 до 18 років. Основні причини, за яких виникає необхідність вирішувати питання про опікуна (піклувальника), — це смерть батьків, позбавлення їх батьківських прав через зловживання наркотичними речовинами, алкоголем, жорстоке поведіння з дітьми, нехтування виконанням своїх батьківських обов'язків, існування загрози життю та здоров'ю дитини, недієздатність, тяжка хвороба, тривала відсутність. Позбавлення батьківських прав відбувається тільки в судовому порядку. Батьки, позбавлені

батьківських прав, втрачають усі права, але це не звільняє їх від обов'язків щодо утримання дітей, включаючи сплату аліментів. При отриманні відомостей про дітей, які залишилися без батьківського піклування, органи опіки та піклування мають терміново провести обстеження та забезпечити тимчасове влаштування дитини до вирішення питання впродовж місяця з моменту встановлення факту необхідності опіки чи піклування.

Опікун (піклувальник) — фізична чи юридична особа, на яку покладають турботу про недієздатну людину чи дитину-сироту/дитину, позбавлену батьківського піклування. Як правило, опікунів та піклувальників призначають з числа осіб, які є родичами (бабусі, дідусі, тітки, старші сестри, брати тощо) чи добре знають дитину чи недієздатну особу. Встановлення опіки (піклування) передбачає певну процедуру, яку визначають відповідні законодавчі акти. При вирішенні питання про призначення опікуном чи піклувальником потрібна особиста згода особи, яка бажає та здатна виконувати ці функції. Крім того, вирішуючи питання враховують моральні якості потенційного опікуна/піклувальника, його мотивацію, а також здатність забезпечити безпечний нагляд, створити умови для виховання та розвитку дитини. Законодавством визначено певний перелік причин, що не дозволяють виконувати функції опікуна/піклувальника (зокрема, неповноліття, недієздатність, окремі тяжкі хронічні захворювання, судимість, позбавлення батьківських прав, особи, чії власні інтереси суперечать інтересам підопічного тощо). Опіка завершується в тих випадках, коли встановлені факти, що опікуни чи піклувальники нехтують своїми обов'язками чи зловживають своїми правами. Слід зазначити, що серед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, найчисельніша група — приблизно 2/3 від загальної кількості — знаходяться саме під опікою та піклуванням. Особливість країн пострадянського простору — це велика кількість дітей, які мають статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, маючи біологічних батьків, які позбавлені батьківських прав. Відновлення батьківських прав як правило проблематичне. Тільки останнім часом в українському суспільстві відбувається усвідомлення хибності соціальної політики, яка власне заохочує безвідповідальне ставлення до виконання батьківських обов'язків. У структурі Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту працює Департамент з усиновлення та захисту прав дитини, одна з функцій якого —

вдосконалення національного законодавства щодо опіки та піклування, здійснення контролю за дотриманням прав дитини опікунами та піклувальниками. Планується, що найближчим часом соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді будуть здійснювати спеціальну підготовку для опікунів та піклувальників, а також візьмуть на себе в разі потреби здійснення соціального супроводу цієї категорії сімей. Опіка припиняється: після досягнення дитиною 15 років; у випадку повернення дитини до 15 років на виховання батькам; у випадку видужування батьків, відновлення їхньої дієздатності. Питання припинення опіки вирішує суд чи органи опіки та піклування.

Піклування припиняється після досягнення підопічним 18-ти років; після вступу в шлюб; після відміни судовим рішенням обмежень дієздатності осіб, які зловживали алкоголем, наркотичними та токсичними речовинами й не могли самостійно захищати свої права; якщо стан здоров'я підопічних поліпшився й вони визнані знов дієздатними та можуть самостійно захищати свої права, а також у разі смерті підопічної особи.

Літ.: Конституція України // Ведомости Верховной Рады Украины — 1996. — № 30; Кодекс о браке и семье Украины // Ведомости Верховного Совета УССР. — 1969. — № 26. — Ст. 204; 1971. — № 20. — Ст. 41; 1980. — № 8. — Ст. 754; 1987. — № 8. — Ст. 149; 1991. — № 9. — Ст. 89; Ведомости Верховного Совета Украины — 1992. — № 36. — Ст. 528; 1996. — № 7. — Ст. 26; Законодавство України про шлюб, сім'ю та молодь // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1997. — № 5; Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»; Закон України «Про охорону дитинства»; Основы государства и права Украины / Под ред. проф. Пахомова И. Н. — Х.: Одиссей, 2000; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.

Лактіонова Г. М.

ОСВІТА СОЦІАЛЬНА — процес і результат підготовки фахівця соціальної сфери, який здійснюється в системі неперервної освіти, що передбачає професійну підготовку у вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації та установах післядипло-

мної освіти (аспірантурі, докторантурі), а також у системі передпідготовки та підвищення кваліфікації працюючих спеціалістів.

Формується на таких *принципах*: гуманізації (спрямованості освіти на виявлення та розвиток сутнісних сил людини, пріоритету загальнолюдських цінностей); фундаменталізму (підготовки спеціалістів на засадах цілісності, глибини та взаємопроникнення соціально-філософських, загальнопрофесійних і спеціальних знань; високого загальнокультурного рівня освіти, органічної єдності в підготовці кадрів теорії та практики, подолання вузькопрофесійної спрямованості); універсальності й альтернативності (шляхом задоволення запитів суспільства в певних фахівцях і забезпечення повного набору спеціальностей, на яких є попит на ринку праці); наступності (шляхом реалізації програм різних ступенів і видів освіти в різних типах освітніх закладів); прогностичності (шляхом забезпечення поліфункціональної, всебічної підготовки спеціалістів на перспективу в рамках здійсненого прогнозування щодо затребуваності фахівців для конкретних регіонів і для розв'язання конкретних проблем).

Процес набуття соціальної освіти відбувається у відповідності до Державних освітніх стандартів, які забезпечують встановлений рівень якості освіти, єдності освітнього простору в Україні та об'єктивності оцінки діяльності освітніх закладів; встановлення еквівалентності документів зарубіжних країн. Державний освітній стандарт затверджується Міністерством освіти і науки України та передбачає: загальні вимоги до основних освітніх програм вищої освіти; вимоги до обов'язкового мінімуму змісту основних освітніх програм вищої освіти; терміни засвоєння освітніх програм вищої професійної освіти у вузах; максимальне учбове навантаження.

Складова частина Державного освітнього стандарту — класифікатор напрямків і спеціальностей вищої професійної освіти. Зараз діють норми, згідно з якими можна отримати вищу освіту 3-х рівнів (ступенів): бакалавра, спеціаліста, магістра й не за конкретним вузьким профілем, а в рамках певного напрямку. Наприклад, фахівців із соціальної педагогіки та соціальної роботи готують за напрямком «педагогіка». Кожний із ступенів дає можливість отримати професійну освіту. Однак підготовка бакалавра забезпечує його загальнотеоретичну базу для засвоєння в подальшому обраної випускником конкретної професії. Підготовка дипломованого спеціаліста орієнтована на його майбутню

практичну соціально-педагогічну діяльність, а магістра — на підготовку кадрів для науково-дослідної та викладацької роботи в галузі соціальної педагогіки/соціальної роботи. Згідно з реформуванням вищої освіти в контексті Болонського процесу заплановано перехід на дворівневу систему освіти, а саме: бакалавр — магістр.

Згідно з класифікатором спеціальностей стосовно до основної спеціальності «соціальна педагогіка» в якості додаткової можуть бути такі орієнтовані на соціально-педагогічну діяльність спеціальності як: соціологія, соціальна робота, дошкільна педагогіка, практична психологія, менеджмент соціальної сфери тощо. Визначення переліку додаткових спеціальностей у процесі професійної підготовки того чи іншого спеціаліста знаходиться в компетенції Міністерства освіти і науки України.

Спеціалізація — це набуття спеціальних знань, уявлень, умінь і навичок у рамках основної професійної освітньої програми з даної спеціальності з врахуванням специфіки майбутньої професійної діяльності фахівця даної кваліфікації.

Нині не існує єдиного для всіх вузів переліку спеціалізацій у рамках спеціальності «соціальна педагогіка». Це прерогатива вузів. Перелік визначається потребами регіональних ринків праці й можливостями конкретних навчальних закладів. Однак відсутність єдиних підходів вже негативно проявляється в системі підготовки соціальних педагогів і їх працевлаштуванні, що актуалізує проблему впорядкування спеціалізацій.

Особливе значення в соціальній освіті належить перепідготовці та підвищенню кваліфікації кадрів. Це зумовлено певними причинами, а саме: потреба в фахівцях із соціальної педагогіки набагато випереджає можливості системи професійної освіти з їх підготовки; швидка зміна соціальної ситуації та гострота проблем соціального виховання потребують постійного підвищення професійного рівня, мобільного реагування та засвоєння нових соціально-педагогічних технологій.

Основна форма підвищення кваліфікації наукових і науково-педагогічних кадрів — післявузівська професійна освіта. Її одержують на базі закладів післядипломної освіти та науково-дослідних інститутів (через аспірантуру чи докторантуру). Післявузівська професійна освіта орієнтована на осучаснення професійних знань, підвищення їх якості та науково-дослідну діяльність у певній галузі знань і професійної сфери.

Літ.: Закон України «Про освіту», від 23 травня 1991 р. // Дитинство в Україні: Права, гарантії, захист: Збірник документів. — Ч. 1. — К., 1998. — 139 с.; Социальная педагогика: Курс лекций: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под общ. ред. М. А. Галагузовой. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — 416 с.; *Шадриков В. Д.* Философия образования и образовательная политика. — М., 1993. — 216 с.

Алексеевко Т. Ф.

ОСОБИСТІТЬ — індивід як суб'єкт соціальних відносин і соціальної діяльності; соціалізований індивід, який утілює найсуттєвіші соціально значущі властивості, займає певне місце в суспільстві та виконує певну роль. Латинське слово *«persona»* (особистість) мало значення маска, яку надягав актор. У Древньому Римі персонами називали громадян, відповідальних перед законом. У сучасній науці поняття «особистість» — одна з найважливіших категорій. Воно не лише психологічне, а вивчається історією, філософією, економікою, педагогікою та іншими науками.

Будова тіла дозволяє новонародженому в подальшому оволодіти прямоходінням, структура мозку — розвинути інтелект, будова руки забезпечує перспективу використання знарядь праці тощо. Усіма цими можливостями дитина відрізняється від дитинчати тварин, цим також стверджується приналежність малюка до людського роду. Це зафіксовано в понятті «індивід». Людину як індивіда характеризують її вік, стать, зовнішність. Говорячи про людину як про особистість, її розглядають у сукупності взаємин, які складаються в неї з іншими людьми, у системі соціальних зв'язків, у які вона входить. Бути особистістю — це мати активну життєву позицію, здійснювати вибір і врешті-решт нести за них відповідальність, працювати над своїм вдосконаленням, володіти своєю поведінкою, емоціями тощо. Особистість кожної людини — це сукупність рис і особливостей, які притаманні лише їй та утворюють її індивідуальність. *Індивідуальність* — це поєднання психологічних особливостей людини, які утворюють її своєрідність, відмінність від інших. Складність розуміння особистості викликала появу різноманітних підходів, які мали на меті пояснити природу та шляхи формування особистості. Велику увагу вчені приділяють

факторам розвитку особистості. Перш за все — це біологічні фактори: спадковість, анатоμο-фізіологічна структура біологічного виду «людина розумна», особливості вищої нервової діяльності, фізичні особливості та задатки, аномалії спадкового походження й отримані під час вагітності та пологів. Соціальні фактори: макро-, мезо-, мікросередовище та виховання. Суттєвий фактор — власна активність особистості: наслідування, виховуваність, научуваність, самовиховання та самоосвіта. Співвідношення цих факторів, їх трактування та місце в загальному процесі становлення особистості й розкривають суть різних теорій особистості. Теорія розвитку особистості Зігмунда Фрейда (1856—1939) — це система поглядів на особистість австрійського вченого, основоположника цілого напрямку в науці — фрейдизму. На думку Фрейда, у структурі особистості можна виділити такі компоненти: Ід (Воно), Его (Я), Суперего (Над-Я). Ід вміщує все успадковане, вроджені інстинкти. Інші елементи структури особистості розвиваються з Ід. Але саме Ід безформне, хаотичне, його функціонування не підкоряється логічним законам. Ід зберігає своє центральне положення впродовж усього життя. Его — психіка, яка контактує з зовнішньою реальністю. Головне завдання Его — самозбереження. Его прагне до задоволення та намагається уникнути незадоволення. Его контролює імпульси Ід. Ід реагує на потреби, а Его — на можливості. Суперего — сховище моральних норм, заборон, дозволів; це внутрішній цензор діяльності особистості — її совість, самоспостереження, ідеали. Особистість, з точки зору Фрейда, у розвитку проходить оральну (дитина від народження до появи зубів), анальну (дитина до усвідомлення табу), фалічну (підвищена увага до своїх геніталій, сексуальних питань), генітальну (в період статевої зрілості) стадії. Але в кожній з цих стадій по своєму виявляється лібідо. Так у хлопчиків розвивається едіпів комплекс — прагнення до оволодіння матір'ю; у дівчаток — до оволодіння батьком, які придушуються Суперего. Несвідоме людини проявляється у снах (нерідко в них — істинні бажання), обмовках, спонтанних реакціях (прорив Ід через Его та Суперего). У розумінні Фрейда, особистість не раціональна, її ведуть могутні емоційні, несвідомі сили. Тоді ж інтелект — зброя, доступна Его. У подальшому Фрейд свої висновки та положення ввів у розряд загальнопсихологічної теорії, але через надмірну увагу до проблеми сексуальності в житті людини ця теорія за-

знала критики прихильників інших вчень. Теорія розвитку особистості Альфреда Адлера (1870—1937), австрійського психолога, представника психоаналітичного напрямку, основоположника індивідуальної психології змальовує людину єдиною, самоузгодженою та цілісною. Основні елементи його системи: індивідуум як самоузгоджена цілісність, людське життя як динамічне прагнення до зверхності, індивідуум як творча та самовизначаюча сутність, а також соціальна приналежність індивідуума. За Адлером, не вроджені інстинкти, а почуття спільності з іншими людьми, орієнтація на них визначає усі вчинки та поведінку особистості. Теорія розвитку особистості Карла Юнга (1875—1961) — це система поглядів швейцарського психолога психоаналітичної орієнтації. Предметом особливого аналізу в його теорії стали вищі людські досягнення та прагнення. Юнг розглядав в особистості три взаємодіючі структури: его, особисте несвідоме та колективне несвідоме. В Его розкривається все те, що людина усвідомлює. Особисте несвідоме — це сховище придушеного, витісненого зі свідомості матеріалу, а також накопичення пов'язаних між собою думок і почуттів, які названі комплексами. Колективне несвідоме складається з архаїчних, одвічних (первісних) елементів — архетипів. В архетипах знаходиться досвід усього людства від наших древніх предків, передбачаючи реагування певним чином на наш теперішній досвід. Найбільш значимі архетипи — Его, персона (якою особистість показує себе світу), тінь (центр несвідомого, витісненого зі свідомості), аніма (сексуальний потяг у чоловіків), анімус (сексуальний потяг у жінок) і самість (цілісна єдність свідомого і несвідомого). Особистість, на думку Юнга, наділена здатністю до саморозвитку. Особливо він виділяє рух у напрямку самореалізації завдяки урівноваженості й інтегруванню різних елементів особистості. Для опису подій, які відбуваються з особистістю впродовж життя, об'єднуючи всі аспекти особистості навколо самості, він використав термін «індивідуалізація». Процес індивідуалізації дозволяє самості стати центром особистості, а це допомагає індивідууму досягти самореалізації. На думку Юнга, зовсім небагато людей досягає вищого рівня розвитку особистості. Сутність теорій розвитку особистості гуманістичного напрямку полягає в тому, що особистість розглядають як певне психологічне утворення, що виникає в процесі життєдіяльності людини в суспільстві як продукт розвитку люд-

ського досвіду, засвоєння суспільних форм поведінки. Центральна ланка в теорії особистості Карла Роджерса (1902—1987) — категорія самооцінки. У результаті взаємодії дитини з дорослими й іншими дітьми в неї виникає уявлення про себе. У К. Роджерса, як і в представників неофрейдистського напрямку, розвиток особистості визначається вродженими тенденціями. Соціальне середовище відіграє роль лише зовнішнього, ворожого природі людини фактора тиску. Відповідно до положень ще одного представника даного напрямку Абрахама Маслоу (1908—1970), основна потреба людини — це самоактуалізація, прагнення до самовдосконалення та самовираження. На думку А. Маслоу, самоактуалізація — явище вроджене, це складова природи людини. Людина народжується з потребою добра, моральності, доброзичливості. Ці риси утворюють ядро особистості. Окрім цієї потреби, А. Маслоу виділяє в структурі особистості ще декілька основних: потреба продовження роду, потреба їжі, безпеки, захисту, істини, добра тощо.

У вітчизняній науковій школі найбільш важливими дослідженнями стали розробки представників школи Л. С. Виготського. Значний внесок у вирішення проблеми особистості зробили А. Н. Леонтьєв і Л. І. Божович. Спираючись на вихідні положення вчення про особистість Л. С. Виготського, Л. І. Божович показала, як в складній динаміці взаємодії діяльності та міжособистісного спілкування дитина в різні періоди її життя формує певний погляд на світ — внутрішню позицію. Саме ця позиція — одна з головних характеристик особистості, передумова її розвитку, яку сприймають як сукупність провідних мотивів діяльності. У концепції А. Н. Леонтьєва центральне місце відводять поняттю діяльності, а основною внутрішньою характеристикою особистості вважають особистісний сенс. Дослідження особистості активно ведуть і в наш час. Головна особливість сучасних досліджень — це те, що теоретичні постулати формують на основі експериментальних досліджень.

Літ.: *Коджастирова Г. М.* Педагогическая антропология: Учеб. пособие. — М.: Гардарики, 2005. — 287 с.; *Тернопільська В. І.* Психологія для старшокласників (від самопізнання до соціальної відповідальності): Навч. посіб. / За ред. проф. М. В. Лемківського. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 272 с.

Цюман Т. П.

ОЦІНКА ПОТРЕБ ДИТИНИ — у відповідності до законодавства інтереси дитини є першочерговими. Оцінка потреб дітей в сім'ї, що опинилась у складних життєвих ситуаціях, має таку ж логічну структуру як і оцінка потреб сім'ї (див. оцінка сім'ї). Оцінка потреб дитини проводиться з перспективною метою найбільш ефективного забезпечення її всебічного розвитку, визначення конкретного виду послуг та допомоги, яку потребує саме ця дитина. До переліку основних аспектів життя дитини, що мають діагностуватися, належать: структура сім'ї (найближчого оточення) і демографічні характеристики; основні події або кризи в історії сім'ї (наприклад, розлучення, смерть, міграція тощо); культурний і соціально-економічний статус сім'ї; важливі події, що були у період народження дитини, і основні етапи її життя; проблеми дитини, пов'язані зі здоров'ям; особливості навчання дитини; сучасне освітнє середовище дитини; адаптивна поведінка дитини і її соціальні контакти і взаємодія; ресурси, що має (або може знайти) сім'я.

Залежно від особливостей розвитку дитини, соціальний працівник може проводити загальну діагностику, або діагностику певної ситуації (проблеми, що з'явилася). Головними методами збору інформації є опитування. У подальшому ця інформація акумулюється у соціальній історії дитини. Процес діагностики підтримується певними документами, а саме: основна інформація (дані про дитину, дані про сім'ю, історія ситуації (проблеми) освіта, коротка інформація по ризику), всебічна діагностика (коротка історія дитини, батьківські здібності, самостійність/побітові навички, основні навички самообслуговування, соціальна поведінка, участь у громадській діяльності, психомоторний розвиток, комунікабельність, емоційний розвиток, освіченість, здібність до навчання, здоров'я, особливі потреби, розвиток мови тощо), рекомендації соціального працівника щодо розробки індивідуального плану розвитку дитини, її опіки/піклування (визначені довгострокові потреб у розвитку і соціальному забезпеченні, освітній та поведінковий розвиток, фізичний розвиток, здоров'я, соціальний розвиток, контакт з сім'єю).

Необхідно відзначити, що саме всебічна діагностика дає реальну можливість розробити стратегію втручання в існуючу ситуацію з метою забезпечити інтереси дитини. До питань короткої історії дитини можна віднести: значні події (позитивні — негативні) в житті дитини; як відобразилися значні події в житті батьків

(родичів) на дитині; взаємостосунки дитини і головної особи, що піклується про неї; зафіксувати неадекватну поведінку до прийому у заклад; інтенсивність контактів з батьками тощо. До питань батьківських здібностей належать: характеристика дитини батьками; взаємовідносини у сім'ї; рівень безпеки й захищеності дитини у сім'ї; методи управління поведінкою (жорстокі, демократичні, ліберальні); існування (чи відсутність) правил у житті сім'ї, послідовність вимог до дитини тощо.

Значущим компонентом діагностики є визначення рівня сформованості у дитини життєвих навичок соціальної компетентності, тобто рівень комунікації з однолітками та дорослими, самостійного прийняття рішень, самоконтролю. Емоційного стану, розпізнавання та вибору позитивних цінностей. Доцільне визначати в процесі вивчення та проведення діагностики окремі соціальні характеристики дитини, які можуть бути згруповані у кілька основних блоків: *навички самообслуговування* — дотримання гігієнічних норм, вміння самостійно одягатися, турбота про зовнішній вигляд, догляд за особистими речами, вміння користуватися столовими приборами, вміння готувати їжу, вміння користуватися побутовими електроприладами тощо; *особливості взаємодії з:* батьками, родичами, дітьми різних вікових груп, педагогами та іншими дорослими тощо; *навчальна діяльність:* ставлення до навчання, показники успішності, відповідність навчальних досягнень можливостям дитини тощо; *самоконтроль емоційного стану:* типові емоційні реакції дитини, особливості емоційних реакцій у стресових ситуаціях, адекватність емоцій дитини певній ситуації тощо; *коло захоплень та інтересів дитини:* участь у різних виховних заходах, що проходять в закладі, способи проведення вільного часу, улюблена справа, відвідування гуртків, секцій тощо.

Рівень наявності чи сформованості певних зазначених характеристик соціального досвіду дитини є її адаптаційним потенціалом та своєрідним індикатором для оцінки можливостей щодо подальшого її розвитку.

Індивідуальний план розвитку дитини, перш за все, має враховувати права дитини, а саме: забезпечення — тобто права, які надають доступ до певних благ і послуг; захист — право бути захищеним від певних дій; участь — право діяти за певних обставин і право бути залученим до процесу прийняття рішень. Саме тому бажано, що індивідуальний план розроблявся разом з

дитиною (при можливості із сім'єю також). Оцінка потреб дитини проводиться регулярно протягом всього період роботи з сім'єю, а також після несподіваних змін в обставинах її життя. Результати оцінки потреб дитини можуть використовуватися для аналізів та звітів, що подаються у відповідні органи (служби у справах неповнолітніх, судів тощо), угод щодо влаштування дитини тощо.

Літ.: Права дитини: від витоків до сьогодні: Зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів: Метод. видання / Авт.-упоряд. Г. М. Лактіонова (керівник), Л. В. Пироженко. О. В. Сухомлинська. — К.: Либідь, 2002. — 280 с.; Управление случаем в социальных службах и при междисциплинарном взаимодействии в решении проблем детей. — М.: Полиграф сервис, 2005. — 112 с.

Зверсва І. Д., Петрочко Ж. В.

ОЦІНКА ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї — це гнучкий процес збору, узагальнення й аналізу інформації щодо стану та життєвих обставин дитини та сім'ї з метою визначення необхідних видів соціальних послуг, соціальної допомоги, методів втручання, спрямованих на зміну ситуації в сім'ї чи поведінки її членів на краще. Оцінку потреб можна розглядати як інструмент для надання якісних послуг; складову та першооснову ведення випадку (див. *ведення випадку*). Потреби дитини — це предмет оцінки, а дитина, її батьки та представники найближчого оточення — її об'єкт.

Оцінка передбачає повне дослідження стану здоров'я дитини, її соціального статусу, психологічного стану, особливостей розвитку, а також взаємодію та залучення до роботи тих, хто зможе здійснити вплив на її життя.

Принципи оцінки потреб дитини та її сім'ї: комплексність; розуміння людини та її потреб у контексті її соціальних зв'язків і життя в громаді; проведення оцінки на ранньому етапі виникнення проблеми чи розвитку ситуації з метою запобігання їх погіршенню; отримання згоди від клієнтів на збір інформації; активна участь клієнтів (дитини, дорослого, громади тощо) у процесі оцінки й прийнятті певних рішень, конфіденційність, відсутність у спеціаліста, що здійснює оцінку, конфлікту інтересів тощо.

Оцінка потреб має певні *етапи* здійснення: експрес-оцінка (триває один день), початкова оцінка (до семи днів), комплексна оцінка (до тридцяти днів). Зокрема завданнями експрес-оцінки є: з'ясування основної інформації про дитину, її проблеми та потреби, причини звернення; уточнення (у разі потреби) інформації про дитину, її батьків та представників найближчого оточення в інших відомствах; заповнення відповідної форми, яка містить інформацію про місце проживання дитини, склад її сім'ї, стислий опис основної проблеми; прийняття рішення щодо подальшої роботи з дитиною.

Початкова оцінка передбачає збір і аналіз первинної інформації, отриманої з різних джерел (люди, організації, установи, які працюють з дорослими та дітьми чи співпрацювали з ними в минулому, а також представники громади, родичі, сусіди тощо) щодо умов проживання, здоров'я, освіти, значних подій (позитивних — негативних) у житті дитини/сім'ї; взаємин дитини з представниками найближчого оточення; проявів неадекватної поведінки тощо. Соціальний педагог/соціальний працівник з'ясує: чи дитина, сім'я насправді потребують допомоги, соціального супроводу, чи необхідні негайні дії; основні проблеми розвитку дитини, здатність батьків реагувати на них та інші фактори, що негативно впливають на дитину; які послуги необхідно надати клієнтам; чи необхідно проводити комплексну оцінку потреб дітей та сімей.

Для здійснення якісної оцінки потреб соціальному педагогу необхідно: з відповідальністю й точністю проводити збір інформації та її запис; перевіряти інформацію та обговорювати її за можливістю з дитиною та її батьками; чітко фіксувати розбіжності в поглядах щодо інформації та її важливості тощо. Обов'язкова умова початкової оцінки — її документування.

Результатом початкової оцінки може бути: завершення роботи з клієнтом (якщо зміст його звернення не відповідає критеріям діяльності служби) або переадресація в іншу соціальну службу; термінове реагування на звернення та відкриття випадку (якщо є загроза життю дитини); ініціювання проведення комплексної оцінки (тобто прийняття рішення щодо відкриття випадку, здійснення соціального супроводу тощо).

Комплексна оцінка спрямована на глибше вивчення усіх аспектів потреб дитини та спроможності її батьків / опікунів відповідно реагувати на них. Предмет комплексної оцінки — це уточ-

нення, детальне вивчення тих умов, що забезпечують потреби дитини. Її особливістю є аналіз потреб дитини в контексті здатності батьків їх задовольняти та можливостей найближчого оточення та громади сприяти зміні ситуації на краще.

Результати комплексної оцінки дозволяють розробити детальні рекомендації щодо планування подальших дій, стратегії втручання, ведення випадку, визначення пакету соціальних послуг, необхідних для підтримки дитини та її сім'ї.

Літ.: Проведення комплексної оцінки потреб дитини в інтернатному закладі. Результати дослідження / Безпалько О. В., Зверева І. Д., Постолюк Г. І. та інші. / За заг. ред. О. Карагодіної. — К.: ЮНІСЕФ, 2006. — 133 с.; Соціальний супровід сімей, що опинились в складних життєвих обставинах. Метод. посіб. / Зверева І., Кузьмінський В., Петрочко Ж., ін., К.: ДЦССДМ., 2006. — 84 с.; Управление случаем в социальных службах и при междисциплинарном взаимодействии в решении проблем детей. — М.: Полиграф сервис, 2005. — 112 с.

Зверева І. Д., Петрочко Ж. В.

ОЦІНКА ПОТРЕБ СІМЕЙ — логіка виявлення потреб сімей представлена на схемі, де визначаються потреби дитини, батьківські здібності та фактори сім'ї, її оточення (див. оцінка потреб дитини).

Визначення потреб сім'ї безпосередньо пов'язано із визначення потреб дитини, а саме: сім'я має забезпечити не тільки базовий догляд за дитиною, її безпеку, емоційне тепло, а й стимулювати розвиток дитини, забезпечувати стабільність взаємин, встановлювати й зберігати певні правила та традиції. Не менш значущими у визначенні потреб дитини і сім'ї є знайомство з історією сім'ї, її функціонуванням, визначення стосунків з «розширеною родиною», забезпеченість житлом, її бюджет, соціальні зв'язки сім'ї, її інтеграція в суспільство тощо.

В основі діагностування потреб лежить теорія мотивації американського соціального психолога А. Маслоу. Він одним із перших спробував вибудувати систему потреб особистості, в основу якої було покладено принцип ієрархії, внаслідок чого потреби особистості постали у вигляді п'яти рівнів: потреби в самоактуалізації, естетичні та пізнавальні потреби, потреби в приналежності й любові, потреби безпеки, фізіологічні потреби.

Сучасна діагностика сім'ї базується на цілій низці теорій, серед яких теорія комунікацій Г. Бейтсона, сімейна терапія С. Мєнухіна, теорія об'єктивних зв'язків Дж. Фрамо, гуманістична сімейна терапія К. Роджерса і В. Сатир, системна сімейна психотерапія М. Палацолі, Ж. Чєкіна, Г. Прата, Л. Босколо, позитивна сімейна терапія Н. Пєзєшкіана, сімейна онтотерапія А. Мєнегетті.

Існують різні методи діагностики сім'ї, сімейних стосунків, внутрішньої взаємодії. Як правило, методи діагностики можуть слугувати і методами роботи з сім'єю. Серед таких методів розрізняють: сімейну реконструкцію, гєнограму, сімейну розстановку, образи-спогади, сімейну скульптуру і сімейну хореографію, психодраматичне переживання ситуації, метафоричний вираз сім'ї, системно-структурну розстановку тощо.

Однією з найпопулярних методик є гєнограма, що допомагає соціальному педагогу/працівнику зібрати, структурувати й зафіксувати достатньо великий обсяг інформації про сім'ю, внутрішньосімейні стосунки у трьох-чотирьох поколіннях. Гєнограма містить такі компоненти: сімейного дерева, медичних відомостей, емоційних патернів, динаміки стосунків, системи сім'ї, сімейних вірувань, соціальної мережі сім'ї. Існує система позначок, які використовуються при складанні гєнограми: осіб жіночої статі позначають колом, чоловічої — квадратом. В середині зазначається вік людини. Смерть одного з членів родини позначається перекресленим квадратом; розлучення — двома паралельними лініями; відновлення шлюбних стосунків — лінією, що послідовно з'єднує квадрат і коло; зв'язок без шлюбу — пунктирною лінією. Фіксується характер стосунків: дві паралельні лінії при добрих стосунках, пунктирна лінія — дистантні стосунки; симбіотичні стосунки позначаються трьома паралельними лініями; дві похилі лінії — стосунки, що характеризують емоційний розрив; хвилястою лінією позначається конфлікт; прямокутник свідчить про наявність кризи у сім'ї; римська цифра в куті рамки — номер кризи.

На полях гєнограми вказуються імена, дати народження й смерті, фіксуються витадні дати в історії сім'ї. Орієнтовними питаннями при складанні гєнограми, окрім визначення прямих і опосередкованих зв'язків, можуть бути: Як члени сім'ї виявляють любов і прив'язаності?; Як члени сім'ї проявляють гнів, злість?; Хто є головним постачальником в сім'ї?; Які цінності існують в сім'ї?; Яким чином члени сім'ї контактують між собою?;

На що хворіють члени сім'ї?; Яким чином ухвалюють рішення в сім'ї?; Хто бере участь в ухваленні рішень?

У роботі з сім'ями, що опинилися в складних життєвих обставинах, важливо навчитися виявляти *ключову* проблему, яка має певні ознаки, часові межі. Це вміння визначати причину й наслідки; відрізнити інформацію від емоцій (деякі факти — емоційні, але не інформаційні); аналізувати інформацію з різних джерел (сусіди, вчитель, соціальний працівник тощо); враховувати думки і вислови оточення; визначати й аналізувати сім'ю як систему, що функціонує з визначеними взаємостосунками. При визначенні ключової проблеми сім'ї необхідно враховувати ознаки, які є показниками наявності декількох проблем, а саме: сім'ї, де батьки страждають на алкоголізм; де батьки — безробітні; неповні сім'ї; сім'ї, в яких батьки-інваліди.

Необхідно враховувати ознаки дисфункціональності сім'ї: *дитина без догляду* (прояви — слабка система спілкування; ізолюваність між членами сім'ї; відсутність відповідальності батьків; емоційна замкнутість; відсутність емпатії; недостатня увага до дитини, її розвитку й життя); *експлуатація в сім'ї* (прояви — нав'язування дитині батьківської ролі; очікування від дитини емоційної прив'язаності до батьків; відсутність меж, у тому числі сексуальних, між батьками й дітьми; батьки не забезпечують розвитку дитини, не спроможні виокремити свої потреби від потреб дитини); *дитина — потенційна жертва* (прояви батьківського гніву; суворі вимоги до дисципліни; дитина — «симптом неблагополуччя»; нереальні вимоги до дитини; намагання підкорити дитину батьківським вимогам; непослідовна поведінка батьків щодо дитини від приниження до ідеалізації); насильство над дитиною (сексуальне, психологічне, економічне, фізичне); відсутність у батьків знань про потреби-проблеми дитини.

Літ.: Диагностика состояний в дисфункциональной семье. <http://www.psylist.net/pedagog/75.htm>; Лаврова Н. М., Лавров В. В., Мельников О. В. Способ диагностики семейного кризиса и последующей коррекции структуры системных связей членов кризисной семьи. — http://www.fips.ru/invb/03_06/DOC/RUNWC2/000/000/002/268/648/DOCUMENT.PDF; Права дитини: від витоків до сьогодення: Зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів: Метод. видання / Авт.-упоряд. Г. М. Лактіонова, Л. В. Пироженко. О. В. Сухомлинська. — К.: Либідь, 2002. — 280 с.; Системы семейных схем в наследственной пси-

хотерапии: теория, преимущества и расширенные приложения генограмм. — <http://www.humans.ru/humans/33323>; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. Звереві І. Д. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.

Зверева І. Д.

ОЦІНЮВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ ПЕДАГОГІЦІ — це фундаментальна технологія, орієнтована на визначення потреб дітей та молоді (клієнтів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, закладів соціального спрямування), системний моніторинг процесу надання послуг/проведення заходів і досягнутих результатів, аналіз фінансових витрат і рівня економічного ефекту соціально-педагогічної діяльності; це процес, що постійно знаходиться в русі та є чутливим до змін потреб клієнта, інновацій соціальної педагогіки та соціальної роботи, формування державної соціальної політики у сфері захисту прав дітей. Оцінювання — важливий компонент стандартів надання соціальних послуг, які розвиваються в Україні, тому його здійснення має бути систематичним і базуватися на індивідуальному та комплексному підходах.

Оцінювання базується на принципах і цінностях соціальної роботи, основні з яких: доступність; добровільність; гуманність; конфіденційність; профілактична спрямованість; безоплатність; партнерство; системність; гарантований захист прав людини/дитини, сім'ї; пріоритетність інтересів клієнтів, врахування їхньої думки.

Компоненти оцінювання — це різні види оцінки, які одночасно виконують роль його інструмента (тобто як сукупність методів, за допомогою яких визначають нагальні потреби індивіда, групи, громади, суспільства), а також є частиною циклу оцінювання. Оцінка — обов'язкова складова соціально-педагогічного супроводу/супроводження, ведення випадку тощо.

Розрізняють *типи оцінки*: оцінку потреб, оцінку процесу, оцінку результатів (впливу), економічну оцінку. Зокрема: *оцінку потреб* проводять для того, щоб мати вичерпну картину життєвих обставин дитини та сім'ї і скерувати процес відбору необхідного типу втручання. Виділяють два рівні оцінки потреб: первинний рівень — початкова оцінка; вторинний рівень — комплексна. Оцінку потреб дитини та сім'ї розглядають як дії зі збору, оброб-

ки, систематизації, аналізу узагальнення та порівняння даних за певними стандартами, моделями (див. *Оцінка потреб дитини*); *оцінка процесу* — досліджується відповідність заходів, що проводяться з клієнтом, індивідуальному плану дій, відстежують послідовність їх виконання. Фактично оцінка процесу — це моніторинг (систематичний перегляд) роботи соціальних педагогів. Основні питання оцінки процесу, наприклад: чи було втручання прийнятним для клієнта, групи тощо; *оцінка результатів роботи* (впливу) визначає наслідки втручання, вплив заходів, що проводились, на якість життя клієнта, його безпосередні здобутки, чи відбулись позитивні зміни в поведінці клієнта, чи вдалося подолати складні життєві обставини тощо. Такі здобутки можна класифікувати як поведінкові (зміна рівня поінформованості, позицій, знань, умінь та поведінки) та ті, які не пов'язані з поведінкою (рівень організаційних, екологічних та політичних змін) тощо; *економічна оцінка* дає аналіз ефективності витрат, щоб переконатися у виправданні виділення фінансових, матеріальних та інших ресурсів на допомогу клієнту.

Процес оцінювання має циклічний характер, оскільки різні типи оцінок взаємообумовлюють одна одну. Ігнорування чи відсутність будь-якого типу оцінки порушує процес оцінювання

Під час здійснення усіх видів оцінки (потреб, процесу, результатів/ впливу, економічної) використовують групи методів, для яких характерні як об'єктивні та кількісні, так і суб'єктивні та якісні. Як правило, всі методи мають корелювати між собою. За об'єктивними та кількісними методами, наприклад, можна оцінити розмір сімейного прибутку, врахувавши зарплату, соціальну допомогу та витрати на проживання. За суб'єктивними та якісними визначають, наприклад, стан задоволеності клієнта після надання допомоги. Якість отриманих результатів може різнитися в залежності від методів, що використовувалися при здійсненні оцінювання.

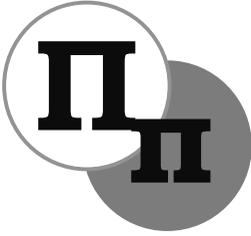
Процедури збору інформації/даних можуть включати: опитування (інтерв'ю, анкетування), фокус-групи, бесіду/структуровані та цілеспрямовані дискусії, спостереження, тестування тощо.

Існують певні стандарти проведення якісного оцінювання й оцінки, а саме: кожний клієнт, який звертається до соціальної служби, має право на негайну початкову оцінку; на перебіг оцінки та її результати не повинна впливати дискримінація щодо віку, неспроможності особи, її статі, культури чи раси; людина, яка

проходить оцінку, має право на власний погляд стосовно ситуації, складних життєвих обставин, у яких вона опинилась, що потрібно враховувати в роботі з нею; клієнти мають право на доступ до інформації про себе, бути вільними від примушення, а також припинити участь у процесі оцінювання; всі організації, служби (як урядові, так і неурядові), що надають соціальні послуги, повинні мати єдині переконання щодо мети, завдань, методів оцінки та використовувати стандартні форми для її здійснення; усі соціальні працівники, які проводять оцінку, мають пройти відповідну підготовку та регулярно підвищувати професійну кваліфікацію; оцінювання та саму оцінку проводить мультидисциплінарна команда, до складу якої входять фахівці зацікавлених організацій, установ, закладів.

Літ.: Інновації у соціальних службах / За ред. Семигіної Т. В. — К.: Пульсари, 2002. — 94 с.; *Кевелл Є., Баттерфос Ф., Фраціско В.* Відбір ефективних методів оцінки. Практика сприяння здоров'ю. — 2000. — № 1(4). — С. 307—313; Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проектів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірева та ін. — К.: Державний центр соціальних служб для молоді; Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2002. — 123 с.

Зверева І. Д.

ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ — сукупність методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, що сформувалися історично і прийняті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем. Соціальна педагогіка як окрема галузь педагогічного знання зараз перебуває на етапі активного розвитку теоретичних положень та аналізу й систематизації досягнень соціально-педагогічної практики. Свідченням цього є розробка методологічних засад соціальної педагогіки, обґрунтування нових парадигм соціального виховання та соціалізації особистості, формування понятійно-термінологічного апарату цієї науки, розвиток і розробка інноваційних технологій соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка* утверджується в Україні як наука про закономірності й механізми становлення і розвитку особистості в процесі освіти та виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтована діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів і установ, соціальних служб, які здійснюють формування соціальної активності дітей, молоді та дорослих у вирішенні політичних, економічних, соціальних та інших проблем суспільства.

Провідною *функцією* соціальної педагогіки як науки є функція *інтегративна*. Вона покликана забезпечити інтеграцію наукових знань про виховання людини як соціальної істоти, розвинути духовні взаємини між особистістю і суспільством. Сферу соціально-педагогічних досліджень становить науково-практичний аналіз виховного потенціалу суспільства, напрями його актуалізації, визначення різних форм інтеграції суспільно-виховних зусиль, спрямованих на соціалізацію особистості.

Реальні можливості виховного потенціалу суспільства соціальна педагогіка розглядає в зв'язку із системою діючих соціальних чинників. Серед них першорядне значення мають

сім'я, громада, навчальний і трудовий колектив, друзі, неформальні групи, засоби масової інформації, мистецтво, політичні події, економіка, екологія.

Завдання соціальної педагогіки (див. *Соціальна педагогіка*) реалізуються у соціально-педагогічній діяльності різних соціальних інституцій. Важливим аспектом соціальної педагогіки виступає керування обставинами, які прямо чи опосередковано впливають на вихованців, поєднання цих обставин в оптимальну систему, що забезпечує суспільству необхідний виховний ефект.

Саме це зумовлює й інтенсивний розвиток парадигм соціальної педагогіки як сукупності методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, що сформувалися історично і прийняті у своїй спільноті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем. Зараз у сучасній педагогічній науці відбуваються значні парадигмальні зміни: проходить переосмислення класичної парадигми, спостерігається поступове виникнення нової парадигми, властивої науці епохи інформаційної цивілізації; наука стає дедалі більш мультипарадигмальним утворенням, коли широко застосовуються і добре уживаються нерідко найбільш протилежні парадигми; активізується парадигмальний інструментально-емпіричний комплекс, що обумовлено практичними потребами суспільства, зростанням у ньому ролі науки; загострюється потреба в інноваційній, практичній та інституційній парадигмах.

Виокремлюють два етапи розвитку парадигм соціальної педагогіки. Перший етап — початок ХХ ст., пов'язаний із становленням соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічних знань.

Базовими для цього етапу були: соціально-педагогічна парадигма П. Наторпа, який розглядав соціальну педагогіку як напрям інтеграції виховних сил суспільства з метою підвищення культурного рівня народу. Він уважав, що «виховання народу не є ізольованим завданням, а має бути поєднане з усім народним життям»; парадигма Г. Ноля і Г. Боймер, які визначали основне завдання соціальної педагогіки як надання соціальної допомоги вразливим дітям, здійснення профілактики правопорушень неповнолітніми тощо. Герман Нол вважав, що для реалізації ідей соціальної педагогіки потрібні спеціально підготовлені фахівці. Він значно розширив сфери соціальної педагогіки, вийшовши за межі сім'ї та школи. На думку Г. Ноля, використання терміна

«соціальна педагогіка» має відношення до таких сфер, як робота в дитячих садках та яслах, молодіжних клубах, робота з правопорушниками, професійне навчання безробітних, церковна діяльність тощо. Г. Нол видав перший підручник із соціальної педагогіки.

Гертруда Боймер визначала соціальну педагогіку як інструмент соціальної політики. На її думку, слово «соціальний» у словосполученні «соціальна педагогіка» означає спрямованість педагогіки на соціалізацію дітей відповідно до їхніх потреб і безвідносно до матеріального стану та статусу їхніх батьків. В одній із своїх програм Г. Боймер визначила три основні напрями соціально-педагогічної діяльності: *моніторинг* (наставництво) і *корекційну діяльність* (мається на увазі соціальна корекція); *виявлення причин* (політичних, культурних, економічних та інших) *соціальних проблем і наслідків їх впливу на сім'ю та окремих клієнтів*; *забезпечення «лікувальною» допомогою дітей*, які мають труднощі у навчанні та розвитку.

Починаючи з кінця ХХ ст. у соціальній педагогіці починають інтенсивно розвиватися такі парадигми: когнітивно-інформаційна, що базується на необхідності передачі дитині максимальної кількості з усіх накопичених людством знань, умінь і навичок. Бажання, потреби особистості дитини при цьому, як правило, не враховуються; особистісна парадигма, в якій головним є не інтелектуальний, а емоційний і соціальний розвиток дитини. Вихованець розглядається як особистість, яка сама може вибирати такий шлях освіти, який допоможе їй досягнути найкращих результатів. Головне завдання соціальних педагогів при цьому підході допомогти дитині якомога ефективніше взаємодіяти з оточуючим світом. Вимоги до дітей при цьому підході не можуть бути жорстко фіксованими; культурологічна парадигма, на відміну від особистісної, не фетишизує вільне виховання, а своє головне завдання вбачає у передачі цінностей культури наступним поколінням, які можуть і не усвідомлювати необхідності в цьому; особистісно-соціальна парадигма, сутністю якої є інтеграція персоналізованих (особистісних) стосунків, у яких характер та інтенсивність розвитку дитини залежить від її особистісних якостей та системи соціально орієнтованих стосунків, формою організації яких є певні групи, що пов'язані з соціумом різними залежностями. Відтак, формування та розвиток особистості обумовлюється єдністю її індивідуальності (персоналізовані стосунки) та соціа-

льного становлення (система соціально значимих взаємозв'язків). Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю у контексті особистісно-орієнтованого підходу спрямована на розвиток в учнів морального, рефлексивного, творчого ставлення до власного життя у співвідношенні з життям інших людей; компетентнісна парадигма, що бере початок із прагматичної, когнітивно-інформаційної, але розглядає результат освітнього процесу не як систему знань, умінь і навичок, а певний набір ключових компетентностей, без яких неможлива діяльність сучасної людини в інтелектуальній, суспільно-політичній, комунікаційній, інформаційній та ін. сферах. У майбутньому людина має володіти не набором фактів, а засобами і технологіями їх отримання.

Виходячи з аналізу розвитку сучасної соціальної педагогіки в Україні, можна констатувати, що фактично жодна парадигма не може бути ілюмінована із освітнього процесу, тому що кожна має серйозні базові позиції, є орієнтованою в культурі, спрямовує дитину на необхідні цінності та сенси. Саме тому соціальна педагогіка розвивається, враховуючи пріоритети кожної парадигми, відпрацьовує можливості їх оптимального поєднання.

Так, наприклад положення особистісно-соціальної, компетентнісної та культурологічної парадигм покладено в основу соціально-педагогічної роботи в школі. З урахуванням цих положень здійснюється розробка та реалізація різноманітних соціальних (поведінкових) програм. Прикладом найбільш фундаментальної із таких програм є курс «Культура життєвого самовизначення» (див. *Культура життєвого самовизначення*).

Наведений приклад є незначною частиною того практичного досвіду соціальної педагогіки, узагальнення якого певною мірою впливає на формування її подальших концептуальних засад. Характерною ознакою цього є зближення різних наукових шкіл, становлення нових виховних інститутів, виникнення нових напрямів соціально-педагогічної роботи у різних соціальних інституціях.

У межах наукових досліджень в теорії соціальної педагогіки наявність декількох парадигм достатньо виправдана, хоча і не є ознакою зрілості й методологічної завершеності самої теорії.

|| **Літ.:** Гриценко Л. И. Теория и методика воспитания: личностно-социальный подход: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. И. Гриценко. — М.: Академия, 2005. —

240 с.; *Лавриченко Н. М.* Педагогічні основи соціалізації учнівської молоді в країнах Західної Європи: Автореф. дис.... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. — К., 2006. — 39 с.; *Липский И. А.* Парадигмальность современного воспитания / Воспитание: современные парадигмы: Монография / А. К. Быков, И. А. Липский, Л. Е. Никитина, О. Г. Прохорова и др. / Под общей редакцией З. А. Багишаева и А. К. Быкова. — М.: 2006. — С. 49—55; *Наторн П.* Культура народа и культура личности. — СПб., 1911; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За заг. ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики. — К.: «К.І.С.», 2003. — 296 с.; *Сурмін Ю. П.* Майстерня вченого: Підручник для науковця. — К., 2006. — 302 с.

Зверева І. Д.

ПАРТНЕРСТВО — особливий вид стосунків, за яких люди чи організації об'єднують свої ресурси для виконання певної діяльності. Воно налагоджується тоді, коли необхідно зробити справу, яку хтось не може виконати самостійно.

Партнерство соціальне визначають як конструктивну взаємодію інститутів держави та місцевого самоврядування, бізнесу й громадських організацій з метою ефективного вирішення актуальних проблем, створення сприятливого соціального клімату та забезпечення суспільної згоди.

Важлива роль партнерства в організації соціально-педагогічної роботи зумовлена тим, що: взаємодія та партнерство — це інструментами розвитку територіальної громади, які відображають динаміку участі організованих груп населення, що через ідеї громадськості або благодійної діяльності опікуються інтересами, потребами представників своєї громади; за умови ресурсних обмежень для вирішення великого кола соціальних проблем взаємодія між різними державними та неурядовими організаціями дозволяє розвивати адресні технології допомоги різним категоріям клієнтів; наявність реальної практики співпраці між владою, бізнесом та громадськими організаціями мінімізує протистояння інтересів громадян та влади особливо з питань соціального самопочуття дітей, молоді, різних категорій сімей, які перебувають у кризовому стані та потребують особливої уваги.

Залежно від того, на якому рівні соціальної активності знаходяться партнери (державні, неурядові організації, бізнесові структури), вони можуть реалізувати свою взаємодію в таких формах: інформаційний обмін; спільні соціально спрямовані заходи; реалізація програм соціально-культурної інтервенції; підтримка соціальних ініціатив; фінансування соціальної сфери тощо.

Щоб налагодити партнерство як форму ефективного співробітництва сторін, необхідно дотримуватися таких правил: 1) Побудова та підтримання партнерства може займати багато часу, тому доцільно обрати кілька пріоритетних партнерів, а не працювати з усіма. 2) Наявність важливих для організацій-партнерів стратегічних цілей, досягнення яких поодинокі ускладнюється, але можливе при налагодженні партнерства. 3) Узгодження очікувань шляхом укладання усної чи письмової угоди сторін про те, які проміжні та кінцеві результати взаємодії вони прогнозують отримати та які функції кожний з партнерів готовий виконувати в цьому процесі. 4) Спільне планування, коли сторони разом визначають мету, завдання, методи, ресурси та графік взаємодії. 5) Спільна оцінка діяльності, коли партнери разом порівнюють та аналізують отримані результати з запланованими. 6) Сторони будують свою взаємодію на довірі, відкритості своїх дій, задумів та оцінок, оперативному та достатньому обміні інформацією. 7) Сторони беруть на себе відповідальність перед собою та партнерами за всі свої дії. Реалізація цих правил у практичній взаємодії між різними учасниками партнерського процесу — досить складна справа, оскільки вона будується не лише на технологічних основах, а й на засадах певних взаємостосунків, які потребують узгодження на рівні цінностей та переконань потенційних партнерів.

Ініціаторами партнерства при вирішенні соціальних проблем різних цільових груп можуть бути: освітні заклади; соціальні служби різного типу; ініціативні групи представників громади; органи місцевого самоврядування; неурядові організації.

Партнерство в соціально-педагогічній роботі можна розглядати як форму соціальної взаємодії, у якій громадяни, соціальні групи, державні та недержавні організації включені в систему самоорганізації, що має такі характеристики: наявність спільних цілей, досягнення яких не обмежує групових чи корпоративних інтересів сторін; вибір форми співробітництва, яка відповідає інтересам усіх партнерів; еволюція інституціональних механізмів

та правових процедур, якщо забезпечують процес взаємодії партнерів; ротація партнерів при вирішенні різних соціальних питань.

Літ.: *Ионов А. А., Ионова О. Б.* Социальное партнерство как социокультурный феномен. — М.: МАКС Пресс, 2002. — 77 с.; Построение партнерства. Методические рекомендации. — К.: Alliance, 2003. — 143 с.; *Филленко В. И.* Социальное партнерство в системе взаимодействия органов муниципальной власти и местного самоуправления. — М.: Социально-технологический институт МГУС, 2000. — 82 с.

Безпалько О. В.

ПАТРОНАЖ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. *patronus* — покровитель, оборонець) — особлива форма захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом. Патронаж передбачає проведення в домашніх умовах профілактичних, оздоровчих санітарно-просвітницьких заходів, надання соціальних послуг.

Соціальний патронаж проводять залежно від ситуації, що обумовлена певними складними обставинами, у вигляді: *соціально-медичного* патронажу сімей, які мають дітей, а також дітей з особливими потребами, з метою своєчасного надання необхідної соціально-медичної допомоги; *соціально-психологічного* патронажу клієнтів закладів соціального обслуговування з метою забезпечення своєчасного виявлення, попередження ситуацій, пов'язаних з дискомфортом особистості чи міжособистісними конфліктами, іншими складними життєвими ситуаціями шляхом надання необхідної психологічної допомоги; *соціально-педагогічного* патронажу сімей, що здійснюється з урахуванням їх віднесення до певних груп (багатодітні, малозабезпечені тощо) на основі спостережень з метою виявлення фізичного та психологічного стану членів сім'ї, характеру батьківсько-дитячих стосунків, забезпечення нормального сімейного виховання; *соціально-економічний* патронаж здійснюється в основному стосовно малозабезпечених сімей та одиноких громадян похилого віку шляхом спостереження соціально-економічного стану клієнтів та надання своєчасних соціально-економічних послуг; *соціально-правовий* патронаж здійснюється стосовно дітей, жінок, осіб похилого віку, інвалідів, які проживають у сім'ях, з метою попередження чи ускладнень ситуації.

Літ.: Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д.Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.: За заг. ред. І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256с.; Основные виды социального обслуживания населения / Социальный патронаж: http://www.msrt.ru/main/people/service_b/service_b6

Лактіонова Г. М.

ПІДТРИМКА СОЦІАЛЬНА — 1) система заходів суб'єктів соціально-педагогічної роботи, спрямована на вирішення проблем осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах шляхом надання їм допомоги чи необхідних видів соціальних послуг; 2) система заходів, спрямована на створення умов, що дозволяють забезпечити соціальну захищеність людей.

Найбільш поширені види соціальної підтримки: матеріальна, психологічна, педагогічна, правова (юридична) тощо.

Матеріальна підтримка надається шляхом виплат пенсій, компенсацій, допомоги на лікування та оздоровлення; забезпечення продуктами харчування, одягом, медикаментами, засобами для пересування тощо.

Психологічна підтримка спрямована на мобілізацію внутрішніх ресурсів клієнта, з метою зміни уявлення про безвихідь його становища, відновлення захисних сил організму, формування впевненості та мотивації щодо подолання почуття тривоги, страху чи провини, психологічних комплексів, невпевненості у своїх силах, зміцнення активної, діяльної особистісної позиції. Така підтримка надається під час консультацій, психотерапевтичних бесід, психологічних тренінгів, зустрічей груп самодопомоги.

Педагогічна підтримка орієнтована на превентивну та оперативну допомогу дітям, молоді, сім'ям шляхом надання їм необхідної соціально-педагогічної інформації, проведення просвітницьких заходів, консультацій, бесід тощо.

Літ.: *Гейц И. В.* Гарантии, социальная защита и поддержка населения в Российской Федерации. — М., 2005. — 640 с.; *Зверева І. Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 393 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: «Академия», 2002. — 368 с.

Безпалько О. В.

ПОВЕДІНКА АДИКТИВНА (англ. *addiction* — негативна звичка, схильність) — це поведінка людини, для якої характерне прагнення відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану внаслідок вживання різноманітних хімічних речовин чи постійної фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку й підтримки інтенсивних емоцій. Розрізняють такі форми адиктивної поведінки: 1) *нехімічні адикції* (патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг), комп'ютерна адикція, трудовголізм); 2) *проміжні аддикції* (анорексія — відмова від їжі, булімія — прагнення до постійного споживання їжі); 3) *хімічні адикції* (вживання та вдихання психоактивних речовин: тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів, речовин побутової хімії). Адиктивну поведінку визначають ще як систему стосунків, спрямованість вчинків неповнолітніх, які звикають до вживання наркогенних засобів; стадію наркотизації без явно вираженої психічної й фізичної залежностей. При цій формі поведінки негативна пристрасть до хімічних речовин ще не досягла стадії захворювання на наркоманію, алкоголізм і токсикоманію. Розрізняють два шляхи розвитку адиктивної поведінки підлітків: *полісубстантний та моносубстантний*. При полісубстантній адиктивній поведінці підлітки випробовують на собі дію різних речовин. Це стан так званого пошукового «полінаркотизму», коли вживають і алкоголь, і токсичні речовини, і окремі наркотики. Поступово підліток починає надавати перевагу певній хімічній речовині, що означає перехід до стану фонового «полінаркотизму». При моносубстантній адиктивній поведінці підлітки зловживають лише однією речовиною. Найчастіше це зумовлено поступово для підлітків певного наркотичного засобу.

Адиктивна поведінка, схильність до неї — це прояв внутрішнього стану особистості, який детермінується такими чинниками: відсутність або недостатність позитивного емоційного контакту з батьками, вихователями; неповна, неблагополучна сім'я, неправильне виховання дітей у сім'ї, відсутність у батьків педагогічних знань.

Адиктивна поведінка — це безперервний процес формування й розвитку адикції. Високий ризик адиктивної поведінки виявлено в підлітків з психопатіями та акцентуаціями характеру (епілептоїдний, гіпертимний, істероїдний типи акцентуації). Умови адиктивної поведінки для таких підлітків: відсутність установки на працю й навчання; відсутність самоконтролю; чутливість до

сторонніх впливів, до гострих переживань; потяг до діяльності в неформальній підлітковій групі; неадекватна самооцінка. Типологічні риси особистості з адиктивною поведінкою: слабка адаптація до нових ситуацій, конфліктів, підвищена тривожність, психічна незрілість, депресивність. У соціально-педагогічній діяльності існують різні форми й програми профілактики адиктивної поведінки неповнолітніх. Форми профілактичної роботи: 1) організація соціального середовища через створення негативної громадської думки щодо адиктивної поведінки (соціальна реклама з формування установок на здоровий спосіб життя, робота з молодіжною субкультурою); 2) інформування (лекції, бесіди, поширення спеціальної літератури, відео- й телефільми); 3) активне соціальне навчання соціально важливим навичкам (тренінги); 4) організація діяльності, альтернативної адиктивній поведінці (подорожі, походи, спорт, любов, творчість, суспільна діяльність).

Літ.: *Архитова С. П., Майборода Г. Я.* Соціальна педагогіка: Навч.-метод. посіб. — Черкаси-Ужгород: Мистецька лінія, 2002. — 268 с.; *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навч. посібник. — К: Центр навч. літ., 2003. — 134 с.; *Змановская Е. В.* Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — 2-е изд., испр. — М.: Изд. центр «Академия», 2004. — 288 с.

Песоцька О. П.

ПОВЕДІНКА АУТОДЕСТРУКТИВНА — потреба особистості в саморуйнуванні. Основа такої поведінки — сильна негативна емоція, яка в сукупності з концентрацією уваги на своїх вадах створює негативне ставлення до самого себе.

Аутодеструкція характерна жорстокою, саморуйнівною поведінкою стосовно себе. Саморуйнування відбувається на неусвідомленому рівні. Аутодеструкція може бути *ендогенною* (шизофренія, психоорганічний синдром тощо) і *реактивною* (неврози, стрес). Аутодеструктивна поведінка — наслідок відмови або недостатності індивідуальних механізмів поведінки при раптовій або сильній стресовій ситуації.

Поширенню аутодеструктивної діяльності в сучасному суспільстві сприяє високий темп життя, зростання безробіття, зниження рівня довіри людей один до одного, криза сім'ї, зменшення

ролі різноманітних громадських організацій, підсилення відчуття ізольованості, відірваності індивіда від суспільства. У молодіжній субкультурі зростає попит на різного роду практики, що супроводжуються больовими відчуттями, такі як пірсинг і скаарт, стають поширеними різні види аутодеструкції й самопоранення.

Серйозна проблема — аутодеструкція в таких її формах, як суїцид і деструктивні зміни особистості внаслідок алкоголізму, наркоманії й токсикоманії.

Алкоголізм і наркоманія — вияв прихованої аутодеструкції, спорідненої з прагненням до екстремальних видів спорту.

Суїцидальну поведінку розглядають як надзвичайний вияв аутодеструктивної поведінки, основна ознака якої — усвідомлена тенденція до руйнування власного здоров'я, а також дії особи, що призводять до можливої смерті.

Мотивами для саморуйнівної поведінки стають адикції та нездатність справлятися з повсякденним життям, психопатологічні зміни характеру. До такої поведінки схильні люди, які зазнали гострої кризи чи потрапили в екстремальну ситуацію.

Завдання профілактики полягає в тому, щоб зорієнтувати увагу людини на визнанні нею парадигми здорового способу життя як єдиного можливого способу виживання в ситуації, що склалася.

Соціальну політику слід сфокусувати на формуванні в масовій свідомості орієнтації на здоровий спосіб життя як найбільш економічно вигідний, що подовжує життя й відчуття гармонії особистості.

Літ. *Лысак И. В.* Аутодеструкция в традиционных обществах // Известия ТРТУ. Специальный выпуск: Материалы XLVII научно-технической конференции. — 2002. — № 1 (24); *Лысак И. В.* Аутодеструкция как проблема философской антропологии и психологии // Сб. науч. трудов по материалам научно-практической конференции «Современные направления теоретических и прикладных исследований». Т. 9. — Одесса, 2006; *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М.: «АСТ», 2004. — 640 с.

Буніна Л. М.

ПОВЕДІНКА СОЦІАЛЬНА — форма активності людини в суспільстві й соціальних групах, спрямована на підтримку й розвиток цього суспільства, груп і самої особистості.

Види соціальної поведінки, керованої відповідними мотивами й потребами: поведінка, спрямована на досягнення успіхів або уникнення невдач — довірливість, агресивність, прагнення до влади, афіліація (прагнення спілкування з людьми та страх бути знехтуваним), альтруїзм, безпорадна й девіантна поведінка. Усі різновиди соціальної поведінки, залежно від того, які вони та наскільки корисні людям, поділяються на три основні групи: *просоціальна, асоціальна й антисоціальна поведінка*.

До позитивних мотивів соціальної поведінки належать ті, які стимулюють просоціальну поведінку людини, спрямовану на надання допомоги й психологічний розвиток інших людей. Негативні мотиви породжують асоціальну або антисоціальну поведінку, стимулюючи види діяльності, які перешкоджають психологічному зростанню людини й завдають шкоди людям.

Мотивація соціальної поведінки — це динамічна, ситуаційно мінлива система чинників, котрі в єдиному просторі й часі діють на соціальну поведінку людини, спонукаючи її до здійснення певних справ і вчинків. Мотиви й чинники мотивації соціальної поведінки — це єдина система, в якій вони функціонально пов'язані один з одним як у плані впливу на соціальну поведінку, так і в динаміці розвитку.

Для соціальної поведінки характерні зовнішні вияви (дії, вчинки) та внутрішні особливості, зумовлені інтересами, потребами, ідеалами, переконаннями, активністю тощо. Вияв активності може бути обмежений і негативним впливом минулого соціально-психологічного досвіду та звичками, соціальними впливами й груповим тиском, внутрішніми захистами, порушенням гармонії між особистістю й соціумом.

Соціальна поведінка людини залежить від таких основних соціальних засад, як стать, вік, сімейний стан, каста, раса, етнос, національність, професія, релігія, ідеологія тощо. Поєднання таких засад у різних комбінаціях породжує різноманітність соціальних статусів людей та їхніх запитів.

Літ.: Алтунина И. Р. Мотивы и мотивации социального поведения. — М.: МПСИ, 2006. — 144 с.; Орбан-Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості // Соціальна психологія. — 2004. — № 5 (7). — С. 12—19.; Платонов Ю. П. Социальная психология поведения. — СПб.: Питер, 2006. — 459 с.; Фернхем А., Хейвен П. Личность и социальное поведение. — СПб. Питер, 2001. — 368 с.

Буніна Л. М.

ПОВЕДІНКА СУЇЦИДАЛЬНА (лат. *sui* — себе і *caedere* — вбивати) — поведінка, умотивована усвідомленим бажанням убити себе з метою позбутися психічного чи фізичного болю.

У структурі суїцидальної поведінки виділяють внутрішню (психічну) та зовнішню (дієву) форми. Внутрішні форми суїцидальної поведінки містять суїцидальні думки (міркування про відсутність цінності й сенсу життя, обґрунтування доцільності власної смерті, обміркування способів, засобів самогубства), уявлення, емоційні переживання, задуми (формування суїцидального наміру, обирання способу, визначення засобу, часу скоєння самогубства), наміри.

До зовнішніх форм прояву суїцидальної поведінки належать суїцидальні спроби й завершені суїциди. Під суїцидальною спробою розуміють цілеспрямоване керування засобами позбавлення себе життя, яке внаслідок певних причин не закінчується смертю. Самогубство розглядають як процес, що містить: сприймання людиною значення життя й смерті; відсутність психологічних та соціальних ресурсів; сімейні й фізичні обставини, які роблять акт самознищення можливим. Розрізняють три основні види суїцидальної поведінки: справжні самогубства (спроби та тенденції з метою позбавлення себе життя); демонстративно-шантажна поведінка (з метою демонстрації цього наміру як спроби звернути увагу на власні проблеми, покликати на допомогу); суїцидально зумовлена поведінка (пов'язана з ризиком, грою зі смертю).

В. О. Тихоненко виділяє п'ять мотивів особистісного смислу суїцидальної поведінки:

1. Протест, помста. Суб'єкт намагається негативно вплинути на ворожу й агресивну для нього об'єктивну складову конфліктної ситуації й передбачає, що карою для кривдників будуть каяття, муки совісті, моральні, громадські, правові санкції.

2. Самогубство-заклик. Покликане активізувати допомогу, втручання з метою радикальної зміни ситуації.

3. Суїцидальні «ухилення». Полягає в усуненні нестерпної загрози для особистісно соціальної чи біологічного існування суб'єкта шляхом самознищення.

4. «Самопокарання». Це протест у внутрішньому плані особистості, внутрішній конфлікт двох ролей: «Я — суддя» та «Я — підсудний». Таке самознищення має два психологічні відтінки: знищення в собі ворога («суддя») та спокута провини («підсудний»).

5. Самогубство-відмова. Суб'єкт реалізує своє небажання жити, прагнення позбавити себе життя.

Дослідники суїцидальної поведінки виділяють внутрішні психічні риси особистості й зовнішні чинники поведінки неповнолітніх. До найпоширеніших психічних особливостей, які сприяють суїцидальності, належать: емоційна в'язкість (зосередження на певному емоційному стані, пов'язаному з неприємними подіями); дратівливість, висока конфліктність; слабкий особистісний психічний захист; неадекватна самооцінка; гіпертрофована потреба самореалізації; невпевненість у собі; потреба в позитивно забарвлених, емоційно зв'язаних, щирих стосунках, у розумінні та підтримці; слабкий вольовий контроль; низька активність; песимізм; схильність до самозвинувачень; високий рівень тривожності; особистісна незрілість.

Зовнішні чинники суїцидальної поведінки дітей та молоді: переживання образи, самотності, відчуженості, нерозуміння, неприйняття неповнолітнього «значущими іншими»; втрата батьківської любові, нерозділене кохання, ревності; переживання, пов'язані зі смертю, розлученням, залишенням родини кимсь із батьків; почуття провини, сором, зневажене самолюбство, незадоволення собою, страх, ганьба, глузування, приниження, знущання, покарання; любовно-сексуальні ексцеси, невдачі, вагітність; спілкування з некрофільно настроєними особами й групами, що іноді стимулює інтерес, подив, зачарування; вплив підліткової субкультури.

Серед зовнішніх чинників суїцидальної поведінки неповнолітніх особливе місце посідають родинні. До сімейних чинників суїцидальної поведінки неповнолітніх належать: негативне ставлення до дітей у сім'ї (психологічне неприйняття, духовна ізоляція, байдужість і бездоглядність; тривалі конфлікти між батьками; їхнє пияцтво й алкоголізм; невротичні розлади, депресія батьків; відмова від дітей у зв'язку з їхнім розлученням, втечею, смертю.

Існують вікові особливості суїцидальної поведінки дітей та молоді. Суїцидальна поведінка в дитячому віці носить характер ситуаційно-особистісних реакцій (пов'язана з бажанням уникнути стресових ситуацій або покарань, а не з бажанням смерті). Більшість дослідників відзначають, що суїцидальна поведінка в дітей до 13 років — явище рідкісне, і тільки з 14—15-річного віку суїцидальна активність різко зростає та досягає максимуму в 16—19 років.

Суїцидальну активність підлітків умовно можна поділити на три фази. *Перша фаза* — це фаза роздумів, народження

свідомої ідеї щодо здійснення самогубства. Підліток стає замкнутим, агресивним, ізолює себе від однолітків, втрачає інтерес до своєї зовнішності, стає неуважним, що може призвести до нещасного випадку. *Друга фаза* — фаза амбівалентності. Підліток може висловлювати конкретні загрози або ділитися своїми намірами з ким-небудь з найближчого оточення. Якщо впродовж цієї фази надати дітям своєчасну адекватну допомогу, то фатальний хід подій можна зупинити. *Третя фаза* — фаза спроби суїциду. У більшості випадків людина намагається якимось чином повідомити про власні наміри тих, хто її оточує. Для підлітків характерне дуже швидке «проходження» другої фази й перехід до третьої (1—2 тижні). Іноді тривалість усіх трьох фаз може бути дуже короткою, навіть дорівнювати одній годині внаслідок імпульсивності дітей підліткового віку.

Через постійне зростання рівня суїцидальної активності населення питання корекції й профілактики суїцидальної поведінки — найважливіше для фахівців, які вивчають проблеми розладів поведінки. Кваліфікована профілактика й корекція суїцидальної поведінки здатна зберегти життя й соціальні можливості людини.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Навч. посіб. — К.: Центр навч. л-ри, 2003. — 134 с.; *Змановская Е. В.* Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — 2-е изд., испр. — М.: Изд. центр «Академия», 2004. — 288 с.; *Психология суициду:* Посіб. / За ред. В. П. Москальця. — К.: Академвидав, 2004. — 288 с.; *Тихоненко В. А.* Классификация суицидальных проявлений // Актуальные проблемы суицидологии. — М., 1978. — С. 59—71.

Песоцька О. П.

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНА — діяльність держави та її інститутів, органів місцевого самоврядування, закладів різних форм власності, об'єднань, асоціацій, вітчизняних та зарубіжних громадських і приватних фондів, громадських і релігійних організацій, громадян щодо розвитку та управління соціальною сферою суспільства. Мета політичної сфери — створення умов для задоволення соціальних потреб та інтересів людей, підтримки, захис-

ту, корекції та реабілітації окремих громадян і соціальних груп в Україні.

Політика соціальна — одна з головних сфер політичної діяльності держав, політичних партій, громадських організацій, що є суб'єктами політики, мета якої — розвиток класів, соціальних груп, соціальних прошарків, національних чи інших етнічних спільнот, мовних груп, конфесійних груп, що утворюють те чи інше суспільство, а також розвиток (соціалізація) людини. Політика соціальна спрямована на захист усіх елементів структури суспільства, а також окремих осіб від деструктивних процесів, що мають місце в суспільстві на певних етапах його розвитку.

У відповідності із загальноприйнятими сучасними вимогами, забезпечення мінімально необхідного рівня соціального захисту й підвищення рівня соціальної захищеності різних категорій населення як мета соціальної політики в Україні передбачає вирішення трьох основних завдань.

1. Формування правової культури населення, що передбачає насамперед подолання правового невігластва, правового нігілізму, «правового екстремізму» (коли боротьба з правопорушеннями асоціюється переважно з необхідністю підвищення жорсткості покарань). Необхідність подолання цих негативних проявів передбачає розробку програми формування правової свідомості населення та представників влади, яка включала б як елементи правової просвіти, так і елементи політичної соціалізації, формування у громадян свідомості демократичного типу.

2. Здійснення економічних перетворень, необхідних для забезпечення переходу неефективної централізованої економіки до диференційованої багатокладної економічної моделі, здатної забезпечити гнучке реагування на погіршення становища окремих соціальних верств, категорій населення.

3. Розробка програми реалізації конкретних заходів соціального захисту населення, яка матиме актуальну та довгострокову спрямованість на вирішення соціальних завдань у відповідності з прийнятими міжнародним співтовариством напрямками, здатними забезпечити прогрес на міжнародному, національному й регіональному рівнях у різних сферах суспільного життя. Досвід розвинутих демократичних держав засвідчує, що розробка стандартизованої системи соціальних індикаторів, які характеризують структуру та динаміку соціальної сфери, — необхідна передумова оцінки ефективності та коригування соціальної політики. Так, у

США офіційна загальнодержавна система «Соціальні показники» налічує 8 блоків, у кожному з яких представлені десятки індикаторів, виміри яких потребують узагальнення даних і проведення соціологічних досліджень на загальнонаціональному та структурно-груповому рівнях. Керуючись світовим досвідом і національною специфікою, відповідну систему показників в Україні можуть утворити такі блоки: структура населення, сім'я та виховання дітей; умови праці і зайнятість населення; освіта и професійна підготовка; охорона здоров'я і захист довкілля; доходи і матеріальний добробут населення; забезпечення житлом; суспільна безпека; міжнаціональні відносини і права меншин; соцзабезпечення; культура дозвілля; міграція населення, транспорт і зв'язок; громадянське суспільство й соціально-політична активність. Поєднання в даній системі статистичних і соціологічних показників дозволить вимірювати не лише об'єктивні зміни соціальної ситуації в тій чи іншій сфері здійснення соціальної політики, а й визначити ступінь впливу цих змін на становище людини в суспільстві, задоволення її потреб, соціальне самопочуття.

Літ.: Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ. 2002. — 536 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / авт.-сост. Мардахаев Л.В. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук, проф. Холостовой Е. И. — М.: Юрист, 1997. — 424 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. Капської А. Й., Пінчук І. М., Толстоухової С. В. — К.: 2000. — 260 с.; ww.rada.gov.ua; ww.metromir.ru.

Харченко С. Я.

ПОСЛУГИ СОЦІАЛЬНІ — дії державних або неурядових організацій, спрямовані на задоволення потреб і забезпечення прав, вирішення проблем або подолання складних життєвих обставин окремих осіб чи соціальних груп.

У ст. 5 Закону України «Про соціальні послуги» (2003 р.) виокремлено соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, соціально-економічні, юридичні, інформаційні, просвітницькі, рекламно-пропагандистські послуги та послуги з працевлаштування.

Соціально-побутові послуги — забезпечення продуктами харчування, м'яким і твердим інвентарем, транспортом, засобами малої механізації, здійснення патронажу, придбання медикаментів, допомога в самообслуговуванні тощо.

Різновидами *педагогічних послуг є освітні та розвиваючі*. Освітні послуги можуть надаватися в формі індивідуальних і групових занять, навчальних курсів, семінарів, відеолекторіїв, соціально-психологічних тренінгів, просвітницьких бесід, майстер-класів тощо. Розвиваючими послугами можна вважати заняття в гуртках художньо-естетичного, спортивного, технічного спрямування, участь у культурологічних заходах, ігротеках тощо. Педагогічні послуги надають у загальноосвітніх закладах, центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, позашкільних та закладах соціального спрямування, підліткових клубах за місцем проживання, неурядових організаціях тощо.

Психологічні послуги спрямовані на формування в особистості впевненості та мотивації щодо подолання складних життєвих ситуацій, розвиток навичок самовдосконалення, зміну у свідомості людини уявлення про безвихідь її становища, відновлення психологічних сил організму. Різновидом цих послуг є діагностичні та корекційні. Психологічні послуги можуть надавати в формі консультацій, психологічної діагностики, психокорекційних занять, психологічних тренінгів, зустрічей груп самопомоги, консультування по «телефону довіри» тощо.

Приклад *медико-оздоровчих послуг* — консультації спеціалістів; заняття з різних видів спорту та фізичної культури (аеробіки, шейпінгу тощо); організація та проведення туристичних маршрутів; оздоровчі програми для дітей; оздоровлення дітей у санаторіях, пансіонатах, таборах відпочинку; оздоровчі процедури (масаж, фізіотерапія, рефлексотерапія, фітотерапія, лікувальна гімнастика) тощо. Переважно оздоровчі послуги надають у загальноосвітніх закладах, спортивних клубах, центрах, клубах за місцем проживання. Медичні — у реабілітаційних центрах, медичних установах, центрах репродуктивного здоров'я, дружніх клініках для молоді тощо.

Різновиди *юридичних послуг* — надання консультацій з питань чинного законодавства; допомога клієнтам в оформленні необхідних юридичних документів; адвокатські послуги неповнолітнім; захист інтересів дітей та молоді щодо їхніх майнових прав; проведення юридичних процедур під час влаштування дитини в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу тощо.

Інформаційно-довідкові послуги надають у формі індивідуальних чи групових консультацій; консультування по телефону; шляхом забезпечення клієнтів рекламно-інформаційною продукцією (буклети, пам'ятки, брошури, журнали тощо), розміщення інформації в Інтернеті тощо.

Надання соціальних послуг ґрунтується на принципах: адресності та індивідуального підходу; доступності та відкритості; добровільності вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг; гуманності; максимальної ефективності використання бюджетних та позабюджетних коштів суб'єктами, що надають соціальні послуги; законності; соціальної справедливості; забезпечення конфіденційності суб'єктами, які надають послуги; дотримання ними стандартів якості, відповідальності за дотримання етичних і правових норм.

Суб'єкти, що надають соціальні послуги, мають здійснювати свою діяльність на професійній основі. Професійна діяльність з надання соціальних послуг спрямована на задоволення потреб та забезпечення прав, вирішення проблем або подолання складних життєвих обставин окремих осіб чи соціальних груп згідно з визначеними вимогами до соціальних послуг. Така діяльність передбачає, що послуги надаються спеціалістами, які мають необхідний рівень професійної компетентності (знання, уміння, навички), підтверджений відповідними документами про освіту та кваліфікацію фахівців.

Соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно. *Безоплатні* соціальні послуги державними та комунальними суб'єктами в обсягах, визначених державними стандартами соціального обслуговування, надають: громадянам, які не здатні до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю та не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу; громадянам, які знаходяться в складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу; жертвам стихії, катастроф, біженцям внаслідок збройних та міжетнічних конфліктів, якщо середньомісячний сукупний дохід цих осіб нижче встановленого прожиткового мінімуму; дітям та молоді, які знаходяться в складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами та жорстоким ставленням у сім'ї.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; *Гурьянова М. П.* Сельская школа и социальная педагогика / Пособие для педагогов. — Мн.: Амалфея, 2000. — 448 с.; Закон України «Про соціальні послуги (2003 р.); *Зверева І. Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія. — К.: Права Ярославичів, 1998. — 393 с.

Безпалько О. В.

ПОТРЕБИ — стан, який стимулює організм до забезпечення його розвитку й функціонування. Незважаючи на те, що в сучасній психологічній і філософській літературі не подано єдиного визначення категорії «потреба», можна виділити два основних моменти, які так чи інакше присутні в кожному з визначень цієї категорії. По-перше, потреби виступають у якості необхідності в чомусь важливому для підтримки життєдіяльності людини, по-друге, потреби стають стимулом активності, діяльності, яка спрямована на досягнення тих або інших цілей.

Потреби поділяють на біологічні й соціальні. Необхідно розрізнити потреби організму й потреби особистості. Потреби організму більшою мірою пов'язані з фізіологічним рівнем існування людини, потреби особистості — із соціальним.

У психології й соціології 50—60-х рр. ХХ ст. значного поширення набула теорія мотивації американського соціального психолога А. Маслоу. Він один із перших спробував вибудувати систему потреб особистості. В основу було покладено принцип ієрархії, у результаті чого потреби особистості постали у вигляді п'ятиступеневих сходів: фізіологічні потреби; потреба в безпеці й добробуті; потреба в любові; потреба в повазі; потреба в самореалізації.

Згідно з теорією А. Маслоу ці п'ять основних типів потреб формують ієрархічну структуру, яка як домінанта визначає поведінку особистості. Принцип ієрархії, за А. Маслоу, полягає в тому, що потреби кожного основного ступеня стають актуальними для індивіда лише після того, як задоволені попередні запити.

Аспект потреби дитини та усвідомлення ролі потреб особистості на різних вікових етапах, а також важливість потреб у соціальному становленні особистості залишається поки що недостат-

ньо розглянутим. Задоволення основних потреб у дитинстві має вирішальне значення для подальшого життя дитини, для всього процесу соціалізації.

Сім'я формує практично всю сукупність людських потреб. Батьки — перші представники соціального середовища розвитку дитини, яке забезпечує задоволення практично всіх її потреб. У сім'ї відбувається становлення ієрархічної системи потреб. Ця система вибудовується за принципом домінанти, тобто певні потреби набувають провідного значення й визначають собою інші групи потреб.

Основні складові, що визначають потреби дитини, повинні охоплювати біологічний (рівень організму) і соціальний (особистісний) рівні.

До вроджених біологічних потреб належать потреби в їжі, безпечі, сні; різні форми активності — фізична, перцептивна, емоційна. Вирішальне значення впродовж усього життя людини має комплексне, системне, цілісне задоволення потреб. Перш за все мають бути задоволені фізіологічні потреби, тобто потреби, необхідні для виживання та нормального функціонування організму.

Соціальні потреби — потреби в причетності та любові, почуття соціальної взаємодії, прихильності та підтримки (потреби в сім'ї, друзях, громаді, державі тощо). Серед домінуючих соціальних потреб дитини — потреба в любові чи в емоційному контакті, яка є одною з найбільш сильних і тривалих потреб людини.

Потреба в спілкуванні — соціальна й за замістом, і за походженням і стає найважливішим чинником для засвоєння дитиною специфічно людських форм поведінки й діяльності.

Одне із завдань педагогічної просвіти батьків на сучасному етапі — допомогти їм оволодіти тими навичками усвідомленого батьківства, які їм необхідні для підтримки здорового й цілісного розвитку особистості — розвитку, який відбувається при відповідній повазі до потреб та прав дитини.

Літ.: Бех І. Д. Виховання особистості. — К.: Либідь, 2003 — 621 с.; Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ. — М.: Смысл, 1999. — 425 с.; Михайлов Н. Н. О потребностях человека, их возвышении и формировании. — М.: Знание, 1981. — 64 с.; Права дитини: від витоків до сьогодення: Зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів: Метод. видання / Авт.-упор. Г. М. Лактіонова (кер.), Л. В. Піроженко, О. В. Сухомлинська. — К.: Либідь, 2002. — 280 с.;

Трубавіна І. М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками: Наук.-метод. матеріали для працівників соціальних служб, учителів, соціальних педагогів, студентів пед. вузів. — К.: УДЦССМ, 2000. — 88 с.

Буніна Л. М.

ПРАВА ДИТИНИ — можливість мати та розпоряджатися матеріальними, культурними й іншими соціальними благами та цінностями, користуватися основними свободами у встановлених законом межах, що забезпечує дитині нормальне функціонування та розвиток. Це створені державою умови, які дозволяють існувати та розвиватися дитині як неповторній особистості, задовольнити свої життєві потреби та інтереси.

Права дитини — поняттям зі сфери прав людини, в основі яких лежать дві цінності — людська гідність і рівність. Вони, як і права людини, підлягають обмеженню, але тільки такому, що передбачене законом у демократичному суспільстві з міркувань державної безпеки, охорони порядку, моральності населення чи захисту прав інших осіб.

Весь комплекс міжнародних правових стандартів щодо захисту і забезпечення благополуччя дітей охоплює правозахисний документ, який ратифікували практично всі країни світу, — Конвенція ООН про права дитини (див. Конвенція ООН про права дитини). Зокрема створити широкі можливості щодо захисту прав дітей, дозволила стаття 3 Конвенції ООН про права дитини, яка проголошує, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, судами чи законодавчими органами, першочергову увагу приділяють якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Права дитини, визнані Конвенцією, згідно з традиційною класифікацією прав людини, можуть бути поділені на п'ять груп:

1. *Громадянські права* (право на ім'я та національність — стаття 7; право на самобутність — стаття 8; право на життя — стаття 6, принципи недискримінації — стаття 2, право на захист від фізичного насильства — статті 19 і 34 та інші).

2. *Політичні права* (свобода думки — стаття 12, свобода вираження — стаття 13; свобода зібрань — стаття 15; свобода переконань і віросповідання — стаття 14; вільний доступ до інформації — стаття 17).

3. *Економічні права* (стаття 4 визначає, що держави-сторони повинні вживати всіх необхідних правових, адміністративних та інших заходів для реалізації в тому числі й економічних прав дітей; побіжно це право передбачене і в статтях 32 та 36).

4. *Соціальні права* (право на освіту — статті 4, 28, 29, право на охорону здоров'я — стаття 24, право на соціальне забезпечення — стаття 26).

5. *Культурні права* (стаття 4; право на відпочинок і дозвілля, залучення до гри та участі в культурному й мистецькому житті — стаття 31).

У вітчизняному законодавстві права дітей закріплено Конституцією України, Сімейним кодексом України, законами України «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про освіту», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»; Положенням про прийомну сім'ю, Положенням про дитячий будинок сімейного типу тощо. Відображення проблеми захисту прав дітей в основних нормативних документах країни засвідчує усвідомлення соціальних вимог підвищеної уваги до дитинства загалом і до кожної дитини зокрема.

Основний гарант прав дітей у нашій державі — Конституція України, відповідно до якої: «діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним». Засади державної політики у сфері забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює Закон України «Про охорону дитинства».

В Україні найбільш вразливі категорії дітей щодо забезпечення своїх прав — це безпритульні діти, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, діти з особливими потребами, що виховуються в інтернатних закладах. Основні причини незабезпечення прав дітей обумовлені недостатнім кадровим забезпеченням інституцій, що працюють з дітьми; відсутністю прийнятних моделей розвитку альтернативних форм опіки та розгалуженої системи інтегративних соціальних послуг сім'ям, що опинилися в складних життєвих обставинах; слабкою роллю громад у вирішенні питань стосовно дітей тощо.

Роботу щодо захисту прав дітей в Україні проводять такі інституції: служби у справах дітей; відділи та управління у справах

сім'ї та молоді; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; кримінальна міліція у справах неповнолітніх; управління праці та соціального захисту; громадські організації та благодійні фонди; релігійні організації.

Літ: Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — 260 с.; Права дитини: сучасний досвід та інновації: Зб. інформ. і метод. матеріалів / Авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін.; За заг. ред. Г. Лактіонової. — К.: Либідь, 2005. — 256 с.; Права дитини: від витоків до сьогодення: Зб. текстів, метод. та інформ. матер. / Автор.-упор. Г. М. Лактіонова, Л. В. Пироженко, О. В. Сухомлинська. — К.: Либідь, 2002. — 280 с.

Петрочко Ж. В.

ПРАВА ЛЮДИНИ — сукупність узаконених норм і правил, які встановлюються й охороняються міжнародним правом і конкретною державною владою та регулюють стосунки людей у суспільстві. Права людини — поняття, що характеризує правовий статус людини стосовно держави, її можливості й претензії в економічній, соціальній, політичній і культурній галузях. Виділяють такі категорії прав:

1. Особисті права людини та політичні права громадян, що зорієнтовані на свободу людини й передбачають право на життя, свободу й недоторканість особи, свободу від тортур і рабства, право брати участь у політичному житті, право на свободу переконань, слова, думки, сумління й віросповідання, свободу зібрань та об'єднань.

2. Економічні та соціальні права, що зорієнтовані на безпеку людини й передбачають право на працю, освіту, достатній життєвий рівень, їжу, житло, охорону здоров'я, на приватну власність, відпочинок, право на користування культурними цінностями, право на сім'ю, свободу творчості тощо.

3. Права народів, що передбачають право на власну національну культуру й мову, власну національну державу, вільну від поневолення іншими державами, право на природні багатства, на рівноправну участь у науково-технічному процесі та в міжнародній торгівлі, а також право народу на мир, безпеку, на екологічно чисту планету.

Особливості прав людини в тому, що вони: *природні* (людина має їх від народження); *універсальні* (однакові для всіх людей, незалежно від раси, статі, віросповідання, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження; *невід'ємні* (ніхто не сміє позбавити іншу людину цих прав за будь-яких умов); *неподільні* (для того, щоб жити з гідністю, усі люди наділені правом на свободу, безпеку та гідні людини норми громадського життя). Права та свободи людини — завоювання людської думки й практики. Їх об'єднує ключове поняття «рівноправність», тобто однакові, гарантовані законом економічні, соціальні, політичні, особисті права громадян, офіційно визнана рівність громадян перед державою, законом, судом.

Права та свободи людини найзагальніше сформульовано в Загальній декларації прав людини, що була схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року й стала міжнародним стандартом прав людини. У 1950 році держави, які входять до Ради Європи, підписали Європейську конвенцію прав людини. На відміну від Загальної декларації прав людини, в основу якої покладено визнання природженої цінності людського життя, вона з 1955 року забезпечена механізмом, що дає змогу громадянам цих країн подати скаргу у зв'язку з порушенням їхніх прав. Для надання декларації більшої юридичної сили в 1966 році було прийнято Міжнародний пакт (договір) про цивільні та політичні права й Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Україна, вступивши до Ради Європи, підписала Європейську конвенцію про захист прав людини й основних свобод.

Відомі ситуації, за яких держава може обмежити права людини. Загальноприйняті причини обмеження прав людини формують такі чинники: національна безпека; економічний добробут країни; суспільне здоров'я й моральність; необхідність поважати права інших людей.

У сучасній Конституції України (прийнято 28 червня 1996 року) перелічені особисті, політичні, соціально-економічні й культурні права.

Кожна людина має не тільки права, але й обов'язки, які тісно пов'язані з правами та свободами. Права визначають ступінь свободи, обов'язки — ступінь відповідальності. Обов'язками називають такий тип поведінки людини, здійснення якого забезпечує нормальне життя суспільства й держави. До конституційних обов'язків належать: захист Вітчизни, незалежності та територіа-

льної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65); зобов'язання не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих збитків (ст. 66); сплата податків і зборів (ст. 67); зобов'язання неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); зобов'язання батьків піклуватися про власних дітей, а дорослих дітей — про недієздатних батьків (ст. 51).

Права людини постійно розвиваються, їх стає дедалі більше й у внутрішньому законодавстві, і в міжнародному. Виникають нові права й свободи, продовжується пошук більш ефективного захисту прав і заходів протидії порушенням владою формально визнаних прав людини.

Літ.: Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 червня 1996 р. — К., 1999. — 87 с.; Права дитини: Сучасний досвід та інновації: Зб. інформ. та метод. матеріалів / Авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін.: За заг. ред. Г. Лактіонової. — К.: Либідь, 2005. — 256 с.; Энциклопедический педагогический словарь. — М.: Юрид. лит., 1999. — 307 с.

Песоцька О. П.

ПРАВОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА — важлива інтегративна характеристика особистості, підґрунтям якої виступають її знання та досвід поведінки у правовій сфері життєдіяльності, а виявом — спроможність орієнтуватися в ситуаціях, пов'язаних із правовими відносинами. Як інтегроване утворення правова компетентність може бути представлена єдністю особистісного, операційного, процесуального та оцінювального компонентів, що забезпечують у своїй взаємодії продуктивну правову діяльність та творчу самореалізацію особистості. Так, особистісна складова виявляється в мотивації вибору правомірних варіантів поведінки, гносеологічна — у правових знаннях; виявом операційного компонента є пізнавальні та практичні вміння поводитися у сфері правового регулювання; процесуальна ж складова відбиває технологічні аспекти законотворчої діяльності, оцінювальна — репрезентує комплекс ставлень особистості до порушень законності та правопорядку. Правова компетентність — життєво важлива, оскільки будь-який віковий період

людини вимагає спроможності співвідносити свої дії з чинним законодавством, актуалізуючи погляди, уявлення, переконання стосовно того, що є правомірним або неправомірним. Винятково-го значення правова компетентність набуває стосовно соціального педагога як фахівця. Особистості соціального педагога, для якого характерна правова компетентність, властиві *знання* механізмів діяльності щодо захисту прав клієнтів: юридичної бази захисту прав і свобод дітей та молоді в Україні, підходів, які склались у розв'язанні проблем цього напрямку (ступінь забезпечення прав, продекларованих Конвенцією ООН про права дитини, результативність механізму реалізації прав певної дитини, дієвість захисту власне порушених прав та попередження таких порушень); найновіших змін, коректив, доповнень, що внесені у вітчизняне кримінальне, сімейне, трудове законодавство, спрямовані на його вдосконалення; форм правової допомоги стосовно дітей та молоді, які конфліктують із законом, підходів до гуманізації покарань щодо дітей, які скоїли злочин, піклування про забезпечення юридичних гарантій захисту їхніх прав; *вміння та навички* професійної діяльності (всіх її різновидів — науково-методичної, суто соціально-педагогічної, виховної, культурно-просвітницької, корекційно-розвивальної, управлінської), спрямованої на реалізацію механізмів соціальної допомоги родині, дітям, соціальним угрупованням дітей та молоді; на застосування особистісно орієнтованих технологій соціально-педагогічної роботи (як загальних — діагностування, оцінювання, моделювання, проектування, програмування, так і специфічних — адаптації, компенсації, контролю, мобілізації, патрунування, допомоги, пропаганди, профілактики, супроводу, терапії, анімації, консультування, корекції, забезпечення підтримки, посередництва, просвіти, реабілітації, стабілізації, експертизи), спрямованих на усвідомлення кожного себе повноцінною та повноправною особистістю, підготовленою до свідомого вибору життєвого шляху. Соціальний педагог усвідомлює особистісно професійну відповідальність за захист прав, свобод і законних інтересів дітей та молоді; вагомість юридичних знань про причини дитячої злочинності, значущість обізнаності в психолого-педагогічних питаннях, що пов'язані з малолітнім злочинцем як суб'єктом злочину та соціально-психологічних і суто юридичних питаннях злочинності як явища; важливість власної спроможності до формування правової культури клієнтів, готовності до здійснення правозахисної ді-

яльності на будь-якому рівні — конструктивно-проектному, організаційно-регулятивному, оцінювально-корегуючому, творчому. Його діяльність спрямована на захист прав і свобод клієнтів, ефективний контроль за їх дотриманням, правове виховання, аналіз правового стану та поширення інформації про права дитини та молоді. Він правильно розуміє доцільність поширення в Україні ретрибутивного («відновного») правосуддя, інституту прийомної сім'ї для дітей з функціональними обмеженнями, соціального супроводу випускників шкіл-інтернатів, інтерактивних форм сімейного виховання дітей-сиріт; своєрідність соціально-педагогічного супроводу та захисту неповнолітніх правопорушників на стадіях попереднього слідства та судового розгляду; плідність ідеї створення інституту «громадських уповноважених» з прав дітей і жінок; фундаментальність положення про те, що повага прав людини починається із ставлення суспільства до дітей.

Літ.: *Горностай П.* Життєва компетентність в умовах обмеженості життєвого світу. Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Науково-метод. збірник. — Київ: Контекст, 2000. — С. 44—47; *Ковчина І. М.* Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості: Навч.-метод. посібник. — Київ: НПУ, 2005. — 196 с.; *Родигіна І. В.* Компетентнісно орієнтований підхід до навчання. — Харків: Основа. — 2005. — 96 с.

Кічук Я. В.

ПРИТУЛОК ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ — заклад соціального захисту, створений для тимчасового перебування в ньому неповнолітніх віком від 3 до 18 років. До притулку приймають неповнолітніх, які заблукали та були покинуті батьками чи піклувальниками; жебракують, і місце знаходження їхніх батьків не встановлено; залишилися без піклування батьків або опікунів, залишили сім'ю чи заклад освіти; вилучені кримінальною міліцією у справах неповнолітніх із сімей, перебування в яких загрожувало їхньому життю і здоров'ю; не мають постійного місця проживання; засобів для життя.

Згідно з Типовим положенням про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 09.06.1997 р. № 565, основні завдання притулку такі: соціальний захист позбавлених сімейного

виховання; неповнолітніх, які опинилися в складних житлово-побутових умовах, залишили навчальні заклади; створення належних житлово-побутових і психолого-педагогічних умов для забезпечення нормальної життєдіяльності неповнолітніх.

Діяльність притулку ґрунтується на принципах гуманності, демократичності, поваги до особистості.

Підстави для прийому неповнолітніх до притулку: звернення неповнолітнього до адміністрації притулку за допомогою; направлення служби у справах неповнолітніх; письмове звернення керівника органу управління освітою відповідної державної адміністрації або виконавчого комітету ради; звернення органу, установи чи організації, на які покладено здійснення заходів соціального патронажу щодо неповнолітніх, які відбували покарання у формі позбавлення волі на певний строк.

Організацію профілактичної та корекційно-виховної роботи здійснюють на основі індивідуального підходу до неповнолітнього з урахуванням його віку та ступеня розвитку.

З метою забезпечення соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, виявлення та усунення конкретних причин і умов їх дискомфорту працівники притулку: проводять психолого-педагогічні обстеження неповнолітніх, вивчають їхній психологічний стан, умови життя та виховання у сім'ї, індивідуальні особливості розвитку, особисті якості, інтереси, причини самовільного залишення ними навчального закладу чи місця роботи, втечі з сім'ї тощо; вживають заходи для встановлення особи неповнолітнього, якщо через вік або з інших причин цього не можна з'ясувати; впродовж доби після встановлення особи неповнолітнього надсилають відомості про місце його перебування батькам (усиновителям) або опікунам (піклувальникам), органам внутрішніх справ, а також навчальним закладам, підприємствам, установам та організаціям, де навчався чи працював неповнолітній; інформують службу у справах неповнолітніх про батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) чи посадових осіб, які зневажають права та інтереси неповнолітніх, провокують їхню асоціальну поведінку, самовільне залишення сім'ї, навчальних закладів, створюють загрозу їхньому здоров'ю та інтелектуальному розвитку, у разі потреби порушують клопотання про застосування до батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) заходів громадського впливу, притягнення їх до кримінальної, адміністративної чи цивільно-правової відповідальності; проводять індивідуальні та групо-

ві виховні заходи, психотерапевтичні заняття, на яких особливу увагу приділяють розвитку позитивних нахилів та інтересів, усуненню недоліків у поведінці дітей, встановленню нормальних взаємовідносин з дорослими та однолітками; можуть створювати разом з центрами соціальної служби для сім'ї та молоді консультативні пункти при притулках з метою надання неповнолітнім, їхнім батькам, працівникам притулку кваліфікованих консультацій (психологічних, педагогічних, медичних, правових) залежно від конкретних причин соціальної дискомфорності.

Літ.: Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ. 2002. — 536 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Мардахаев Л. В. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. д-ра ист. наук, проф. Холостовой Е. И. — М.: Юристъ, 1997. — 424 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. Капської А. Й., Пінчук І. М., Толстоухової С. В. — К.: 2000. — 260 с.

Харченко С. Я.

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНА (грецьк. *problema* — перепона, трудність, задача, завдання) — 1) складне теоретичне або практичне питання, яке вимагає вивчення та вирішення; 2) ситуація, яка характеризується нестачею засобів для досягнення певної мети; 3) усвідомлення суб'єктом неможливості вирішити труднощі та протиріччя, які виникли у певній ситуації, засобами наявних знань та досвіду.

Проблема соціальна — соціальне протиріччя, яке усвідомлюється суб'єктом діяльності (тобто індивідом або соціальною групою) як значуща для нього невідповідність між метою діяльності та її результатом. Ця невідповідність, яка виникає через відсутність або нестачу засобів для досягнення мети, призводить до незадоволення соціальних потреб суб'єкта діяльності. Це феномен, який визначається суспільством як такий, що потребує вирішення з причини його негативного впливу на індивідів або суспільство загалом. Проблема соціальна виникає об'єктивно у процесі функціонування й розвитку суспільства; завдання, яке вимагає вирішення засобами соціального управління, соціального виховання.

Засобами виявлення соціальної проблеми є соціальна діагностика, а також співставлення об'єктивного стану справ із нормами. Соціальні проблеми виникають на різних рівнях соціальної реальності — від малих груп, наприклад сім'ї, до людства в цілому. В останньому випадку говорять про глобальні проблеми, оскільки для їх вирішення необхідні узгоджені міжнародні дії в масштабах світової спільноти. Аналіз соціальних наслідків рішень, що ухвалюються в різних сферах суспільства, дозволяє прогнозувати проблеми соціальні, тобто передбачати їхнє виникнення, що полегшує їх наступне вирішення.

Літ.: Лоусон Т., Гэррод Д. Социология. А — Я: Словарь-справочник / Пер. с англ. К. С. Ткаченко. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. — 608 с.; Социальная работа: Словарь-справочник / Под ред. В. И. Филоненко; Сост.: Е. П. Агапов, В. И. Акопов, В. Д. Альперович, А. О. Бухановский и др. — М.: «Контур», 1998. — 480 с.; Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — 1312 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.

Лях В. В.

ПРОГРАМА — 1) зміст і план діяльності; 2) розроблений комплекс завдань та заходів, який спрямовано на досягнення певної мети; 3) засіб поетапної організації діяльності щодо розгортання певного змісту, а також з реалізації конкретних процедур.

За змістом програми поділяють на економічні, соціальні, соціально-економічні, науково-технічні, виробничі, організаційні, інформаційні. За рівнем реалізації виокремлюють національні, регіональні, місцеві програми. Відповідно до терміну розрізняють довготривалі (більше 5 років), середньотривалі (3—5 років), короткотривалі (1—3 роки), поточні чи оперативні програми. Перші три види програм можуть об'єднувати кілька проектів.

Соціальна програма — розділ державних планів економічного та соціального розвитку, який визначає основні цілі та завдання, які належать до соціальної сфери та які мають бути виконані в запланований період, а також головні засоби та шляхи їх здійснення; сукупність, система соціальних заходів, спрямованих на вирішення певної соціальної проблеми.

В основу розробки соціальних програм закладають принципи доцільності, реалістичності, прозорості, комплексності.

У процесі діяльності виникають ситуації, коли певний напрям необхідно виокремити та активно зосередитися на його реалізації. Це призводить до появи цільових соціальних програм (загальнодержавних або місцевих) — комплексу взаємопов'язаних за цілями, ресурсами, виконавцями та термінами виконання соціальних проектів та заходів, які забезпечують розв'язання соціальної проблеми в масштабах усієї країни чи окремої адміністративно-територіальної одиниці.

Основні етапи розробки соціальних програм: прийняття рішення щодо пріоритетності проблеми, напряму тощо; відбір цільових груп, визначення цілей і завдань програми; розробка переліку заходів та відповідальних за їх реалізацію, визначення необхідних ресурсів.

Літ.: Менеджмент социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. Е. И. Комаров и А. И. Войтенко. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — С. 83—89; Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М. Академия, 2002. — 368 с.

Басюк Т. П.

ПРОЕКТ — сукупність скоординованих дій із певними точками відліку та завершення з метою досягнення певних цілей із встановленими строками, витратами та параметрами виконання.

Коли йдеться про проект, мають на увазі уявну конструкцію певних змін, яка попередньо запланована та може бути в подальшому впроваджена в реальному житті. Проект дозволяє рухатися від ідей до дії, певним чином структуруючи етапи цього процесу. Його завжди реалізують у соціальному, територіальному та часовому просторах, тому він сприяє змінам у соціальному середовищі як результати колективної діяльності. Проект має кілька характерних особливостей. По-перше, у нього завжди є мета, оскільки чітко визначені цілі є запорукою отримання конкретних результатів. Проекти завжди обмежені в часі та просторі, оскільки в них завжди є початок і кінець. Проект реалізують в певному місці (соціальному інституті, громаді, регіоні тощо) та контексті. Кожний проект — по-своєму унікальний, оскільки виникає з но-

вих ідей, які мають на меті специфічне вирішення проблеми на певному рівні.

Наразі не існує єдиної типології проектів. За характером запланованих змін проекти поділяють на інноваційні та підтримуючі. За сферою діяльності — на соціальні, педагогічні, культурологічні, економічні, технічні, фінансові, змішані. За особливостями фінансування виокремлюють інвестиційні, спонсорські, бюджетні, благодійні проекти; за структурою — макропроекти, малі проекти, мегапроекти; за терміном реалізації — короткотривалі, середньотривалі, довготривалі; за масштабом — національні, міжрегіональні, регіональні, місцеві.

Кожний проект має свій життєвий цикл — період часу з моменту появи проекту до його остаточної реалізації. Він відображає розвиток проекту, роботи, які проводять на різних стадіях підготовки, реалізації та експлуатації проекту. Життєвий цикл — це певна схема чи алгоритм, за допомогою якого відбувається встановлення послідовності дій під час розробки та впровадження проекту. Ступінь деталізації і термінологія опису відповідних процедур залежать від характеру проекту, предметної культури, поставлених завдань, наявних ресурсів і почасти уподобань та смаків розробників проекту.

Головний елемент проекту — це задум, ідея (проблема, завдання), засоби їх реалізації (вирішення проблеми) та результати, які здобувають у процесі реалізації проекту. Виділяють чотири фази проекту, що послідовно чергуються впродовж його життєвого циклу: концепція проекту (формування задуму (ідеї), постановка завдань); розробка та підготовка проекту; реалізація проекту; закінчення проекту. Для кожної з фаз характерний набір більш-менш сталих елементів та певна технологія виконання.

Загальна технологія управління проектом відносно стабільна і охоплює: формулювання завдань проекту; обґрунтування проекту; розробку структури проекту; визначення обсягів та джерела фінансування; складання калькуляції витрат (кошторису виконання робіт); визначення термінів виконання робіт проекту; складання графіка реалізації проекту; розрахунок та розподіл ресурсів; підбір команди виконавців проекту; управління якістю; управління ризиками; організацію виконання проекту; підготовку та укладення контрактів; підтримання зв'язків із замовниками та споживачами продукції проекту; контроль за виконанням проекту тощо.

Кожний проект має відповідне текстове оформлення, у якому здебільшого відображені: проблема, на вирішення якої спрямовано проект; мета та завдання проекту; опис видів діяльності, які планують виконати в межах проекту; терміни та місце реалізації проекту; прогнозовані результати; кадрове, фінансове та матеріально-технічне забезпечення проекту; кошторис витрат. Текстовий опис проекту — форма фіксації намічених задумів розробників і робочий документ під час реалізації проекту. Коли проект має вигляд певного текстового документа та наявні ресурси для його впровадження, настає етап безпосередньої реалізації проекту, коли не лише виконують заплановані види діяльності, а й здійснюють моніторинг — постійне відстеження ходу робіт, які проводять у рамках проекту для порівняння реального стану справ із планом.

Соціальний проект — сконструйоване соціальне нововведення, мета якого — створення, модернізація чи підтримка в середовищі матеріальної або духовної цінності, яке має просторово-часові та ресурсні обмеження та вплив якого на людей позитивний за своїм соціальним значенням. Щоб забезпечити створення та реалізацію соціального проекту в соціально-педагогічній діяльності, необхідно виконати певний комплекс робіт: інформаційних, аналітичних, організаційних, правових, фінансових, кадрових, матеріально-технічних, експертних, прогнозних тощо.

Соціально-педагогічний проект — це сконструйоване соціальне нововведення, мета якого — вдосконалення педагогічних процесів (розвитку, освіти, виховання, соціального становлення особистості) у певних соціокультурних умовах.

На відміну від соціальних проектів, які спрямовані на створення та вдосконалення соціуму, суспільних відносин і процесів, педагогічний проект спрямований на вирішення завдань освіти та виховання. Об'єкти соціально-педагогічного проектування: соціально-культурне середовище (створення сприятливого соціокультурного простору та оптимізація умов саморозвитку особистості; соціальної групи, території загалом); спосіб життя (підтримка окремих видів та напрямів діяльності особистості, які сприяють зростанню якісних показників життя); сфери життєдіяльності особистості (освітня, дозвіллева, навчальна, виробнича, спортивна, інформаційна тощо). Соціально-педагогічні проекти можуть бути спрямовані на створення умов для розвитку соціальності суб'єкта (особистості, групи); самореалізації особистості

в основних сферах її життєдіяльності; забезпечення сприятливих умов для соціалізації особистості в різних сферах соціального середовища; вирішення чи мінімізацію несприятливих умов соціалізації особистості.

Літ.: Луков В. А. Социальное проектирование: Учеб. пособие. — 3-е изд. — М.: Флинта, 2003. — 240 с.; Науковий супровід, моніторинг та оцінка ефективності соціальних проєктів / О. О. Яременко, О. Р. Артюх, О. М. Балакірева та ін. — К.: ДЦССМ, 2002. — 132 с.; Никоичук А. С. Социально-педагогический проект: просто о сложном // Саціальна педагогічна работа. Часопис. — 2000. — № 1. — С. 45—54.; Плышевский В. Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе. — М.: Социально-технологический институт МГУС, 2001. — 95 с.; Прутченков А. Социальное проектирование в воспитательной работе школы // Воспитание школьников. — 2002. — № 1. — С. 26—30.

Басюк Т. П.

ПРОФІЛАКТИКА СОЦІАЛЬНА (грецьк. *prophylakticos* — запобіжний) — діяльність, спрямована на запобігання виникненню, поширенню чи загостренню негативних соціальних явищ та їх небезпечним наслідкам. Соціальна профілактика — це один із напрямів реалізації соціальної політики, який здійснюють шляхом прийняття відповідного законодавства, економічними заходами, діяльністю установ освіти, охорони здоров'я, соціальної роботи культури, правоохоронних органів, засобів масової інформації тощо.

Предмет соціальної профілактики в соціально-педагогічній діяльності — незайнятість молоді, бездоглядність дітей і жорстоке поводження з ними, протиправна, агресивна, адиктивна та ризикована поведінка, насильство в молодіжному середовищі, захворювання, спричинені соціальними умовами, способом життя та поведінкою людей, та їх наслідки, суїцидальна поведінка, молодіжний екстремізм і звернення молоді до деструктивних релігійних течій та антисоціальних субкультур тощо. Мета соціальної профілактики — не тільки попередження проблем і негативних явищ, а й створення умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих осіб. Основні напрями про-

філактики: виявлення, усунення чи нейтралізація чинників, що породжують негативні соціальні явища та соціальні проблеми, сприяють їх загостренню та заважають розвитку людини, а також формування в людей якостей, необхідних для подолання проблем і задоволення потреб нешкідливим чином.

Цільові групи соціальної профілактики — це окремі особи, соціальні групи, верстви населення, які страждають або можуть постраждати від проблем чи негативних явищ, ті, що своїми діями, поведінкою, способом життя спричиняють проблеми, а також особи, соціальні групи й організації, від дій яких залежить подолання причин негативних явищ та їх наслідків. Загальна профілактика охоплює широкі верстви суспільства загалом. Її мета — подолання загальних, універсальних причин негативних явищ. Спеціальна профілактика спрямована на ті групи, які знаходяться в особливих умовах, що збільшують ризик виникнення та загострення проблеми чи формування в них небезпечної поведінки (групи ризику). Залежно від того, на якій стадії розвитку проблеми проводять профілактичну роботу, виділяють: первинну профілактику — діяльність, спрямовану на попередження виникнення та поширення певного негативного явища та проблем, пов'язаних із ним; вторинну профілактику — діяльність, спрямовану на попередження загострення негативних явищ та їх наслідків, на запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива асоціальна чи небезпечна поведінка; третинну профілактику — роботу, спрямовану на попередження рецидивів асоціальної або небезпечної поведінки серед осіб, яким така поведінка була властива раніше.

Історично склалося декілька стратегій і моделей профілактичної роботи. Згідно з стратегією усунення шкоди проблема, соціальне явище чи певна поведінка визнаються однозначно негативними і неприпустимими; профілактика спрямована на їх недопущення. За стратегією зменшення шкоди негативне явище, проблема чи певна поведінка визнаються небажаними, але можливими (принаймні частково, за певних обставин); профілактика спрямовується на недопущення (обмеження) їхніх негативних наслідків.

Моделі профілактики на основі певних уявлень щодо природи проблеми (негативного явища) визначають мету, зміст і методи її профілактики. Згідно з моделями стримування, залякування та ствердження моральних принципів основна причина негативних

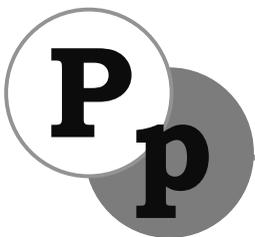
явищ, асоціальної та небезпечної поведінки — схильність людини до поганого та її незахищеність щодо негативних впливів. Профілактика спрямована на недопущення асоціальної чи небезпечної поведінки за допомогою заборони певних дій, формування в людини страху перед їхніми наслідками чи уявлення про їх гріховність, аморальність або неприпустимість для порядної людини. Недоліком профілактики за допомогою вказаних моделей є те, що вона не усуває особистісних причин звернення людини до асоціальної чи небезпечної поведінки та не допомагає їй захиститись від негативного впливу соціальних чинників проблем. Моделі поширення фактичних знань, навчання позитивній поведінці (афективного навчання), формування здорового способу життя допомагають усунути особистісні чинники соціальних проблем та небезпечної поведінки, підготувати людину до зустрічі з проблемою та до задоволення потреб нешкідливим чином. Останні моделі можуть бути ефективно застосовані в соціально-педагогічній діяльності.

Соціальну профілактику можна здійснювати на рівні всього суспільства, окремого регіону, макросередовища (макрорівень), окремої соціальної групи, установи, організації, мікросередовища (мікрорівень), окремого індивіда (індивідуальний рівень). Профілактичну роботу на макрорівні реалізують у вигляді комплексних профілактичних програм, кампаній у засобах масової інформації, масових заходів, координованої діяльності мережі установ та організацій. На мікрорівні профілактика здійснюється у вигляді спеціальних програм, заходів і окремих дій у межах установ, організацій та за місцем проживання. Індивідуальний рівень профілактики — робота, що проводиться спеціалістами та волонтерами з окремими особами. У процесі прямої соціально-педагогічної профілактики залежно від її рівня можуть застосовуватись методи соціальної реклами, поширення профілактичної інформації через ЗМІ, поширення друкованих матеріалів, проведення лекцій, бесід, відеолекторіїв, індивідуального та групового консультування, дискусій, диспутів, конкурсів, змагань, спортивних, розвиваючих і рольових ігор, соціально-психологічних, навчальних і комплексних профілактичних тренінгів, залучення дітей та молоді до наукової і творчої діяльності, волонтерської роботи, «навчання на рівних». Успішність соціально-педагогічної профілактики залежить від того, наскільки вона буде доповнена заходами непрямой соціальної профілактики: створення соціаль-

но-економічних можливостей для задоволення потреб і ведення здорового способу життя, забезпечення доступності культурно-освітніх та соціальних послуг тощо.

Літ.: Дети в кризисных ситуациях: профилактика негативных явлений и социально — психологическая помощь / Под общ. ред. И. Д. Зверевой. — К.: Наук. світ, 2001. — 63 с.; Моделирование та впровадження програм щодо здорового способу життя: Метод. матеріали для тренера / Під заг. ред. І. Звереві, Г. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2002. — 58 с.; *Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В.* Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. — К., 2000. — 200 с.; Социальная работа / Под общ. ред. проф. В. И. Курбатова. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — С. 288—296.; Сучасні підходи у сфері охорони здоров'я та його популяризації: Метод. матеріали для тренера / Упоряд.: Н. В. Зимівець, В. В. Крушельницький, Т. І. Мірошниченко: За заг. ред. І. Д. Звереві. — К.: Наук. світ, 2003. — 95 с.; Формування здорового способу життя: Навч. посіб.: Для слухачів курсів підвищення кваліфікації держ. службовців / О. О. Яременко та ін. — К.: УІСД, 2000. — 232 с.

Лютий В. П.

РЕАБІЛІТАЦІЯ — комплекс медичних, психологічних, педагогічних, професійних, юридичних заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію порушених або втрачених індивідом суспільних зв'язків та відносин внаслідок змін стану здоров'я, соціального статусу, втрати близьких людей, навичок навчальної діяльності, соціальної дезадаптації тощо, які супроводжуються стійкими розладами функцій організму (інвалідністю), захворюванням на алкоголізм, наркозалежністю, втратою соціального статусу, роботи, житла, близьких людей і тяжкими переживаннями таких втрат, скоєнням злочинів тощо. Реабілітація передбачає якнайшвидше та найбільш повне відновлення повноцінного функціонування різних категорій населення; один з основних напрямків соціально-педагогічної діяльності.

Реабілітації притаманна соціальна підтримка та соціальний захист людей, які їх потребують.

В основі *медичної реабілітації* — заходи лікувально-діагностичного та відновлювального характеру (зокрема після травм, інфарктів, інсультів, хірургічного лікування чи лікування від алкогольної та наркозалежності). *Психологічна реабілітація* орієнтована на відновлення психічних станів, які були порушені внаслідок травмуючої дії різних факторів. *Соціально-педагогічну реабілітацію* спрямовують на відновлення соціального досвіду та встановлення соціальних зв'язків, норм поведінки, спілкування, емоційної стабільності, активного соціального життя, поновлення соціального статусу. *Педагогічна реабілітація* передбачає насамперед відновлення втрачених навичків навчання, самовиховання, самообслуговування, самовдосконалення. *Професійна реабілітація* орієнтована на відновлення професійних навичок і якостей, необхідних для повернення до трудової діяльності. Реабілітація здійснюється на різних рівнях: *індивідуальному, груповому, суспі-*

льному. На індивідуальному рівні здійснюють консультування, соціальний патронаж та індивідуальну допомогу та підтримку як у центрах соціальної реабілітації, так і за місцем проживання. Ефективні форми роботи на груповому рівні: тренінги, майстер-класи, обмін досвідом, участь у різних соціальних проєктах, інші групові форми роботи та навчання, у тому числі лекції, диспути, дискусії, присвячені конкретним проблемам і потенційним можливостям людини щодо соціалізації та реабілітації. На суспільному — масові акції (благодійні, екологічні, трудові тощо), масові рекреаційні заходи (свята, конкурси, мітинги — як метод зняття соціальної напруги), встановлення зв'язків із громадськістю через ЗМІ (телебачення, пресу, листівки, оголошення, запрошення, анкетування, вуличне чи телефонне інтерв'ювання).

Реабілітацію можна здійснювати як у спеціалізованих закладах (психолого-реабілітаційних центрах, кризових центрах, лікувальних і спеціалізованих навчальних закладах), так і при потребі за місцем проживання клієнта. До здійснення того чи іншого виду реабілітації залучають кваліфікованих фахівців (відповідно до наявної в клієнта проблеми). Також її доречно здійснювати із залученням до такої роботи волонтерів.

Літ.: Словарь по социальной педагогике: Учеб.пособие для студ. высш. учб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.; Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг.ред. Т. Ф. Алексєєнко. — К.: «Науковий світ», 2007. — 456 с.; Реабилитация социально дезадаптированных детей и подростков: Краткий словарь для сотрудников специализированных учреждений социальной реабилитации несовершеннолетних. / Сост. Г. М. Иващенко, В. Н. Бушуева, при участии В. И. Ширинского. — М., 1998. — 87 с.

Алексєєнко Т. Ф.

РЕІНТЕГРАЦІЯ (лат. *re* — префікс, що означає відновлення, *integratio* — інтеграція, набуття цілісності) — процес повернення людини в суспільство в ролі активного і незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення нею відповідного рівня емоційного стану тощо. Організація та забезпечення оптимальних умов реінтеграції створюють можливості для подальшого повноцінного функціонування індивіда у соціумі.

Це процес повернення в суспільство у ролі активного і незалежного члена, учасника загального соціального життя людини, яка хвора чи погано пристосована до оточуючих умов. Реінтеграцію можна розглядати як об'єднання в ціле частин, а також процес, що веде до такого стану. Це перетворення відносно самотійних, слабко пов'язаних між собою елементів у функціональну систему, формування та відпрацювання вмій і навичок соціальної компетентності (здатність до співпраці, вміння розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; комунікативні навички та навички взаєморозуміння; вміння усвідомлювати різні соціальні ролі та брати участь у житті громади тощо).

Принципи реінтеграційного процесу, що стосуються дітей: *гуманізм* (ставлення до дитини як найвищої цінності, безумовне прийняття дитини, любов і повага до неї); *індивідуальний підхід* до дитини (виявлення проблем особистісного росту і допомога у їх розв'язанні, врахування індивідуальних особливостей та розробка індивідуальних програм розвитку); *пріоритетність інтересів дитини*; *комплексний підхід* (різнобічна оцінка потреб дитини та середовища, у яке вона інтегрується); *взаємодія, командний підхід до вирішення проблем дитини та сім'ї* (налагодження співпраці та партнерства між різними державними і неурядовими організаціями в інтересах дитини, створення міжвідомчих та мультидисциплінарних команд фахівців для прийняття обґрунтованого рішення стосовно дитини, сім'ї чи ефективного здійснення соціального супроводження); *стимулювання дитини і сім'ї до самопомоги* (активізація внутрішніх ресурсів сім'ї та дитини до зміни способу життя на краще, перебудови стосунків, саморозвитку; формування бажання успішно адаптуватися до нових умов та бути мобільним; прагнення робити власний вибір та встановлювати особистісні життєві цілі).

|| Літ.: Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Академия, 2002. — 368 с.

Петрочко Ж. В.

РЕІНТЕГРАЦІЯ ВИХОВАНЦІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ — процес повернення чи входження дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до певної соціальної системи шляхом відновлення чи формування прив'язаностей, со-

ціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності.

Реінтеграція здійснюється на різних рівнях соціальних взаємодій: *чуттєво-емоційному*; *емоційно-соціальному*; *соціально-інституційному*. На чуттєво-емоційному рівні відбувається відновлення, розвиток чи встановлення прив'язаностей дитини з батьком, матір'ю, близькими родичами; на емоційно-соціальному поряд із формуванням та розвитком прив'язаностей вирізняється соціальний компонент взаємодій між дитиною й прийомними батьками (опікунами, батьками-вихователями), соціальним педагогом/працівником, що здійснює соціальний супровід виховання та розвитку дитини в сім'ї. Передумовами зазначеного є збереження за дитиною статусу дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування; отримання певних пільг, соціальних виплат та державних допомог тощо; на соціально-інституційному рівні соціальні взаємодії набувають найвищого й найважливішого виду та характеру — активної соціалізації (засвоєння й перетворення індивідом соціальних норм і культурних цінностей шляхом активного входження в соціальні інституції суспільства). На такий рівень соціальних взаємодій людина виходить після досягнення повноліття, набуття правосуб'єктності, виходу у самостійне життя, коли, з'являються соціогенні потреби — осмислювати своє подальше життя, вибирати професію, планувати створення власної сім'ї, замислюватися над цілями стратегічного характеру, які б становили мету життя у кількох або в усіх соціальних інституціях.

На чуттєво-емоційному рівні реінтеграція передбачає повернення дитини у те сімейне середовище, звідки вона вийшла, тобто у біологічну сім'ю чи під опіку близьких родичів. На емоційно-соціальному рівні реінтеграція — це повернення дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, з інституційного в сімейне середовище, що передбачає влаштування дитини в сім'ю усиновителів, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу, під опіку до осіб, що не є родичами дитини; на соціально-інституційному рівні реінтеграція розглядається як вихід із відносно закритої інтернатної системи, для якої характерними є обмежене коло соціальних зв'язків, у систему відкриту, незалежне життя поза межами інтернатного закладу, де неабияке значення набувають навички соціальної компетентності. При цьому соціальна компетентність вихованців та випускників ін-

тернатних закладів виявляється у здатності до співпраці, вмінні розв'язувати проблеми в різних життєвих ситуаціях; комунікативних навичках та навичках взаєморозуміння; активній участі у житті громади тощо. На цьому рівні процес реінтеграції певною мірою уподібнюється процесу соціалізації особистості, що передбачає активне входження індивіда в усі соціальні інституції. У такому контексті компоненти реінтеграційного процесу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, охоплюють різні сфери суспільного життя дитини та різні напрями соціально-педагогічної діяльності: підтримка соціально-позитивної активності вихованців інтернатних закладів, включення їх у соціально-виховуюче середовище; підготовка вихованців інтернатних закладів до самостійного життя; сприяння здобуттю освіти, працевлаштуванню відповідно до потреб та індивідуальних особливостей дитини; вирішення питання житла, захист майнових прав дитини після закінчення навчання в інтернатному закладі; підготовка персоналу інтернатних закладів та соціальних педагогів до змін; формування громадської думки щодо підтримуючого ставлення до вихованців та випускників інтернатних закладів; активізація громади щодо підтримки реінтеграційного процесу.

Необхідність у першочерговій реінтеграції мають діти раннього віку та діти з незначним досвідом проживання в інтернаті (до 6 міс.). При чому, чим довше дитина залишається у закладі, тим менше шансів її успішно реінтегрувати.

Реінтеграцію вихованців інтернатних закладів у сімейне середовище розглядають як процес із чітко окресленими *етапами*: початкова оцінка та ухвалення рішення щодо можливостей реінтеграції дитини (відкриття випадку; взяття сім'ї під соціальний супровід); комплексна оцінка; міжвідомче засідання та ухвалення рішення щодо деталей реінтеграції, якщо така відповідає найкращим інтересам дитини; розробка плану реінтеграції; робота з дитиною та сім'єю (взаємні візити членів сім'ї та дитини; спостереження за візитами; індивідуальні та групові заходи за участі дитини та членів сім'ї); розширене міжвідомче засідання за участю членів сім'ї, представників громади та дитини (ухвалення остаточного рішення про дату та деталі повернення/переміщення дитини, подальшого супроводу сім'ї); переміщення дитини додому чи у нову сім'ю; соціальна підтримка та допомога сім'ї; здійснення моніторингу благополуччя та розвитку дитини в сім'ї; закриття випадку, виведення сім'ї з-під соціального супроводу.

Під час реінтеграції дитини у біологічну сім'ю важливо з'ясувати: можливість й доцільність повернення дитини додому та відповідність такого процесу найкращим інтересам дитини. Під час планування реінтеграції потрібно враховувати: рівень прив'язаності дитини до біологічної сім'ї; причини роз'єднання сім'ї; можливість рідної сім'ї захистити дитину; висловлену дитиною потребу почуватися частиною сім'ї; її бажання залишитися у територіальній громаді; культурну, релігійну ідентичність дитини; взаємини з братами, сестрами, намагаючись уникнути їх роз'єднання.

Провідним етапом реінтеграційного процесу є робота з сім'єю та дитиною. Зокрема, робота з сім'єю передбачає: збір та аналіз інформації про біологічну сім'ю; пошук даних про інших найближчих родичів; встановлення контактів соціального педагога з сім'єю, родичами; взяття сім'ї під соціальний супровід; вивчення сімейних проблем та причин їх виникнення; організація позитивного інформування родичів про вихованця/ку інтернатного закладу тощо. Робота з дитиною складає: відновлення, розширення, укріплення контактів дитини з батьками, родичами; формування у дитини позитивної мотивації та необхідних навичок створення власної функціонально спроможної сім'ї; підготовка до самостійного життя, формування навичок соціальної компетентності.

Формами й методами роботи з сім'єю та дитиною у процесі реінтеграції є: складання сімейного плану подолання складних життєвих обставин; бесіда з батьками; індивідуальне консультування родичів спеціалістами (юрист, психолог, психіатр та ін.); організація спільного дозвілля (свята в інтернатному закладі, похід в кіно, театр; екскурсії та ін.); організація візитів дитини у сім'ю та спостереження за нею і батьками під час таких зустрічей; виконання дитиною у присутності батьків чи рідних певного практичного завдання (малюнок сім'ї, тест), що дозволяє спостерігати за реакцією батьків, їхнім ставленням до дитини, її дій; організація занять школи для батьків з питань розвитку дитини, особливостей її виховання.

Реінтеграція вихованців інтернатних закладів має відбуватися як поступовий і контрольований процес. Постійні зміни в умовах надання опіки, формах влаштування шкодять розвитку дитини, формуванню прив'язаностей, тому під час цього процесу потрібно уникати раптових перемін та суперечливих рішень.

Літ.: Концепція Державної програми реформування закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 263-р від 11 травня 2006 р.; *Циба В. Т.* Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. — К.: МАУП, 2000. — 152 с.

Петрочко Ж. В.

РЕКЛАМА СОЦІАЛЬНА — інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку.

Термін «соціальна реклама» використовують лише в пострадянських країнах. У світі відповідне поняття «некомерційна» та «суспільна» реклама. Саме тому існує певна відмінність у тлумаченні термінів: «суспільна (соціальна) реклама» передає повідомлення, що пропагує певне позитивне явище. Професіонали створюють її безкоштовно (тут більш коректно говорити про етичні засади відмови від прибутку), місце та час у ЗМІ також надають на безоплатній основі. Некомерційна реклама — реклама, вироблення якої спонсорується некомерційними інститутами чи здійснюється в їхніх інтересах. Мета такої реклами — стимулювання пожертв, заклик голосувати на користь того чи іншого кандидата або привертання уваги до справ суспільства. Власне, словосполучення «соціальна реклама» — це калькування англійського «*social advertising*». Предмет такої реклами — ідея, котра повинна мати певну соціальну цінність.

Соціальна реклама може висвітлювати будь-яку соціальну проблему: здоровий спосіб життя, ВІЛ/СНІД, прийомне батьківство, профілактику негативних явищ (наркоманія, алкоголізм тощо), проблеми екології, попередження насильства над дітьми, права людини, дитини, проблеми людей з особливими потребами, усвідомлене батьківство, профілактику безпритульності та бездоглядності, безробіття тощо. Усі названі проблеми можна умовно об'єднати у дві великі групи: проблеми, які визнаються та відкрито обговорюються суспільством (наприклад, шкідливість куріння, ВІЛ/СНІД тощо); проблеми латентні, або приховані, тобто такі, про які не говорять відкрито (наприклад, насильство над дітьми в сім'ї).

Окремі дослідники наводять таку класифікацію проблем, що висвітлюються соціальною рекламою: боротьба з вадами та загрозами, попередження катастроф або небажаних наслідків, декларація добродійних цілей; декларація цінностей. Пріоритетні цінності кожної людини — здоров'я, робота (кар'єра), сім'я (діти), особисте щастя, безпека тощо; заклики до перетворень, що базуються на прагненні досягти соціальних та індивідуальних ідеалів; соціальна психотерапія. Їх використовують у тих випадках, коли негативні емоційні стани та почуття є масовими. Наприклад, страх, почуття тривоги, хвилювання за власну долю та долю своїх близьких, депресивні стани тощо. Всю соціальну рекламну інформацію в засобах масової інформації України можна поділити на: інформативно-культурну; інформативно-професійну; інформативно-запрошувальну; інформативно-виховуючу; інформативно-освітню.

Соціальна реклама розрахована на широку аудиторію, проте цільові групи можуть розрізнятися за: віковим принципом (дорослі, молодь, діти, люди пенсійного віку); статтю (чоловіки, жінки); соціальними ролями (молоді батьки, бабусі-дідуся тощо); професією (представники влади, учителі, лікарі, соціальні працівники, водії, військові тощо); місцем проживання (сільські, міські жителі, міська громада, жителі всього міста, країни); за ознаками здоров'я (люди, які мають певну залежність, люди з особливими потребами, хворі на СНІД тощо).

Залежно від місця розташування та засобів розповсюдження існують такі види соціальної реклами: різноманітна поліграфічна продукція (буклети, листівки, плакати, навчальні матеріали, брошури, книжки); зовнішня реклама, тобто така, що розміщується на вулицях (бігборди, лайтбокси, вивіски, реклама на транспортних засобах, будівлях тощо); преса (газети, журнали, бюлетені тощо). Рекламний характер мають окремі статті чи повідомлення (текстова реклама); можуть бути також розміщені спеціально розроблені рекламні модулі; реклама на радіо та телебаченні (ролики, ток-шоу та передачі на соціальну тематику тощо); реклама в Інтернеті (веб-сторінки, банери, електронні поштові розсилання, Інтернет-конференції, форуми тощо); реклама в мережах мобільного зв'язку (SMS-розсилки тощо); поштові розсилання; проведення будь-яких акцій та заходів (конкурси, фестивалі, марші, виставки, конференції, дебати, круглі столи, вуличні театри); нетрадиційні види реклами (сувенірна продукція, повітряні кульки, реклама на квитках і рахунках тощо).

Критерії ефективної соціальної реклами: чітко визначена цільова аудиторія; врахування думки означеної аудиторії на етапі створення рекламного продукту стосовно слогана, дизайну, каналу поширення реклами тощо; зрозумілість самої реклами та високий рівень довіри цільової аудиторії до пропонованої соціальної реклами; ідейний та художній зміст рекламного послання повинен відображати та враховувати психологічні та вікові особливості соціальної групи, на яку спрямовано соціальну рекламу; звернення (зрозумілою мовою, з доступною інформацією) до всієї цільової групи з урахуванням різноманітності її складу, враховуючи освіту, сексуальні уподобання тощо; врахування контексту України й особливостей цільової групи (культурних звичаїв і тенденцій, стилю спілкування та способу життя); залучення однолітків і відомих людей, з якими могли б себе ідентифікувати представники цільової групи та приклад яких вони готові наслідувати; креативність та успішність висвітлення послання в ЗМІ; поєднання соціальної реклами з іншими комплексними заходами — проведення соціальних рекламно-інформаційних кампаній (PSA кампаній). (Ефективна PSA кампанія — це інтенсивна, добре фінансована, багатофазова, тривала кампанія, у якій для коригування дій застосовують проміжну оцінку).

Серед прийомів, які варто враховувати під час розробки та впровадження соціальної реклами, виокремлюють такі: залучення фактів, пов'язаних із проблемою, яка висвітлюється в соціальній рекламі (наприклад, використання статистичних даних); привертання уваги до переваг, пов'язаних із наслідуванням певних моделей поведінки, що пропагують в соціальній рекламі (наприклад, «Розумій мене, щоб я вмів розуміти інших. Не принижуй, щоб я не принижував»); використання «інтригуючих» назв, що примушують прочитати текст до кінця (наприклад, «10 кроків, щоб стати кращими батьками») переконливість тексту; розташування в ритмічному порядку елементів соціальної реклами від менш важливих до більш значущих; використання фактури шрифтів, аби звернути увагу на найбільш вагомні слова; виділення окремих абзаців за допомогою кольору чи шрифту; несподіваний початок розповіді; використання у текстах або роликах елементів інтриги, конфліктних ситуацій у монологах або діалогах. Під час розробки інформаційно-реklamних матеріалів дуже важливо враховувати те, що реклама покликана спонукати до певної емоційної реакції та виконувати саме ту роль, заради якої вона створює-

валась. Один із компонентів, що значно підвищує ефективність рекламного повідомлення, — наявність інформації про те, що має зробити читач, слухач або глядач (куди подзвонити, до кого звернутись тощо). Проте важливо, аби повідомлення соціальної реклами не містило наказового тону (наприклад, «Заплати податки!»), адже більшість людей не люблять, коли їм наказують або повчають.

Якісну соціальну рекламу потрібно створювати для чітко визначеної цільової групи, її думки необхідно обов'язково враховувати і під час розробки слогана соціальної реклами, а також дизайну плакатів, аудіо- та відеороликів, і, зрештою, під час вибору інформаційних каналів передачі послання. Ідеї та послання соціальної реклами мають бути зрозумілими для тієї частини населення, якій вони адресовані. У якісній соціальній рекламі повинні бути враховані цінності, культурні звичаї та тенденції, стиль спілкування і спосіб життя цільової аудиторії.

Літ.: *Гейдар Л., Довбах Г.* Соціальна реклама в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. — К.: ПЦ «Фоліант», 2004. — 96 с.; *Тимошенко А. Л.* Державна соціальна реклама в Україні: проблеми та перспективи розвитку // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — 2006. — № 1. — С. 57—64; *Шипіленко О. С.* Рекламно-інформаційні технології в соціально-педагогічній діяльності // Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 204—216.

Безпалько О. В.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ — (*ре-* префікс, який означає повторну, відновлюючу дію, протилежну, зворотну) — підготовка до повернення індивіда в звичну культуру, середовище, відновлення соціальних зв'язків. Відбувається в процесі спеціально організованої роботи з особами, які втратили все це в результаті фізичних і психічних травм, а також із засудженими за скоєні злочини з метою підготовки їх до життя на волі за суспільними нормами після відбуття покарання. Здійснюють у соціально-реабілітаційних центрах, у виправно-виховних установах пенітенціарної системи. Ресоціалізація в пенітенціарних установах — це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі як повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнято-

го соціально-нормативного життя в суспільстві; зміна особистісних якостей засудженого, формування в нього саморегулятивної стабільної соціально-нормативної поведінки після звільнення; один із шляхів досягнення мети захисту інтересів особистості, суспільства та держави.

Основні ідеї ресоціалізації відображені в принципах пенітенціарної педагогіки: цілеспрямованості педагогічного процесу (формування соціально-нормативної особистісної позиції відповідно до індивідуальних проблем і потреб засуджених), тісного зв'язку з реальним життям (шляхом поновлення та налагодження соціально-корисних зв'язків і відносин засуджених, формування в них позитивних соціальних установок, залучення до соціально корисної та значущої діяльності, залучення до читання газет і журналів; організації зустрічей із представниками різних громадських інститутів), наукового обґрунтування виховних програм і технологій та створення умов для їх реалізації (спеціально дібраних і розроблених психолого-педагогічних тренінгів, ресурсного забезпечення виховної роботи), дотримання законності (правової регламентації, підпорядкування виховних дій вимогам кримінально-виконавчого права), комплексного педагогічного підходу (вивчення, розвитку та корекції інтелектуальної, емоційно-вольової, ціннісно-орієнтаційної сфер і поведінки засобами розумового, морального, трудового, правового, естетичного, фізичного та інших взаємопов'язаних напрямків виховного процесу в їх єдності та взаємообумовленості), диференціації (оптимальної розробки та реалізації «типових» програм виховної роботи з різними категоріями засуджених на основі особистісно орієнтованого підходу).

Практикою доведено, що ефективність ресоціалізації осіб зростає за таких умов: їхньої власної мотивації й активної діяльності щодо самовизначення та процесу ресоціалізації; відповідності змісту, форм і методів виховного впливу завданням ресоціалізації та індивідуальним потребам і можливостям; позитивних міжособистісних взаємин; опори на позитивні якості та властивості.

Літ.: *Галузинський В. Н., Євтух М. Б.* Педагогіка: теорія та історія: Навч. посіб. — К.: Вища школа, 1995. — С. 84—85; *В. І. Кривуша* Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. — К.: «МП Леся», 2000. — 140 с.; *Синьов В. М., Кривуша В. І.* Організація роботи з ресоціалізації засудже-

них в умовах виховно-трудо­вих колоній // Соціальна реабілітація неповнолітніх, які повернулися з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді. — К.: А.Л.Д., 1995. — С. 6—18; Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. — К.: «Науковий світ», 2007. — 456 с.

Алексєєнко Т. Ф.

РЕСУРСИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — джерела та передумови отримання необхідних людям матеріальних і духовних благ, які можна використати за існуючих технологій та соціально-економічних відносин. У широкому розумінні ресурси розглядають як запаси чого-небудь, які можна використовувати в разі потреби; джерело та арсенал засобів і можливостей, до яких можна вдаватися за міру необхідності з метою виконання певних завдань чи вдосконалення діяльності. Процес пошуку та залучення ресурсів називають фандрейзінгом.

У соціально-педагогічній роботі виокремлюють внутрішні та зовнішні ресурси.

До внутрішніх належить соціально-психологічна характеристика людини, з якою безпосередньо працює фахівець (соціальний педагог, соціальний працівник, психолог тощо): особливості психічних пізнавальних процесів особистості (сприймання, уваги, пам'яті, мислення, мови, уяви); прояви емоційно-вольових процесів та психічних станів; особистісні характеристики (особливості характеру, темпераменту, потреби, інтереси, цінності, мотиви); показники освітнього рівня людини; професійні та соціальні уміння й навички, якими вона володіє.

Оскільки соціально-педагогічна робота пов'язана з використанням психологічних, соціологічних, педагогічних, управлінських методів та прийомів, зовнішні ресурси розглядають як сукупність можливостей для розв'язання індивідуальних та соціальних проблем, які можуть бути залучені як спеціалістом, так і клієнтом. До зовнішніх ресурсів належать матеріальні, людські, інституційні, інформаційні, технологічні.

Серед матеріальних ресурсів виокремлюють фінансові й нефінансові, офіційні та неофіційні. До фінансових ресурсів належать всі види грошових надходжень для організації та здійснення соціально-педагогічної роботи. Серед них — бюджетні витрати на забезпечення діяльності різних соціальних служб, пенсії та інші

види виплати, передбачені діючим законодавством для різних категорій населення, гранти чи спонсорські надходження на рахунок державних, громадських організацій та фізичних осіб. Водночас вони — різновид і офіційних матеріальних ресурсів. Приклад неофіційних фінансових ресурсів грошова допомога друзів, колег по роботі, спонсорів, яку безпосередньо передають людині, що потребує підтримки, або її близьким. Нефінансові матеріальні ресурсами — це приміщення, обладнання, книги, речі, ліки тощо.

Основні людські ресурси соціально-педагогічної роботи: соціальні педагоги, соціальні працівники, психологи, реабілітологи, інші фахівці соціальних інститутів, волонтери.

Інформаційні ресурси — це окремі документи та масиви документів, результати інтелектуальної, творчої та інформаційної діяльності, бази та банки даних, всі види архівів, бібліотечні, музейні фонди та інші, що містять відомості та знання, зафіксовані на відповідних носіях інформації. Серед інформаційних ресурсів виокремлюють: спеціальну літературу; буклети, листівки, брошури, прес-релізи, рекламну продукцію (плакати, стенди); інформацію в засобах масової інформації про благодійні заходи неурядових структур і соціальні програми органів влади та місцевого самоврядування; інформаційну мережу Інтернет (сторінки донорів, інформаційно-пошукові сервери, спеціалізовані сторінки з фандрейзингу тощо); усну інформацію спеціалістів та волонтерів.

Кожна держава має систему соціальних інститутів, які безпосередньо чи опосередковано займаються вирішенням соціальних проблем. Найпоширеніші інституційні ресурси: загальноосвітні заклади; позашкільні заклади; заклади системи охорони здоров'я, культури, різноманітні соціальні служби (центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальні центри обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян, центри соціально-трудової та професійної реабілітації інвалідів; реабілітаційні центри для дітей та молоді з функціональними обмеженнями; центри зайнятості, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх; соціальні гуртожитки, клуби за місцем проживання тощо). Окрім перерахованих інституційних ресурсів, діяльність яких координується на державному та місцевому рівнях, виокремлюють ще церкву та неурядові організації.

Технологічні ресурси соціально-педагогічної роботи — сукупність форм, методів та прийомів, які застосовують соціальні

служби, заклади соціального обслуговування, громадські організації та спеціалісти й волонтери з метою задоволення потреб або вирішення проблем окремих осіб чи соціальних груп. У практичній соціально-педагогічній роботі найчастіше застосовують прикладні технології соціально-правового захисту, соціального обслуговування, соціальної профілактики, соціальної реабілітації, соціального опікунства, патронажу, супроводу, рекламно-інформаційні технології.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 138 с.; Соціальна робота / Под ред В. И. Курбатова. — Ростов н/Д: «Феникс», 1999. — 576 с.; Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т. 3: Пер. с англ. — М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. — 466 с.

Безпалько О. В.

РОЛІ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА — культурно-детермінована модель поведінки спеціаліста при здійсненні професійних завдань. Дослідники виділять та характеризують 9 ролей соціального педагога: посередника, адвоката, учасника спільної діяльності, помічника клієнтів, терапевта й наставника, конфліктолога, аніматора, експерта й суспільного діяча. На їхню думку, основна роль соціального педагога — роль посередника, яка трактується як зв'язуюча ланка між дітьми й дорослими, між сім'єю та державними службами, організаціями й установами, покликаними піклуватися про духовне, фізичне та психічне здоров'я населення. Виконуючи цю роль, соціальний педагог сприяє взаєморозумінню між окремими людьми та їхнім оточенням, впливає на взаємодію між організаціями та інститутами, а головне — впливає на соціальну політику в конкретному районі та мікрорайоні. Виконуючи роль адвоката, захисника інтересів і законних прав людини, сім'ї, різних категорій населення, соціальний педагог прагне соціальної справедливості, намагається допомогти людям реалізувати їхні здібності. Будучи учасником і одночасно провідним організатором спільної діяльності дітей і дорослих, соціальний педагог усю свою енергію спрямовує на те, щоб спонукати учасників до дії, ініціативи, творчості. Тією чи іншою мірою соціальний педагог виконує роль помічника своїх клієнтів, допомагаючи людям розширити їхню соціальну компетенцію та здатність са-

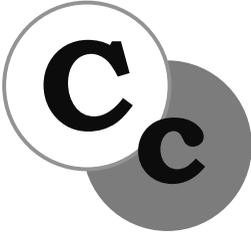
мим вирішувати свої проблеми. Соціальний педагог нерідко виконує роль терапевта й наставника сім'ї, дітей, людей, що їх оточують. Впродовж кількох років він неначе веде сім'ю, піклуючись про її здоров'я, моральні, загальнолюдські цінності, своєчасне вирішення проблем, що виникають. У ролі конфліктолога соціальний педагог допомагає передбачити та вирішувати конфліктні ситуації, що виникають у клієнтів; у ролі аніматора — спонукає їх до дій, сприяє відновленню вигідної для всіх взаємодії між особистістю та суспільством; у ролі експерта — ставить соціальний діагноз і визначає методи компетентного співробітництва з конкретним клієнтом. Соціальний педагог виконує також і роль громадського діяча, підтримуючи, розвиваючи й очолюючи соціальні ініціативи громадян, спрямовані на оздоровлення довкілля.

Рольовий репертуар соціального педагога за Сидоровим В. М.: *Вихователь*. Сприяє соціалізації всіх учнів, шляхом передавання їм конкретного й інтегративного соціального досвіду; організації спільної суспільно значимої діяльності. *Організатор вільного часу*. Націлений на розвиток дозвіллевої кваліфікації учнів; виявлення дозвіллевих інтересів, залучення до дозвіллевої діяльності, створення дозвіллевої перспективи та допомога в її послідовному досягненні. *Учитель соціальних умінь*. Учитель соціальних умінь. У полі його зору — розвиток актуальних соціальних умінь учнів: спілкуватися, приймати рішення, вирішувати конфлікти позитивним чином, здійснювати самообслуговування; розробка та виконання відповідних соціально-педагогічних проектів і програм. *Посередник*. Опікується інтеграцією соціальної допомоги учням: взаємодією з сім'ями, формальними та неформальними дитячими об'єднаннями, педагогами, громадськістю за місцем проживання, соціальними службами. *Консультант*. Орієнтований на розвиток в учнів та членів їхніх сімей навичок самопомоги в подоланні життєвих негараздів: їх точне формулювання, вияснення причин виникнення, розробка плану подолання, залучення до взаємодії зацікавлених осіб, отримання та реагування на зворотній зв'язок. *Помічник у реалізації дитячо-юнацьких соціальних ініціатив*. Підтримує соціальну активність учнів, у тому числі — сприяє розробці проектного забезпечення таких ініціатив, їх подачі до захисту у відповідних інстанціях, навчання активу, розробці та реалізації післяпроектної перспективи. *Дослідник*. Забезпечує особистий внесок у розвиток соціально-педагогічної діяльності:

розробляє та реалізує актуальні проекти та програми; відпрацьовує інноваційні технології; збирає, аналізує та поширює інформацію стосовно послуг, які пропонуються. У ході дослідження його учасники назвали ще дві ролі, необхідні, на їхню спільну думку, в сучасній соціально-педагогічній практиці. Йдеться про роль *соціального адвоката*, суть якої полягає в захисті соціальних прав та інтересів дітей та їхніх сімей у відповідних владних інстанціях, а також про роль керівника соціально-педагогічної служби (в інших варіантах керівника психолого-педагогічної служби; соціального менеджера). Під час розробки рольового образу останньої учасники настійливо наголошували на необхідності внесення в нього функцій, спрямованих, по-перше, на об'єднання зусиль професійних і непрофесійних носіїв соціально-педагогічної допомоги — соціальних педагогів, практичних психологів, власне учнів та їхніх батьків; по-друге, на підвищення якості та розширення спектра можливих соціально-педагогічних і психологічних послуг.

|| **Літ.:** *Сидоров В. Н.* Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. — Винница: Глобус-пресс, 2006. — 408 с.; *Шибутани Т.* Социальная психология. Ростов н/Дону: Феникс, 1999. — 544 с.

Сидоров В. М.

СІМ'Я — мала соціальна група, створена на основі на офіційного чи громадського шлюбу або кровній спорідненості, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, виконанням сімейних функцій, емоційними зв'язками та взаємними юридичними й моральними зобов'язаннями стосовно один до одного, родинними традиціями.

Сучасна сім'я виконує такі функції: *сексуальну, репродуктивну, виховну, регулятивну, рекреативну, господарсько-побутову, економічну, первинної соціалізації дитини*. У своїй сукупності вони визначають повноту сімейного життя, але кожна з них має свої особливості. У нових соціальних умовах функції сім'ї набувають частково нового змісту чи певних особливостей прояву.

Сексуальна функція сім'ї реалізується в особливостях інтимного життя та сексуального задоволення партнерів. Під впливом засобів масової інформації, зміни ціннісних орієнтацій у поведінці й масовій свідомості, у результаті підвищеної уваги держави до проблем планування сім'ї, особливостей статевої поведінки молоді, статевої девіації, поширення захворювань, що передаються статевим шляхом, реалізації політики щодо їх профілактики, вона перестає бути закритою темою для обговорення в сім'ях і суспільстві.

Репродуктивна функція сім'ї розкривається у природній необхідності продовження людського роду шляхом народження дітей — нащадків. Найбільш репродуктивний період сім'ї — перші п'ять років шлюбного життя. Для повноцінного самовідтворення населення кожній сім'ї необхідно народити та виховати не менше двох дітей. Однак сучасні молоді батьки переважно орієнтовані на одну дитину, пояснюючи такі свої установки матеріальними труднощами, соціальною нестабільністю та погіршенням стану загального й репродуктивного здоров'я.

Виховна функція сім'ї полягає в створенні такого морально-психологічного клімату, який найбільш сприятливий для повноцінного фізичного, інтелектуального, морального, емоційного, естетичного, соціального розвитку дітей, відповідно до їхніх вікових можливостей та індивідуальних потреб і проблем. Труднощі сучасного сімейного виховання значною мірою пов'язані з відсутністю загальної та вікової стратегії виховання дитини в сім'ї, низьким рівнем педагогічної культури, недостатньою підготовленістю до материнства та батьківства.

Рекреативна функція полягає в наданні матеріальної, фізичної, психологічної взаємодопомоги, в організації здорового способу життя та повноцінного відпочинку сім'ї, в емоційному захисті та відчутті захищеності кожного члена сім'ї.

Господарсько-побутова функція пов'язана із забезпеченням сім'ї, її окремих членів необхідними для повноцінного життя та відпочинку вдома умовами, насамперед харчуванням, матеріальними потребами та створенням побутового комфорту. Ця функція має свої характерні особливості у сільських та міських сім'ях, у сім'ях з різним ступенем матеріальних можливостей і спрямованістю ціннісних орієнтацій.

Економічна функція пов'язана з процесами розподілу й споживання матеріальних благ і послуг, можливостями сімейного бюджету та його раціональним використанням.

Комунікативна функція сім'ї полягає в задоволенні потреб її членів у спілкуванні та взаєморозумінні. Перебуває в прямій залежності від характеру внутрішньосімейного спілкування, від морально-психологічного клімату сім'ї та від психологічних установок окремих її членів.

Регулятивна функція кожної сім'ї залежить від характерних саме для неї моральних норм і принципів, можливостей здійснювати соціальний контроль за своїми членами, зокрема дітьми з боку батьків. Особливості її виконання залежать від типу влади й авторитету, а тому вона передбачає для кожної сім'ї свій механізм реалізації. Цю функцію практично не контролює суспільство, за винятком якихось надзвичайних ситуацій.

Функція первинної соціалізації дітей полягає насамперед у їх ознайомленні через спосіб життя сім'ї і поведінку батьків з культурою, традиціями й цінностями суспільства, моделями поведінки, з соціальними ролями та особливостями різних соціальних позицій та прилученням до них.

Стабільність сім'ї значною мірою зумовлена сімейними традиціями — родинними святами (народного та релігійного календаря, пам'ятними сімейними датами й днями народження членів сім'ї, традиціями вшанування членів роду), звичаєвими моделями поведінки та спілкування (незаперечною повагою й авторитетом старших членів сім'ї, турботою про менших і більш слабких, підтримкою родинних стосунків, захистом членів сім'ї та роду), колективним веденням спільного господарства й відповідального виконання соціальних ролей матері, батька, чоловіка, дружини, дітей, брата, сестри тощо.

Літ.: *Азаров Ю. П.* Семейная педагогика. — М., 1989. — 112 с.; *Алексєєнко Т. Ф.* Молода сім'я: умови виховання дитини. Науково-метод. посіб. — К.: ЗАТ «ЕКСИМЕРСЕРВИС», 2004. — С. 48—50; Социальная педагогика: Курс лекций: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Под общ. ред. М. А. Галагузовой. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. — 416 с.

Алексєєнко Т. Ф.

СІМЕЙНІ ГРУПОВІ НАРАДИ (сімейні конференції) — метод надання допомоги окремим особам або сім'ям шляхом залучення до обговорення їхніх проблем і пошуку рішень широкого кола представників їхнього соціального оточення (членів розширеної сім'ї, родичів, друзів тощо). Сімейні групові наради використовують у процесі соціальної роботи з дітьми та сім'ями, що опинилися у скрутних обставинах, а також як метод відновного правосуддя щодо неповнолітніх правопорушників та вирішення конфліктів у громаді.

Як метод соціальної роботи з сім'єю **СГН** використовують у випадках, коли є загроза життю дитини, її здоров'ю, повноцінному розвитку та вихованню; сім'я дитини виявила неспроможність самостійно вирішити проблему чи знаходиться в кризовому стані; представник соціальної служби має право чи можливість вирішити питання щодо захисту дитини, проте це не сприятиме посиленню сім'ї; є потреба у прийнятті рішення та розробці плану дій. **СГН** в такому випадку — це збори членів розширеної сім'ї та її соціального оточення з метою прийняття рішення щодо шляхів виходу сім'ї із скрутною ситуації. Ініціатор проведення наради як правило соціальний працівник або соціальний педагог

служби, що здійснює соціальний захист дітей або надає соціальні послуги членам сім'ї, у якій виникли проблеми. Фахівець, отримавши попередню згоду сім'ї, залучає незалежного координатора, який має підготувати зустріч усіх зацікавлених осіб, як членів сім'ї, так і представників її соціального оточення. На початку наради сімейним зборам надають інформацію щодо проблем сім'ї та її можливостей в отриманні соціальної допомоги та послуг соціальних служб. Після цього в сімейному колі, без присутності сторонніх осіб (координатора, фахівців соціальних служб, представників правоохоронних органів тощо) учасники СГН обговорюють проблему й розробляють план її вирішення за допомогою власних ресурсів. План може передбачати як самостійні дії членів сім'ї, так і отримання ними соціальних послуг. Розроблений сім'єю план має бути прийнятий фахівцем, який був ініціатором проведення наради, і підписаний усіма учасниками наради. План може стати основою соціального супроводу сім'ї соціальними службами чи члени сім'ї будуть виконувати його власними силами. Представник соціальної служби відслідковує виконання плану та оцінює його результати і в разі необхідності, може запропонувати сім'ї проведення повторної наради чи здійснити необхідне професійне втручання.

СГН застосовують як метод у відновному правосудді як групове обговорення наслідків правопорушення та пошук шляхів виправлення ситуації, яка склалася через правопорушення, до якого залучають безпосередньо постраждалого та винуватця інциденту, широке коло родичів правопорушника, представників його безпосереднього оточення, а також всіх тих, на чие життя так чи інакше вплинуло правопорушення. Учасниками наради можуть бути родичі постраждалого, його друзі, колеги по роботі, представники місцевої громади тощо. **СГН** застосовуються у випадку, коли скоєно правопорушення чи вчинок, який має правові наслідки, є необхідність у відновленні правового становища та подоланні негативних наслідків учиненого, правопорушник беззаперечно бере на себе відповідальність за скоєне, всі учасники добровільно погодилися на участь у нараді. Нараду організовує та проводить незалежний координатор (фасилітатор). Під час підготовки координатор переконується у щирості розкаяння правопорушника та у визнанні ним своєї провини і відповідальності, визначає коло потенційних учасників наради як із боку потерпілих, так і з боку правопорушника, запрошує учасників і в разі їх-

ньої згоди повідомляє їм правила проведення наради й ті запитання, які ставитимуть, готує сценарій наради та вирішує питання її організації. Проведення наради має чотири етапи. На першому координатор наради представляє учасників і описує правопорушення, яке стало приводом до наради; на другому учасники висловлюють свої думки та почуття з приводу правопорушення та його наслідків; на третьому етапі наради учасники обговорюють та ухвалюють можливі дії, спрямовані на подолання наслідків правопорушення та відновлення правового становища. Пропозиції учасників у випадку, коли ніхто не виступає проти, занотовує координатор і їх включають в угоду щодо примирення сторін; на четвертому етапі учасники підписують підготовлену за результатами обговорення угоду та відбувається неформальне примирення сторін. Складена угода включає в себе встановлення факту визнання правопорушником того, що він вчинив правопорушення, інформацію, якою поділилися учасники наради стосовно характеру і причин вчинення та наслідків правопорушення, рішення про заходи, що мають бути вжиті правопорушником для усунення завданої ним шкоди, та попередження скоєння ним інших правопорушень. Важливою умовою є те, що усувати наслідки правопорушення має сам правопорушник своїми діями, а його близькі можуть надавати йому допомогу. Якщо нарада проводилася з приводу злочину, то угоду, як правило, додають до кримінальної справи та можуть враховувати під час винесення вироку, а інколи вона навіть призводить до припинення кримінального переслідування. Формальний контроль за її виконанням у випадку, коли це є умовою звільнення від кримінальної відповідальності, може здійснювати працівник органу виконання покарання чи особа, на яку покладено обов'язок щодо нагляду за правопорушником, неформальний контроль можуть здійснювати власне постраждалі та представники громади.

Спільні риси застосування СГН в різних ситуаціях: розширення кола учасників вирішення проблеми (конфлікту), надання їм повноважень самостійно вибирати шляхи вирішення проблеми (конфлікту), забезпечення учасників об'єктивною інформацією, необхідною для прийняття ними рішення, орієнтація учасників на вирішення проблеми та подолання конфлікту за рахунок власних сил, мінімальне втручання представників соціальних служб та державних установ, участь в організації та проведенні наради незалежного координатора. Дотримання вказаних умов підвищує

активність, самостійність і незалежність людей, що опинились у складних життєвих обставинах, сприяє прийняттю ними відповідальності за власне життя, збільшує їх спроможність до самостійної успішної життєдіяльності.

Літ.: *Зер Г.* Зміна об'єктива: Новий погляд на злочин та правосуддя / Пер. з англ. М. Яковлева. — К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. — 224 с.; *Сімейні групові наради як метод розв'язання конфліктних ситуацій: Метод. матеріали для тренера* / Упор.: Т. П. Авельцева, Н. В. Зимівець, В. П. Лютий, О. А. Калібаба; За заг. ред. І. Д. Зверевої. — К.: Наук. світ, 2003. — 86 с.

Лютий В. П.

СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ — це обставини, які об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи за станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний або психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо.

До складних життєвих обставин належать також: погіршення матеріально-побутових умов, поступове зубожіння, втрата роботи, все, що викликає в людей почуття незахищеності, страху перед завтрашнім днем, все, що веде до наростання напруги в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей. Отже, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для людини події, коли їй особливо важко і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги і збоку держави також, суспільства, громади, найближчого оточення, щоб впоратися з цими обставинами та відновити свою нормальну життєдіяльність. Логічно, що такими будуть вважати втрату здатності до обслуговування, інвалідність (значна втрата здоров'я як фізичного, так і психічного), втрата близької людини, порушення звичного, нормального способу життя, дитяча бездоглядність, пожежа, стихійне лихо тощо.

Хоча нормативно-правова база й не містить вичерпного переліку таких обставин, до складних життєвих обставин належать також випадки, коли людина стала жертвою злочину, захворіла

невеликою хворобою, коли існує загроза її життю та здоров'ю чи життю та здоров'ю її близьких тощо.

Сім'я з дітьми, яка перебуває у складних життєвих обставинах, — сукупність осіб, що проживають разом і пов'язані спільним побутом, взаємними правами й обов'язками, серед яких є хоч одна дитина віком до 18 років. Одна з характеристик цієї сім'ї — наявність обставин, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність, наслідки яких сім'я не може подолати самотійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю чи станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний або психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

У соціально-педагогічній роботі використовують таку класифікацію складних життєвих обставин, в основі якої лежать несприятливі для виховання дітей умови: соціально-демографічні, матеріально-побутові, медико-соціальні, психологічно- та соціально-педагогічні, соціально-правові.

Особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, держава надає соціальну підтримку. Надання соціальних послуг особам і сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, регулює Закон України «Про соціальні послуги» (від 19 червня 2003 р. № 966-IV), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (від 21 червня 2001 р. № 2558-III), «Про попередження насильства в сім'ї» (від 15 листопада 2001 р. № 2789-III), інші нормативно-правові акти. Згідно з діючим законодавством України право на отримання соціальних послуг, а отже, і взяття під соціальний супровід, мають будь-які особи, які знаходяться на території України на законних підставах та перебувають у складних життєвих обставинах. Потенційні користувачі соціальних послуг — це громадяни України й іноземці, тобто громадяни інших країн, а також особи без громадянства та біженці, тобто особи, що отримали цей статус у встановленому законом порядку.

Літ.: Соціальна педагогіка: теорія і технології. Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури. — 2006. — 316 с.; Соціальна робота в Україні: теорія і практика. — № 2. — 2003.

Зверева І. Д.

СЛУЖБИ У СПРАВАХ ДІТЕЙ — (у період з 1995 до лютого 2007 року — служби у справах неповнолітніх) — це уповноважений орган виконавчої влади, який створює орган виконавчої влади та орган місцевого самоврядування для забезпечення захисту прав і законних інтересів дітей на відповідній території.

Сферу діяльності служб у справах дітей визначає закон України № 2095 «Про органи і служби у справах неповнолітніх», законом України № 609-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх» та законом України № 2342 «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Відповідно до вищезазначених законів служби в межах своєї компетенції: розробляють та здійснюють заходи, щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей та їх соціального захисту; здійснюють організуючу, координуючу та контролюючу функції з питань соціально-правового захисту дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Служби у справах дітей виявляють разом з іншими підрозділами держадміністрації, органами внутрішніх справ, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та за участю громадськості дітей, які залишилися без піклування батьків, перебувають у складних життєвих обставинах. З цією метою служби: відвідують дітей, за місцем їх проживання, навчання та роботи;

здійснюють заходи щодо соціально-правового захисту дітей; організують відповідно до вимог законодавства вилучення дитини з небезпечного середовища; порушують перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про влаштування дитини; направляють дитину на тимчасове перебування, реабілітацію до притулків для неповнолітніх, центрів соціально-психологічної реабілітації; готують матеріали щодо встановлення опіки, піклування над дитиною, влаштування дитини в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу; притягають до відповідальності, згідно із законом, фізичних та юридичних осіб (зокрема батьків), які допустили порушення прав, свобод і законних інтересів дітей.

Служби у справах дітей забезпечують здійснення на відповідній території заходів, спрямованих на запобігання бездоглядності, жебракування, правопорушення серед дітей та усунення при-

чин і умов, які цьому сприяють: визначають потребу в закладах соціального захисту для дітей, які потрапили в складні життєві обставини (притулки для неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації для неповнолітніх), утворюють, реорганізують та скеровують їхню діяльність; перевіряють стан роботи із соціально-правового захисту дітей в навчальних закладах, закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, спеціальних установах і закладах соціального захисту для дітей незалежно від форми власності; розробляють пропозиції щодо бюджетних асигнувань на реалізацію програм і здійснення заходів соціального захисту неповнолітніх та утримання підпорядкованих службам закладів; контролюють умови роботи дітей на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності та підпорядкованості; приймають у межах своєї компетенції рішення щодо усунення, виявлених в ході перевірок, недоліків; запрошують батьків або опікунів, піклувальників, посадових осіб до служби у справах дітей з метою з'ясування причин та умов, які призвели до порушення прав дітей, бездоглядності, вчинення правопорушень; вживають заходи для їх усунення; представляють, у разі необхідності, інтереси дітей в судах, у їхніх відносинах з підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності; порушують перед органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування питання про направлення до спеціальних установ для дітей, навчальних закладів незалежно від форми власності дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах, неодноразово самовільно залишали сім'ю та навчальні заклади;

Рішення, прийняті службами у справах дітей, з питань, що належать до їхньої компетенції, обов'язкові для виконання місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, посадовими особами та громадянами.

З метою удосконалення системи соціального захисту дітей служби забезпечують ведення державної статистики щодо дітей, зокрема тих, які потребують особливої уваги та державної підтримки. Служби у справах дітей відповідної території ведуть бази даних на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей, які жебракують, схильні до бродяжництва, потерпіли від насильства, жорстокого поводження, скоїли злочини, перебувають у школах, училищах соціальної реабілітації. Та-

кож працівники служб ведуть справи з опіки та піклування над дітьми, усиновлення дітей, банки даних на усиновителів, опікунів/піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів та осіб, які мають бажання усиновити/ удочерити дитину, створити прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу.

Штатну чисельність працівників районних, міських, районних у містах служб у справах дітей відповідно до закону України № 609-V від 7.09.2007 встановлюють з розрахунку один працівник служби не більше, ніж на дві тисячі дітей, які проживають у районі, та не більше, ніж на чотири тисячі дітей, які проживають у місті, районі в місті. Для здійснення функцій щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, у складі служб у справах дітей створюють окремий підрозділ. Згідно з Законом України № 2342 штатну чисельність такого підрозділу встановлюють залежно від кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, але вона має становити не менше двох осіб.

Служби у справах дітей мають права юридичної особи, власний бланк, печатку.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у справах сім'ї, дітей та молоді (Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту), уповноважений орган влади Автономної Республіки Крим у справах сім'ї, дітей та молоді здійснюють координацію зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, безпосередньо обласних, міських служб у справах дітей, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи із запобігання дитячій бездоглядності; забезпечують здійснення заходів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів дітей та дотримання вимог законодавства щодо встановлення опіки та піклування над дітьми, їх усиновлення.

Літ.: Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей / Редакційна колегія та упорядники збірника: Довженко В. І., Кияниця З. П., Суслів Р. І. — Дитячий фонд ЮНІСЕФ, 2003. — 412 с.; Механізми взаємодії, органів державної влади та неурядових організацій протидії жорсткому поводженню з дітьми: Навчально-методичний посібник за ред. Шевченко К. Б., Трубавіної І. М. — К.: Юрисконсульт — 2005. — 452 с.; Нормативно-правове забезпе-

чення реалізації державної політики з питань сім'ї, жінок, дітей та молоді: Збірник нормативно-правових документів / В. І. Довженко (Голова та ін.) — К.: Держкомсім'ямолодь, 2003. — 352 с.; Правове положення неповнолітніх в Україні: Збірник нормативно-правових актів / Уклад. Кройтор В. Л., Євко В. Ю. — Харків: Еспада, 2002. — 576 с.

Кияниця З. П.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ (лат. *socialis* — суспільний) — процес входження людини в суспільство разом із його соціальними зв'язками та інтеграцією в різні типи соціальних спільнот, унаслідок чого відбувається становлення соціального індивіда. У процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички людини. Крім того, відбувається перетворення природжених, природних рис, а також засвоєння людиною елементів культури, соціальних норм та цінностей, які існують у суспільстві.

За своїм змістом соціалізація — це процес двобічний, який містить, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого — активне відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його діяльності, входження в соціальне середовище. Виокремлюють такі підходи до трактування соціалізації: 1) *соціологічний* — розглядає соціалізацію як трансляцію культури від покоління до покоління, загальний механізм успадкування, який охоплює як стихійні впливи середовища, так і організовані, такі як виховання та освіта; 2) *факторно-інституціональний* визначає соціалізацію як сукупність, множинність і деяку автономність, а не жорстку ієрархічну систему дії факторів, інститутів та агентів соціалізації; 3) *інтераціональний*, у якому соціалізація в якості важливої детермінанти передбачає міжособистісну взаємодію, спілкування, без якого неможливе становлення особистості; 4) *інтеріоризаційний* — соціалізація як засвоєння особистістю норм, цінностей, установ, стереотипів, які вироблені суспільством у результаті формування системи внутрішніх регуляторів та норм поведінки; 5) *інтраіндивідуальний* не вичерпує поняття соціалізації як адаптації до соціального середовища, а передбачає творчу самореалізацію особистості, перетворення себе.

У психолого-педагогічній науці розрізняють три напрями в соціалізаційній проблематиці. Перший — *соціально-філософський* — відображений у працях С. Батеніна, В. Москаленко,

А. Харчева та інших. У межах соціально-філософських концепцій соціалізації смислотворчі поняття — це збереження стабілізація суспільних відносин при їх засвоєнні, а також активний комунікативний вплив, у процесі якого відбувається апробація різноманітних соціальних ролей і формується автентичне соціальне «Я».

Другий — *соціально-психологічний*: у його розробці брали участь Г. Андрєєва, Н. Андрєєнкова, С. Белічева, Я. Коломінський, І. Кон, О. Леонтєв, М. Лукашевич, Р. Немов, А. Петровський та інші. Тут соціально-психологічні аспекти соціалізації означені в площині включення індивіда в різноманітні суспільні відносини, засвоєння й відтворення соціального досвіду і зв'язків, активного перетворення середовища.

Третій — *соціально-педагогічний*, представники якого Б. Бім-Бад, В. Бочарова, Ю. Василькова, Б. Вульфів, Н. Лавриченко, І. Зверева, Н. Заверико, О. Мудрик, С. Савченко та інші. Особливість цього підходу — намагання розглядати соціалізацію як процес, який відображує хід соціального формування особистості в конкретному соціокультурному середовищі як формування конкретного соціального типу. У цьому випадку соціалізація — це надзвичайно складний і багатофакторний процес набуття індивідом людських властивостей і якостей, направленість яких визначає конкретна соціальна ситуація. З позицій соціально-педагогічного підходу важливо враховувати, що в ході соціалізації особистість активно бере участь у процесах самоперетворення, які проходять на тлі соціокультурного середовища, що змінюється. Ступінь її участі в цих змінах визначає темпи соціалізації, а спрямованість залежить від їхньої соціальної значущості. По суті, особистість тільки на перших етапах розвитку обмежена рамками первісного соціуму, згодом ідуть активні процеси його розширення, пошуку свого місця в ньому, корекції відносин, самоорганізації індивідуального простору.

Розрізняють первинну та вторинну стадії соціалізації. *Первинна* соціалізація відбувається в дитинстві. Це найперша соціалізація, завдяки якій особистість стає повноправним членом будь-якого суспільства, оскільки вона ідентифікує себе з іншими та з суспільством загалом, засвоює культурні цінності та норми поведінки. Орієнтовно первинна соціалізація триває до повноліття особистості. *Вторинна* стадія соціалізації — це кожний наступний процес, який допомагає попередньо соціалізованому індивіду входити в нові сектори світу, його інституції. Поняття вторинної

соціалізації введено для того, щоб відокремлювати трансформації особистості в пізніший період (наприклад, професійну) від процесу засвоєння нею елементарних соціальних навичок у дитинстві. При цьому основна увага зосереджена на ситуаціях, коли чітко виявляються і тяжко переживаються особистістю упущення чи неадекватність первинної соціалізації в умовах, що змінюються.

Виокремлюють такі типи соціалізації: *політична, етнокультурна (етнічна), гендерна (статеворольова), культурна, професійна*.

Розрізняють кілька видів соціалізації. *Стихийна соціалізація* людини відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних спеціально не створюваних обставин суспільного життя. *Відносно спрямована соціалізація* має на меті організацію в суспільстві певних економічних, законодавчих та інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості (наприклад, початок навчання в школі, мінімальний освітній рівень, віковий ценз початку трудового життя тощо). *Соціально-контрольована соціалізація (виховання)* — це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який відбувається в різних державних та недержавних організаціях (школа, позанавчальні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо).

Соціалізація відбувається у взаємодії особистості з величезною кількістю різних умов та впливів середовища, які називають *факторами соціалізації*. Серед них виокремлюють *мегафактори* (космос, планета, світ); *макрофактори* (країна, етнос, суспільство, держава); *мезофактори* (тип поселення, засоби масової інформації, субкультури); *мікрофактори* (сім'я, сусідство, групи однокласників, виховні організації).

До соціально-психологічних механізмів соціалізації належать: *імпринтинг* — фіксування людиною на рецепторному та підсвідомому рівні особливостей об'єктів, що на неї впливають; *наслідування* — копіювання людиною певних зразків поведінки та діяльності інших; *ідентифікація* — ототожнення людиною себе з іншими людьми, групою, спільнотою; *рефлексія* — оцінка особистістю різних проявів свого «Я»; *інтеріоризація* — процес перетворення зовнішніх, реальних операцій соціальної діяльності у внутрішні, ідеальні; *екстеріоризація* — процес переходу від внутрішньої, психічної діяльності до зовнішньої, практичної.

Соціально-педагогічні механізми соціалізації: традиційний — засвоєння людиною норм, зразків поведінки, поглядів, стерео-

типів, які притаманні їй найближчому оточенню (сім'я, сусіди, родичі, друзі); *інституціональний* — функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства та різноманітними організаціями, а також засобами масової інформації. У процесі такої взаємодії особистість набуває знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки та конфліктного чи безконфліктного дотримання певних соціальних норм; *стилізований* — діє в межах окремої субкультури, як комплекс певних цінностей та особливостей поведінки, притаманний для людей певного віку, професії, національної чи соціальної групи, що в цілому впливає на стиль життя та мислення особистості; *міжособистісний* — функціонує в процесі взаємодії людини з авторитетними для неї особистостями.

Існує певна система *інститутів соціалізації*. Це відносно стійкі типи і форми соціальної практики, завдяки яким організується процес соціалізації особистості в рамках соціальної системи суспільства. До них належать освіта й виховання, сім'я, школа, вищі навчальні заклади, неформальні об'єднання тощо. Інститути соціалізації можуть бути спеціально створеними та такими, які склалися стихійно. Їхнє функціонування спрямоване на розвиток особистості.

Агенти соціалізації — це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

Суть соціалізації полягає в тому, що вона — процес і результат розвитку та самозміни людини під час набуття нею соціального досвіду.

Літ.: Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. — К.: «ППП», 2005. — 307 с.; Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. — М., 1995. — 265 с.; Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. — К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. — 444 с.; Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посібник. — К.: ІЗМН. 1998. — 112 с.; Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. А. Сластенина. — М.: Академия, 1999. — 184 с.; Савченко С. В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства. Монография. — Луганск: Альма Матер, 2003. — 406 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА — наука про закономірності й механізми становлення і розвитку особистості в процесі освіти та виховання у різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтована діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів і установ, соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей, молоді та дорослих у вирішенні політичних, економічних, соціальних та інших проблем.

Головними завданнями соціальної педагогіки є: визначення ефективних умов соціалізації особистості в сучасному суспільстві; вивчення дії об'єктивних і суб'єктивних факторів соціального середовища, характеру їх впливу на формування особистості; дослідження закономірностей та перспектив соціально-педагогічної взаємодії особистості та середовища; розробка механізмів регулювання та корекції відносин особистості та суспільства.

Ці завдання реалізуються у соціально-педагогічній діяльності різних соціальних інституцій суспільства. Це, зокрема: визначення шляхів створення оптимального режиму навчально-виховного процесу навчальних закладів в умовах мікросередовища; створення педагогічних технологій інтеграції виховних зусиль суспільства («педагогіка середовища», за визначенням Шацького С. Т.); дослідження факторів, що впливають на відхилення у поведінці неповнолітніх; вивчення впливу соціального середовища на формування рівня соціальної зрілості особистості та готовності випускників шкіл, професійно-технічних училищ, вищих навчальних закладів до виконання необхідних суспільству соціальних функцій і ролей; підтримка та соціальна реабілітація дітей, яку живуть у несприятливих умовах соціалізації.

Важливим аспектом соціальної педагогіки виступає керування обставинами, які прямо чи опосередковано впливають на особистість, поєднання цих обставин в систему, яка забезпечує суспільству необхідний виховний ефект.

Для практики соціально-педагогічної роботи характерною є домінуюча роль соціальної педагогіки та соціального виховання.

Провідною *функцією* соціальної педагогіки є функція *інтегративна*. Вона покликана забезпечити інтеграцію наукових знань про виховання людини як соціальної істоти, розвинути духовні взаємини між особистістю і суспільством. Сферу соціально-педагогічних досліджень становить науково-практичний аналіз виховного потенціалу суспільства, напрями його актуалізації, ви-

значення різних форм інтеграції суспільно-виховних зусиль, спрямованих на соціалізацію особистості.

Реальні можливості виховного потенціалу суспільства соціальна педагогіка розглядає у зв'язку з системою діючих соціальних чинників. Серед них — сім'я, громада, навчальний і трудовий колектив, друзі, неформальні групи, засоби масової інформації, мистецтво, політичні події, економіка, екологія. Врахування перелічених чинників у соціальному становленні особистості, а також забезпечення педагогічно доцільної організації стосунків індивіда з середовищем є головним завданням соціального педагога.

Соціальна педагогіка як наука про розвиток особистості має чітко визначений зміст, предмет, завдання, принципи, категорії. Її науково-теоретичну основу складають: *агогіка* — наука, що вивчає проблеми попередження відхилень у поведінці неповнолітніх; *герогіка* — наука про соціально-педагогічні проблеми людей похилого віку; *андрагогіка* — наука про освіту та виховання людини протягом усього життя; *віктимологія* — наука, що вивчає різні категорії людей, які стали жертвами несприятливих умов соціалізації та насильства.

Соціальна педагогіка досліджує проблеми правового захисту дитини та сім'ї, розвитку дитячих ініціатив, виховання дітей з девіантною поведінкою, різні аспекти допомоги дітям-інвалідам, дітям-сиротам, а також дітям, позбавленим батьківського піклування тощо.

Соціальна педагогіка, як і кожна наука, має свій понятійно-категоріальний апарат, базується на філософських засадах, методологічних підходах, теоріях і концепціях.

Нині в Україні інтенсивно розвивається теоретична база соціальної педагогіки, здійснюється аналіз існуючого досвіду, розробляються соціально-педагогічні технології. Аналіз наукових джерел свідчить, що у монографіях, дисертаціях та інших працях із соціальної педагогіки значною мірою висвітлено: теоретичні концепції соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю (І. Д. Бех, О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, А. Й. Капська, А. О. Рижанова, Л. А. Штефан); особливості соціалізації дітей та молоді в сучасних умовах (О. Л. Кононко, Н. М. Лавриченко, Г. М. Лактіонова, С. В. Савченко, П. В. Плотніков); основи соціально-правового захисту дітей та молоді (Н. І. Агаркова, О. Л. Караман, І. М. Ковчина, Ж. В. Петрочко); технології соціально-педагогічної роботи з різними групами клієнтів (Р. Х. Вайнола, Н. В. За-

верико, С. Я. Харченко); особливості профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі та формування здорового способу життя неповнолітніх (О. В. Вакуленко, І. В. Козубовська, Н. М. Максимова, В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко); зміст та форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю як провідним інститутом соціалізації особистості (Т. Ф. Алексеєнко, В. П. Кравець, І. В. Пеша, В. Г. Постовий, І. М. Трубавіна); організаційно-методичні основи діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (О. А. Кузьменко, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухова); особливості соціально-педагогічної діяльності дитячих і молодіжних організацій (Ю. М. Жданович, Ю. Й. Поліщук), професійна підготовка соціального педагога (Л. І. Міщик, В. А. Поліщук).

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К.: Центр навчальної літератури, 2003 — 134 с.; *Дьюї Дж.* Школа и общество. — М., 1924. — 25 с.; *Зверева І. Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 432 с.; *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота. — К.: ІЗМН, 1997. — 392 с.; *Основи соціальної педагогіки: Конспект лекцій / Соціальна педагогіка.* — Ч. І. / Укл. А. О. Малько. — Харків: ХДІК, 1998. — 49 с.; *Наторп П.* Культура народа и культура личности. — СПб., 1911.; *Соціальна робота в Україні: Навч. посіб.* / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред. І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с.; *Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. Зверєвої І. Д.* — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.

Зверева І. Д.

СОЦІАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ — процес та результат цілеспрямованого впливу на людину для оволодіння і засвоєння нею загальнолюдськими та спец. знаннями, соц. досвіду з метою формування позитивних ціннісних орієнтацій, соц. значущих якостей. Соц. вих. — це планомірна та впорядкована допомога людині у розвитку її природно-творчих сил; наснаження до самовдосконалення, саморозвитку, самореалізації людини у діяльності, спілкуванні, пізнанні, в результаті чого удосконалюються її психічні та фізичні задатки й виробляється особистісний сенс життя.

Соціальне виховання як наукова категорія вперше почала розглядатися наприкінці ХІХ ст. Нині об'єктом соціального виховання є система соціальних взаємодій людини в зоні її найближчого оточення; предметом — процес педагогічного впливу на соціальні взаємодії людини протягом всіх вікових періодів в різних сферах її мікросередовища.

Соціальне виховання розглядає цілі, зміст, способи і ресурси виховання людини в широкому спектрі соціальних взаємодій. Передбачає використання у виховному процесі всього арсеналу засобів і можливостей суспільства, мікросередовища, в якому проходить життєдіяльність конкретного індивіда, можливостей самої особистості як суб'єкта виховного процесу. Це галузь педагогічних знань, яка вивчає і розв'язує комплексні проблеми людини в соціальному середовищі, враховуючи всі впливи, яких знає людина у процесі соціального становлення. Акумулює в собі вплив на педагогічний процес конкретних умов середовища (соціокультурних, природних, екологічних, кліматичних, соціально-побутових, національних), розглядаючи індивіда у контексті його найближчого оточення. Соціальне виховання спрямоване на перетворення оточуючого середовища, формування в соціумі гуманних стосунків, пошук педагогічно компромісних рішень.

Соціальне виховання здійснюється у процесі взаємодії особистості в різних відносно автономних сферах життєдіяльності: освіта, організація соціального досвіду людини, індивідуальна допомога їй. Соціальне виховання забезпечується суспільством і державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (школа, мережа позашкільних навчальних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також у тих, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання).

Соціальне виховання як система має такі складові: люди, «об'єкти-суб'єкти» виховання; соціальні інститути виховання; культура та «окультурене» природне середовище; напрями виховання. Основними функціями системи соціального виховання є: культурологічна (формування особистої культури індивіда), соціалізаційна (координація та керування шляхом виховання спрямованістю та ефективністю перебігу процесу соціалізації), адаптаційна (навчання ефективним моделям освоєння індивідом нових життєвих ситуацій), ціннісноутворююча (закріплення суспільних цінностей у свідомості й поведінці індивіда), нормативна (закріплення в поведінці соціальних норм, ухвалених суспільством), ін-

тегративна (об'єднання людей шляхом опанування способів поведінки), соціального контролю (вироблення системи групових реакцій у вигляді санкцій, що адекватні соціальним цінностям).

Як культурно-суспільне явище соціальне виховання характеризують такі чинники:

— природа, рідна мова, спілкування (домашнє, сімейне, шкільне, позасімейне, позашкільне);

— культивовані та значимі для людини форми діяльності, мистецтво, література, засоби масової інформації, традиції, стиль взаємодії людей;

— спосіб життя самої людини, її намагання, цінності, сенс життя, соціальні ролі, її світосприймання тощо.

Ефективність і зміст соціального виховання обумовлює стан культури в суспільстві, морально-політичну та духовну атмосферу соціального життя, які в сукупності складають соціальний простір виховання.

Літ.: Плоткин М. М. Социальное воспитание школьников: Монография. — М.: Изд-во Института педагогики социальной работы. — 2003. — 200 с.; Лукашевич М. П. Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1998. — 112 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦ ССМ, 2002. — 536 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — 260 с.

Петрочко Ж. В.

СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ (*англ. self-determination*) — свідоме знаходження особистістю власної, досить незалежної позиції в системі соціальних зв'язків та стосунків з іншими людьми (емоційних, інформаційних, професійних), у різних сферах життєдіяльності. Це процес і результат: 1) вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самоздійснення в конкретних обставинах життя; основний механізм здобуття і вияву людиною свободи; 2) формування соціальної самосвідомості особистості (усвідомлення людиною своєї соціальної природи, свого місця в суспільстві), що відображене у сукупності філософських, політичних, правових, етичних і естетичних ідей і уявлень, обумовлених даним історичним етапом розвитку суспільства й відображених у

більш-менш систематизованій формі ставлення особистості до соціальної дійсності; 3) засвоєння людиною різних соціальних ролей.

Сутність процесу соціального самовизначення полягає в актах виявлення й утвердження індивідуальної позиції в проблемних ситуаціях, коли людина знаходиться перед необхідністю альтернативного вибору та має прийняти екзистенціальне чи прагматичне рішення. Тому концептуальна основа соціального самовизначення може розглядатися як рух у чотирьох смислових просторах: ситуативному, соціальному, культурному і екзистенціальному.

Соціальне самовизначення — центральний механізм становлення особистісної зрілості, необхідна основа успішної орієнтації в соціальній реальності, гармонійного поєднання життєвих цілей індивіда із суспільними потребами. Смісл соціального самовизначення — включення в систему цінностей, які піднімають активність особистості на принципово інший рівень. Займаючи певну позицію, будуючи плани на майбутнє, усвідомлюючи свої реальні досягнення та недоліки, людина прагне до вдосконалення себе як особистості. Вона стає суб'єктом власного розвитку, визначаючи особистісну життєву програму.

Виявлення потреби в соціальному самовизначенні свідчить про досягнення особистістю досить високого рівня соціального розвитку. Результат соціального самовизначення — вихід людини на формування духовної самоцінності — можна розглядати як одиницю творчого процесу розвитку особистості.

У своїй завершеній, розвиненій формі соціальне самовизначення містить: усвідомлення соціальної позиції у різних зрізах соціальної структури (соціально-класової, професійно-кваліфікаційної, регіональної тощо) й усвідомлення шляхів і можливостей свого подальшого соціального просування, пов'язаних із перспективами соціально-економічного розвитку суспільства, регіону чи трудового колективу. Взаємозв'язок значених аспектів соціального самовизначення виявляється в системі життєвих орієнтацій, що реалізуються в головних життєвих виборах: професії, рівня освіти та кваліфікації, місця роботи, проживання тощо.

Повною мірою соціальне самовизначення здійснюється в старшому підлітковому та юнацькому віці, коли стає можливим самоствердження, і вимагає певної зрілості мотиваційної сфери особистості.

Літ.: Педагогический энциклопедический словарь / Гл. ред. Б. М. Бим-Бад. — М.: Научн. изд. «Большая Российская Энциклопедия», 2002; Социология: Энциклопедия / Сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. — Мн: Книжный Дом, 2003. — 1312 с.; Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. — К., 2000. — 260 с.

Петрочко Ж. В.

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — 1) складне багаторівневе утворення, конкретний прояв суспільних стосунків, що мають місце в суспільстві, у якому живе та розвивається особистість; 2) сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), які впливають на її свідомість та поведінку.

Наявність соціального середовища — необхідна та обов'язкова умова соціалізації особистості. Воно охоплює людину від моменту її народження і впливає на неї аж до смерті. Саме соціальне середовище, зокрема його сфери: політична, соціальна, духовна формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування відповідні соціальні інститути перетворюють на цілі, завдання, зміст соціального виховання.

Соціальне середовище існує завдяки численним взаєминам його членів та соціальних інститутів. Чим більша та різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніший його розвиток та різноманітніші умови життєдіяльності особистості.

У структурі соціального середовища виділяють макро- та мікрорівні. Макрорівень соціального середовища — це система соціальних відносин у суспільстві. До його структури та змісту належить сукупність багатьох факторів, зокрема економічних, правових, ідеологічних, культурних, політичних тощо. Вони впливають на індивідів як безпосередньо — через закони, соціальну політику, цінності, норми, засоби масової інформації, так і опосередковано через вплив на малі групи, до яких належить індивід. Мікрорівень соціального середовища — це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови в середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний або трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання).

Окрім цієї класифікації, виокремлюють види соціального середовища за принципом місцезнаходження групи у структурі суспільних відносин. На підставі цього говорять про робітниче, студентське, шкільне соціальне середовище тощо. Конкретне соціальне середовище в соціально-психологічному плані — це сукупність стосунків особистості з певною групою.

Соціальне середовище як сукупність соціальних умов виховання безпосередньо впливає на механізми його регулювання. Зміни в соціально-педагогічному процесі обов'язково зумовлені реформаціями у структурі та функціонуванні соціального середовища.

Літ.: *Басов Н. Ф.* Социальный педагог: Введение в профессию: Учеб. пособие / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, А. Н. Кравченко. — М.: Академия, 2006. — 256 с.; *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. — К.: Центр навчальної літератури, 2003. — 138 с.; *Буева Л. П.* Социальная среда и сознание личности. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1998. — 268 с.; *Гриценко Л. И.* Теория и методика воспитания: личностно-социальный подход: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Л. И. Гриценко. — М.: Академия, 2005. — 240 с.; *Социальная педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В. А. Никитина.* — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 272 с.; *Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М. А. Галагузовой.* — М.: ВЛАДОС, 2000. — 416 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНИЙ ГУРТОЖИТОК — заклад для тимчасового проживання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 15 до 18 років, а також осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком 18—23 років.

Гуртожиток утворюється місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування за наявності необхідної матеріально-технічної бази, зокрема приміщень, які відповідають санітарним і гігієнічним вимогам. Утримання гуртожитку здійснюють за рахунок коштів місцевого бюджету, передбачених для виконання програм, спрямованих на розв'язання проблем дітей, жінок та сім'ї.

Головна мета діяльності соціальних гуртожитків — створення умов для соціальної адаптації осіб, що в ньому проживають, та їх

підготовки до самостійного життя. Основні завдання, на вирішення яких спрямована соціально-педагогічна робота психологів, соціальних педагогів, юристів у таких закладах: оволодіння молодими людьми навичками самостійного ведення господарства; влаштування на навчання з метою здобуття професії; допомога в працевлаштуванні; формування навичок ефективної взаємодії з оточуючими; формування навичок самостійного прийняття відповідальних рішень; планування молодими людьми своїх життєвих перспектив та їх реалізація. Перебування випускників шкіл-інтернатів у соціальних гуртожитках забезпечить їм можливість здобути певний адаптаційний потенціал для самостійного життя та необхідні професійні уміння і навички як базису для подальшого влаштування у соціумі.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; Досвід соціальної роботи. Інформаційно-методичний бюлетень № 4—5. — К.: КМССС-СДМ, 2005. — 170 с.; Типове положення про соціальний гуртожиток // Нормативно-правові акти та документи, розроблені на виконання Указу Президента від 11 липня 2005 р. № 1068 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». — К., 2005. — С. 10—12.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГ — це особа, фах якої — соціально-педагогічна робота й освітньо-виховна діяльність. Як спеціаліст він організовує взаємодію освітніх та позанавчальних установ, сім'ї, громадськості з метою створення в соціальному середовищі умов для соціальної адаптації та благополуччя дітей та молоді в мікросоціумі, їхнього всебічного розвитку. Основне завдання соціально-педагогічної роботи — налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистістю та особистості перед суспільством. Головна особливість соціально-педагогічної роботи — вміння соціального педагога визначати проблеми та потреби особистості на різних рівнях: індивідуальному, міжособистісному та суспільному. Як професія «соціальний педагог» в Україні був введений до кваліфікаційного переліку спеціальностей у 2002 році.

Важлива особливість соціально-педагогічної роботи — її посередницький характер. Соціально-педагогічну роботу неможливо уявити без елемента посередництва, до того ж цей елемент відіграє роль не периферійного, а центрального. У найзагальнішому вигляді соціальний педагог — це посередник між учнем і соціумом. Необхідність посередництва між учнем і різноманітними соціальними структурами виникає тоді, коли перший не може самостійно реалізувати свої права та можливості.

Соціальний педагог сприяє, з одного боку, ефективній адаптації учня в оточуючому виховному та соціальному середовищі, з іншого — гуманізації цього середовища.

Соціальний педагог у певному значенні виконує роль універсала, проте його універсальність має досить чіткі предметні кордони, які визначаються змістом освітніх та виховних проблем учня та можливими шляхами їх вирішення. Від традиційних сфер діяльності, які пов'язані з аналізом і вирішенням проблем людей (психологія, соціологія, юриспруденція, педагогіка тощо), соціально-педагогічна робота відрізняється перш за все своїм інтегральним характером. Зміст цієї роботи акумулює в собі елементи суміжних професій, що взаємозбагачує їх інформацією, інструментарієм, технологіями.

Соціальний педагог сприймає учня як цілісного індивіда, в поєднанні його різних сторін, у той час як суміжні спеціалісти підходять до вирішення проблеми лише зі свого боку. Цілісне бачення учня дозволяє урівноважити тенденцію його часткової «репрезентації» в окремих науках і професіях. Кваліфіковане сприяння особистості у вирішенні її проблем, що виникають в процесі соціалізації, визначає професійні особливості соціально-педагогічної роботи.

У діяльності соціального педагога слід виділити декілька напрямків її здійснення: між учнем і різноманітними структурами та установами; між учнем та викладачами чи вихователями; між дитиною та батьками; між учнем та іншими спеціалістами, яких залучають до вирішення виховних та навчальних проблем учня (тренери, керівники гуртків тощо); між учнем та різними групами ровесників, молодіжними групами тощо.

Ефективне здійснення соціальним педагогом професійних функцій можливе при виконанні певних умов: розуміння соціальним педагогом проблем учня, його здатності до «вростання» в

суть проблеми дитини; здатності соціального педагога до адекватного представлення та вираження (репрезентації) проблем учня; знань про наявність соціальних ресурсів, які є у різних закладах та установах, що працюють над проблемами дітей та молоді; знань інструментальних можливостей суміжних професій, представників яких залучають до участі у вирішенні проблем учня; наявності спільної мови, що забезпечує взаєморозуміння різних спеціалістів та їхнє ефективне співробітництво.

Літ.: *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навч. посіб. — К.: Логос, 2003. — 134 с.; *Бочарова В. Г.* Педагогика социальной работы. — М.: SYS-Аргус, 1994. — 256 с.; *Зверева І. Д.* Соціальна робота з дітьми та молоддю в Україні. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 432 с.; Соціальна педагогіка: Підручник / За ред Капської А. Й. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 468 с.; *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка: Навч. посібник. — К.: Вид-во ІЗМН, 1997. — 390 с.; Социальная педагогика: Курс лекций / Под общей ред. М. А. Галагузовой. — М.: Гуманит изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 418 с.; Соціальна педагогіка. Підручник / За заг ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.

Веретенко Т. Г.

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК — це розвиток людських спільнот, малих і великих етносів, народностей, держав та їхніх союзів, а також цивілізацій і культур, які створені чи сформовані людьми. Він вбирає в себе всю сукупність економічних, соціальних, політичних і духовних процесів. Це процес, у ході якого відбуваються істотні кількісні та якісні зміни в соціальній сфері, суспільному житті чи окремих його компонентах — соціальних відносинах, соціальних інститутах, соціально-групових і соціально-організаційних структурах тощо. Соціальний розвиток — це наслідок взаємодії великої сукупності соціальних процесів, в основі яких — цілеспрямована діяльність людей — суб'єктів соціальних процесів. Загальний механізм **С. р.** полягає у виникненні нових потреб у різних сферах суспільного життя та пошуку можливостей їх задоволення. Нові потреби постійно виникають як наслідок виробничої та іншої продуктивної діяльності людей, а тому пов'язані з пошу-

ком та винаходом нових засобів праці, спілкування, організації суспільного життя, розширенням та поглибленням обсягу наукового знання, ускладненням механізму творчої та споживчої діяльності людей. Водночас не всякі зміни в соціальних явищах і процесах є їхнім розвитком, а лише такі, за яких одні соціальні явища замінюються явищами вищого рівня чи переходять на вищі (за об'єктивними критеріями соціального прогресу) ступені свого стану (прогресивний розвиток) або, навпаки, їх замінюють явища, які засвідчують перехід на ступені нижчого рівня (регресивний розвиток).

Соціальний розвиток здійснюється у двох основних формах — *еволюційній та революційній*. Еволюційна — це повільні, поетапні кількісно-якісні перетворення в соціальній системі чи її елементах або поступове відмирання старих елементів певної соціальної системи та їх витіснення новими елементами, які поступово накопичуються. Революційна — якісні зрушення в усіх суспільних структурах, що здійснюються шляхом докорінної перебудови суспільних відносин і соціальних інститутів, руйнування всіх застарілих елементів системи та швидкої заміни їх виникаючими в системній єдності новими елементами, різкий стрибкоподібний перехід від одного стану до якісно іншого. Дві форми **С. р.** діалектично поєднані. Соціальна еволюція готує соціальну революцію та завершується нею.

Термін **С. р.** використовують і у більш вузькому значенні — як сукупність теоретичних концепцій і практичних дій, законодавства та політики сучасної держави щодо зміцнення і розширення соціального добробуту населення. У другій половині ХХ — поч. ХХІ ст. сучасна держава здійснює активний курс на реалізацію не лише традиційних історично зумовлених функцій, пов'язаних із забезпеченням у країні порядку, безпеки, сприятливих зовнішніх умов, а й на сприяння соціальному добробуту всього населення через політику централізованого планування або використання кейнсіанської моделі розвитку і управління економікою. Вона підтримує виробництво і споживання, сприяє повному, раціональному і ефективному використанню робочої сили, успішно розробляє законодавство в економіці і соціальній сфері, затверджує і реалізує програми, які забезпечують здобуття всіма громадянами освіти, користування ними системою охорони здоров'я та сприяє вирішенню житлової проблеми, підтримання нормального і достатнього доходу в кризових ситуаціях. Важли-

ву роль у забезпеченні стабільності **С. р.** відіграють соціальні реформи та соціальне планування. Природа суспільних відносин така, що дозволяє використовувати цю можливість для відповідних соціальних інститутів. Передбачувані зміни, нововведення та перетворення, що ведуть до деструктивного зламу існуючого порядку, стимулюють соціальний розвиток. Саме тому поліпшення системи соціального управління на основі демократизації суспільних відносин забезпечує найкращі результати у вдосконаленні суспільства та прискоренні **С. р.** Як показує вся світова практика, успішне застосування країнами політики **С. р.** дозволяє їм вирішувати багато політичних проблем консолідації суспільства, зниження соціальної напруги. Все це значно зміцнює позиції держави, її позитивну роль у розвитку інститутів прав людини, сім'ї та розв'язанні соціальних проблем окремих маргінальних (вразливих) груп населення.

Суттєву роль у розробці та поширенні концепцій **С. р.** держав відіграє Організація Об'єднаних Націй. В її структурі успішно діє міжурядова комісія **С. р.**, яка орієнтує країни на необхідність вдосконалення форм і методів діяльності урядів щодо здійснення політики **С. р.** Комісія вирішує багато соціальних проблем, що мають міжнародне значення (світове соціальне становище, сім'я, діти, молодь, люди похилого віку, інваліди тощо), готує проекти міжнародних програм і конвенцій, тобто надає урядам ефективну допомогу в реалізації політики **С. р.** З ініціативи комісії відбуваються міжнародні конференції та семінари, оголошуються міжнародні тематичні роки й десятиліття (наприклад, дитини, молоді, людей похилого віку, сім'ї тощо). Один з основних документів комісії — прийнята в 1969 році Декларація про соціальний добробут, прогрес і розвиток, яка стала основою політики держав в цьому напрямі.

У Декларації підтверджено, що держави-члени ООН повинні нести відповідальність за проведення внутрішньої та зовнішньої політики, спрямованої на сприяння **С. р.** у всьому світі. Основними цілями політики соціального прогресу та розвитку повинні бути постійне підвищення матеріального та духовного рівня життя всіх членів суспільства при повазі та здійсненні прав людини й основних свобод, у тому числі: ліквідація голоду та недоїдання; ліквідація бідності, досягнення високого рівня охорони здоров'я по можливості безкоштовного; викорінювання неписьменності, забезпечення права на загальний доступ до культури, на безкош-

товну обов'язкову початкову освіту та на безкоштовну освіту(навчання) на всіх рівнях, підвищення загального рівня освіти впродовж всього життя. У Декларації також детально викладені і зафіксовані основні й головні цілі з точки зору захисту прав окремих груп населення: забезпечення прав матері та дитини, забезпечення добробуту людей похилого віку й інвалідів, виховання молоді в дусі ідеалів справедливості та миру. У Декларації також визнано, що всі народи та всі люди мають право жити в гідних умовах і умовах свободи, користуватися плодами соціального прогресу та зі свого боку сприяти йому.

Особливу роль у подальшому просуванні та затвердженні концепції **С. р.** відіграла Всесвітня зустріч на вищому рівні в інтересах **С. р.**, яка відбулася в березні 1995 року в Копенгагені. На ній ухвалили Копенгагенську декларацію про **С. р.**, в якій наголошено, що люди планети різними способами заявляють про нагальну потребу вирішення глибоких соціальних проблем, особливо проблем бідності, безробіття та соціальної ізоляції, що стосуються кожної країни. На найвищому рівні знову було визнано, що **С. р.** і соціальна справедливість необхідні для забезпечення та підтримки миру й безпеки як усередині країн, так і у відносинах між ними. Був також підтверджений і фактор взаємозалежності між економічним, соціальним розвитком та охороною навколишнього середовища.

У прийнятій на зустрічі в Копенгагені програмі дій особливо актуальною є теза про те, що кінцева мета **С. р.** — підвищення та покращення якості життя всіх людей. Всі положення програми спрямовані на досягнення конкретних, пов'язаних з умовами життя та здоров'я людей, показників соціального розвитку.

Літ.: Павленок П. Д. Теория, история и методика социальной работы: Уч. пос. — 2-е изд. — М., 2004. — С. 262; Скуратівський В. Соціальний розвиток і соціальна політика: сучасні реалії, суперечності і тенденції розвитку // Вісник УАДУ. — 1996. — № 1. — С. 137—158; Словарь-справочник по социальной работе / Под ред Е. И. Холостовой. — М.: Юристь, 1997. — С. 338—340.; Соціальна робота: Короткий енциклопед. словник. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 393—395.; Філософський словник соціальних термінів. Видання третє, доповнене. — Х.: «Р.И.Ф.», 2005. — С. 526—527.

Петровиц В. С.

СОЦІАЛЬНИЙ СУПРОВІД/СОЦІАЛЬНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ — вид соціальної діяльності, що є формою соціальної підтримки та передбачає впродовж певного (іноді досить тривалого) терміну надання конкретній особі чи сім'ї комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних послуг соціальним працівником, а також, у разі потреби, спільно з іншими фахівцями (психологами, педагогами, юристами, медичними працівниками тощо) з різних установ та організацій. Мета соціального супроводу/супроводження — поліпшення життєвої ситуації, мінімізація негативних наслідків чи навіть повне розв'язання проблем отримувача/отримувачів послуг.

Чотири основні ознаки соціального супроводу: комплексність послуг, що надаються; їх тривалий термін; залучення соціальним працівником, у разі потреби, до здійснення супроводу інших фахівців, використання ним потенціалу громади; згода отримувача послуг на соціальний супровід та його активна позиція щодо здійснення спільними зусиллями змін на краще.

Соціальний супровід та соціальне супроводження — тотожні за змістом терміни, які знайшли своє відображення у відповідних нормативних документах. Нині соціальний супровід знаходить все ширше використання. Стосовно деяких груп, наприклад, прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, соціальне супроводження згідно з Положеннями про прийомну сім'ю та дитячий будинок сімейного типу, що затверджені Постановами Кабінету Міністрів, — це обов'язковий компонент у процесі функціонування форм сімейного виховання. Соціальний супровід доводить свою ефективність, коли йдеться про роботу з сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах; про роботу з юними матерями та жінками в ситуаціях, пов'язаних з ризиком відмови від новонародженої дитини; про адаптацію до самостійного життя випускників інтернатних закладів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування чи молоді, яка повернулася з місць позбавлення волі. Соціальний супровід базується на індивідуальному підході до отримувача послуг, на вивченні його (їхніх) потреб та визначенні спільно з ним(ними) шляхів подолання чи пом'якшення проблем. Соціальний працівник розробляє план здійснення соціального супроводу на певний термін і слідкує за його виконанням, корегуючи, у разі потреби. Як правило, один раз на рік проводять оцінку та самооцінку ефе-

ктивності соціального супроводу. Причинами для припинення соціального супроводу можуть бути: вирішення проблеми, відмова отримувача послуги, зміна ним місця проживання, порушення чи невиконання ним умов договору/угоди. У залежності від особливостей отримувача послуги соціальний супровід має свої особливості щодо змісту, технологій та процедур, які застосовують, документування. Їх викладено у відповідних нормативних документах. Спільне для всіх видів супроводу те, що він впливає на підготовку особи, сім'ї до самостійного вирішення своїх проблем шляхом мобілізації власних ресурсів, набуття необхідних життєвих навичок, використання ресурсів громади.

Літ.: Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с.; Порядок здійснення Порядку здійснення соціального супроводження / Наказ Міністерства молодьспорту України від 31.10.2006, № 3685; Створення та соціальний супровід прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод. комплекс / Автори-упоряд.: Г. М. Лактіонова, Ж. В. Петрочко А. В. Калініна та ін.; за заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрочко. — К.: Науковий світ, 2006. — 270 с.; Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Збірник методичних матеріалів / Авт. кол. Г. М. Бевз, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. — К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. — 188 с.

Лактіонова Г. М.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ — це специфічні соціальні утворення, що забезпечують відносну сталість зв'язків і стосунків у межах соціальної організації суспільства, певні історично зумовлені форми організації та регулювання суспільного життя. У найбільш загальному вигляді слід розрізняти економічні, політичні, правові, етичні, культурно-ідеологічні та інші суспільні інституції. Їм відповідають виробничі, обмінні, розподільні, споживацькі, державні, сімейні, дозвільні, освітні, культурні, ідеологічні, судочинні тощо соціальні заклади та установи. Сюди ж належать наука, засоби масової інформації, церква, неформальні релігійні

конфесії, культурно-ідеологічні об'єднання. Завдяки діяльності соціальних інститутів відбувається нормальне і стабільне функціонування певного соціального організму. Вони забезпечують історичне успадкування культури, її засвоєння, соціалізацію індивідів, регулювання, координацію та інші види впорядкування суспільних відносин, успадкування і передачу набутого досвіду, вартісних орієнтацій, звичаїв, традицій, моделей і норм поведінки.

До найзагальніших ознак соціальних інститутів належать: виокремлення певного кола суб'єктів, які вступають у процесі діяльності у відносини, що набувають сталого характеру; певну більш-менш формалізовану організацію; наявність специфічних соціальних норм і правил, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту; наявність соціально важливих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему та забезпечують його участь в інтеграції цієї системи.

У сучасному суспільстві виокремлюють низку соціальних інститутів: 1) Економіко-соціальні інститути — власність, обмін, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу — забезпечують усю сукупність виробництва та розподілу суспільного багатства, з'єднуючи водночас, економічне життя з іншими сферами соціального життя. 2) Політичні інститути — держава, партії, профспілки й іншого роду громадські організації, які переслідують політичні цілі, спрямовані на встановлення та підтримку визначеної форми політичної влади. 3) Соціокультурні та виховні інститути мають на меті освоєння та подальше відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у визначену субкультуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки і, нарешті, захист визначених цінностей і норм. 4) Нормативно-орієнтовані інститути морально-етичної орієнтації і регуляції поведінки індивідів. Їхня ціль — додати поведінці та мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують успіштоваристві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси й етику поведінки. Нормативно-регламентовані інститути - визначають суспільно-соціально регуляцію поведінки на основі норм, правил і розпоряджень, закріплених у юридичних і адміністративних актах. 5) Церемоніально-символічні та ситуаційно-конвенціональні інститути засновані на більш-менш тривалому прийнятті конвенціональних (за договором) норм, їх офіційному і неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різнома-

нітні акти групового та міжгрупового поведіння. 6) Відтворюючі (сім'я).

Соціальний інститут — це сукупність груп, установ і організацій, що мають у розпорядженні певні людські, матеріальні та духовні ресурси задля реалізації покладених на них функцій. Це певний набір доцільно орієнтованих стереотипів поведінки відповідних осіб, груп та суспільних структур у конкретно визначеній ситуації. Крім того, соціальний інститут — це певна форма організації суспільної діяльності, що протистоїть спонтанній, стихійній активності, структуруючи та схематизуючи її. Відповідно до своїх особливих цілей соціальні інститути заохочують, винагороджують чи, навпаки, пригнічують і гальмують ті чи інші види діяльності, застосовують санкції у випадку порушення стандартів поведінки. Виокремлюють кілька функцій соціальних інститутів. Насамперед це *репродуктивна (відтворювальна) функція*. Кожне суспільство (як і соціальна група) прагне продовжити своє існування в часі і соціальному просторі. У ньому діє відповідний інструментарій (сукупність засобів і ресурсів) для відтворення відносин, структур, соціального порядку в цілому. У найбільш простому вигляді це відбувається як процес перетворення окремої позитивно спрямованої дії (продуктивної в плані підтримання існуючого порядку) в масову, масової — в обов'язкову та інструктивну (рух від вчинку до звички, традиції, правила) і, нарешті, регулятивного принципу. Друга — *комунікативна функція*, яка спрямована на певну організацію (інституціоналізацію) суспільного спілкування: між поколіннями, соціальними групами, професіями, культурами (субкультурами), окремими видами історичного досвіду тощо. Завдання соціальних інститутів тут полягає в тому, щоб зробити це спілкування можливим, доступним, ефективним щодо намірів і досвіду суб'єктів соціальної взаємодії. *Регулятивна функція* соціальних інститутів полягає в їх здатності до координації, узгодження, організації, кооперації, стратифікації (впорядкування послідовності) соціальної взаємодії, керування та управління. Це відбувається на основі складання соціальних сил, контролю за ресурсами, інструментами фізичного та духовного примусу, монополізації владних важелів. Залежно від соціальної позиції окремі групи можуть більше чи менше впливати на вибір мети, визначення дозволених і заборонених засобів її досягнення, використання наявних ресурсів, інструментів контролю, санкцій і винагороди. Саме тому реалізація регулятив-

ної функції класово-стратифікаційна за своїм змістом. *Адаптивна функція* соціальних інститутів полягає у тому, щоб пристосувати колективні та індивідуальні дії до навколишнього оточення, обраних цілей, легалізованих засобів їх досягнення, правил субординації та підпорядкування, санкцій і заохочень. На реалізацію адаптивної функції орієнтовані економічні інститути. У той час як політико-державні — більше слідкують за підтриманням обраних цілей, правові — контролюють визначені правила соціальної взаємодії, освітні — відтворення вироблених зразків поведінки тощо. *Інтегративна функція* соціальних інститутів сприяє: згуртуванню суб'єктів соціальної взаємодії; посиленню взаємної відповідності окремих елементів соціальної системи; узгодженню структури та функцій, позитивних (конструктивних) і негативних (деструктивних) функцій; поєднанню мети і засобів, цінностей і норм, статусів, ролей і престижу; заохоченню та покаранню; вибору нормативних і реалістичних цілей, особи й функції, вкладу та винагороди тощо. Суспільство більш інтегроване, якщо чіткіше визначені загальні правила поведінки та більша частина суспільства їх дотримується. Найбільш ефективно тут діють мораль і право, оскільки вони дійові чинники людської інтеграції. Протилежна щодо попередньої — *диференційна функція*. Її суть полягає в тому, щоб зміцнити та підтримати існуючі розбіжності. Частково це здійснюють у підтримці наявних етнічних, класових, професійних, культурно-ідеологічних тощо відмінностей. Зміст *соціалізуючої функції* — в діях на засвоєння індивідом або групою обраних суспільством ціннісних орієнтацій і загальних норм поведінки, перетворення їх у мотиви та діяльні принципи соціальної активності. *Гедоністична функція* соціальних інститутів виявляється в діях з підвищення міри задоволення людей своїм буттям. Вона спрямована на перетворення вільного часу в дозвіллєвий, пошук відповідних форм його позитивного насичення. З одного боку, завдання соціальних інституцій полягає в тому, щоб здійснити організоване використання дозвіллєвого часу, спрямувати людську активність у нормативне русло, не допустити хаосу та розпаду соціальних зв'язків. З іншого — використати дозвіллєвий час задля посилення позитивно спрямованих почуттів, ідей, дій або уявлень (консолідації, згуртування, інтеграції, колективного єднання тощо). Це створення, зокрема культурних, дозвіллєвих, святкових центрів, розподіл житлових споруд на такі, що призначені для буденного використання та на храмові,

культові, символіко-орієнтаційні споруди. Продуктивна функція соціальних інститутів сприяє виробництву нових суспільних відносин, структур або власне інституцій, тобто творенню нового соціального типу суспільства. Інколи ця діяльність обмежена лише зусиллями щодо часткового перетворення окремих елементів даного суспільного устрою. Частіше — активізує появу принципово нового соціального порядку. Залежно від типу соціальний інститут бере участь у підтриманні, розповсюдженні, засвоєнні обраних цінностей розвитку, виробництва потрібних ресурсів розвитку, налагодженні ефективного економічного виробництва, суспільного накопичення та вилучення з нього певних вартостей задля створення ресурсів розвитку: науки, культури, освіти, технології. Частина соціальних інститутів забезпечує бажаний і необхідний моральний і правовий порядок; здійснює соціальну мобілізацію, ідейно-психологічне залучення до нової ідеї тощо.

Літ.: *Басов Н. Ф.* Социальный педагог: Введение в профессию: Учеб. пособие / Н. Ф. Басов, В. М. Басова, А. Н. Кравченко. — М.: Академия, 2006. — 256 с.; Стратегія і тактика комунікацій із громадськістю для організації третього сектора: Метод. посіб. / За ред. В. Г. Королька. — К.: 2003. — 216 с.; *Піча В.М.* Соціологія: Загальний курс: Навч. посіб. К.: Каравела, 2000. — 248 с.; Социальная философия. Учебник / Под общ. ред. Андрущенко В. П., Горлача Н. И. — Киев-Харьков: Единорог, 2002. — 736 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНЕ СЕРЕДОВИЩЕ — ознака соціального середовища чи сукупність умов життєдіяльності особистості, що цілеспрямовано впливають на її свідомість і поведінку з метою формування певних якостей, переконань, духовно-ціннісних орієнтацій та потреб.

Це конкретний прояв суспільних відносин, який сприяє соціалізації індивіда, адаптивності особистості до мінливого середовища, усвідомленню себе людиною, якій близькі й зрозумілі інтереси інших людей.

Завдяки створенню соціально-виховуючого середовища для успішної соціалізації особистості відбувається інтеграція зусиль суб'єктів соціально-виховуючої діяльності й закріплюється взаємозв'язок компонентів соціально-педагогічного процесу (цільо-

вого, змістовного, організаційно-діяльного, оціночно-результативного); розширюється діапазон можливостей виховного впливу на особистість завдяки включенню в засвоєні соціальне та природне середовище; спеціально моделюються і створюються умови для самореалізації і самоствердження особистості, що сприяє її самовираженню, прояву неповторної індивідуальності, гуманізації ділових і міжособистісних стосунків тощо.

Соціально виховуюче середовище має відповідати низці вимог: бути орієнтованим на розвиток особистості; відповідати запитам найближчого соціального оточення та очікуванням людини; бути діагностичним.

У соціально-виховуючому середовищі існують джерела соціально-виховного впливу та його фактори, діють закономірності й принципи. Системостворюючі фактори цього середовища — *діяльність, спілкування та взаємини*.

Механізм організації соціально виховуючого середовища — сітка соціально-педагогічних подій. Вони виникають у результаті як ініціативної діяльності дорослих, так і діяльності дітей, молодих людей щодо освоєння та присвоєння життєвого простору, в основі якого лежать їхні особистісні потреби.

У соціально-виховуючому середовищі інтегрується соціально-виховний потенціал основних структур простору з метою створення найбільш сприятливих умов для індивідуального розвитку того, на кого спрямована соціально-виховуюча дія, і активізацію творців даного середовища. Такі умови формуються у ході організованої та свідомої *взаємодії* (інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової) індивідуальних і групових суб'єктів у трьох процесах: *організації соціального досвіду, освіти та індивідуальної допомоги*.

Взаємодія у такому середовищі надає соціальним відносинам можливість виховання стійкості, сприяє об'єднанню людей. Тоді ж маємо на увазі не лише взаємодію окремих особистостей, а взаємодію інфраструктур зі своєю системою соціалізуючого впливу: цілепокладання (цілі, завдання, функції); зміст, технології (засоби, форми, методи), форми управління. Соціально-виховуюче середовище має у своєму складі інституції, що безпосередньо чи опосередковано виконують ті чи інші соціальні функції (окремі функції інституцій у такому середовищі можуть змінюватися).

Можна розглядати чотири *типи* соціально-виховуючого середовища: *догматичне, безтурботне, кар'єрне та творче..* Зокре-

ма догматичне середовище сприяє розвитку пасивності й залежності людини, для нього, для нього характерне переваження авторитарних методів виховання, жорсткої дисципліни, муштри, культу зовнішнього порядку, сліпого схиляння перед традиціями та ритуалами. Для такого типу середовища характерні самообмеження, самоздолання, непохитна впевненість в особистій правоті тощо. Така пасивність зазвичай трансформується у відчуженість і апатію. Даний тип соціально-виховуючого середовища формує залежну особистість.

Безтурботне середовище сприяє вільному розвитку, але й передбачає формування пасивності людини, яка живе в атмосфері внутрішнього благополуччя, поблажливості до негараздів соціального життя, в ідеалізованому світі з власним світосприйняттям. Тут формується особистість, яка завжди задоволена тим, що в неї є. Риси такої особистості: нездатність до протидії та боротьби; самоусунення від подолання труднощів.

Кар'єрне середовище сприяє розвитку активності, проте спрямоване на саморекламу, зарозумілість, заздрість, злість, зловтіху. Основні риси особистості, яка формується в такому середовищі, — фальш і лицемірство.

Творче середовище сприяє вільному розвитку особистості, емоційному піднесенню, позитивному, оптимістичному настрою. У такому середовищі формується особистість, якій притаманна активність у засвоєнні та перетворенні оточуючого світу, висока самооцінка, відкритість, свобода суджень і вчинків.

Під час побудови й розвитку *позитивного* соціально-виховуючого середовища його ініціатори повинні враховувати: наявність суб'єктів соціального життя, котрі спільними зусиллями змінюють навколишнє середовище; *позитивну спрямованість дій*; єдність процесів *ідентифікації* (зі своєю спільнотою та її членами), за допомогою якої вона засвоює цінності та традиції соціальної групи, соціуму, і *відокремлення* (обособлення) особистості в колективі, які сприяють формуванню індивідуальності людини. Тому при створенні соціально-виховуючого середовища доцільно свідомо залишати у виховному просторі зони невпорядкованості — «ніші для нестандартної особистості», яка з тої чи іншої причини недоречна в існуючій соціально-виховній системі.

Отож, *основна рушійна сила розвитку* соціально-виховуючого середовища є протиріччя між процесами *інтеграції* (стандартизації ситуації, встановленні стійкої сітки міжособистісних відно-

син у розвитку духовно-моральних цінностей) і *dezінтеграції* (порушенні стабільності, нарощенні індивідуальних і групових розбіжностей, прояві ситуацій, які не відповідають загальноприйнятим нормам і цінностям).

Функції соціально виховуючого середовища: *діагностично-прогностична* (дозволяє вивчити проблеми та потреби дітей і молоді, визначити методики діяльності); *забезпечення соціальних гарантій розвитку молодого людини як особистості* (створення оптимальних умов для реалізації права навчатися, працювати, відпочивати; мати гарантію безпеки тощо); *здійснення соціального захисту* (надання допомоги в кризових і конфліктних ситуаціях); *сприяння соціальній адаптації* (надання допомоги та підтримка для безболісного входження в систему міжособистісних, групових, сімейних та суспільних відносин; формування навичок долаття життєвих труднощів тощо); *забезпечення соціальних зв'язків* (координація, взаємодія і співробітництво різних соціальних інституцій).

Зміст соціалізуючого середовища не обмежений його проявом в окремих видах діяльності, а охоплює всі сфери життєдіяльності особистості: особистісну, сімейну, трудову, неформальну тощо. У такому середовищі здійснюється комплексний соціалізуючий процес — від виявлення у суб'єктів проблем, потреб до визначення соціалізуючих факторів та створення умов для їх застосування з конкретною метою та стосовно конкретної людини.

Організаційно-педагогічні умови соціально-виховуючого середовища: цілеспрямоване педагогічне спілкування; креативно-стимулююча діяльність (створення ситуації успіху); науково-методичне забезпечення педагогічного процесу формування духовних цінностей. *Соціально-педагогічні умови*: своєчасна соціально-педагогічна корекція в умовах моделювання життєвих ситуацій; урахування соціокультурних традицій; гармонізація впливу соціально виховуючого середовища (створення творчої атмосфери, довіри, співпереживання, гуманізму).

Шляхи включення особистості в соціально виховуюче середовище: *ознайомлення* із середовищем; його *діяльне засвоєння*; *педагогізація* оточуючого середовища шляхом підтримки будь-яких корисних ініціатив соціуму в соціальному вихованні людини; *персоналізація* середовища; *формування в особистості адекватного ставлення до позитивних і негативних явищ оточуючої дійсності*.

Характер впливу соціально виховуючого середовища визначають не лише позитивні чи негативні установки, спрямованість

дій, а й активність суб'єкта, його самостійність, ініціативність і самодіяльність.

Літ.: *Плоткин М. М.* Социальное воспитание школьников: Монография. — М.: Изд-во Института педагогики социальной работы. — 2003. — 200 с.; *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології: Навч.-метод. посіб. — К.: ІЗМН, 1998. — 112 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверєва, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін. — К.: Наук. світ, 2003. — 233 с.; *Литвинович В. Г.* Социум и дети. — Минск, БФ, 1996; Соціальна педагогіка: Підручник / За ред. А. Й. Капської. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 468 с.; *Мукомел С. А.* Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально виховуючого середовища: Дис. ... канд. пед наук, 13.00.05. — 2005. — 216 с.

Петрочко Ж. В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ — це сукупність узгоджених теоретико-методологічних та організаційно-технічних процедур, які спрямовані на вивчення соціально-педагогічних процесів та явищ.

Будучи спрямоване на вирішення теоретичних та прикладних проблем **спд.** виконує такі функції: *пізнавальну*, що полягає в одержанні нових знань про соціальні, соціокультурні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні та інші явища та особливості; *соціально-діагностуюча* дає інформацію про інтереси, запити, настрої певної соціальної групи, її ставлення та оцінку окремих соціальних проблем; *практично перетворююча* — забезпечує розробку конкретних заходів щодо запобігання та вирішення соціально-педагогічних проблем.

Характерною особливістю **спд.** є його комплексність, оскільки у дослідницькій практиці широко застосовуються методи та результати соціологічних, психологічних, медичних, статистичних та інших видів досліджень.

Спд. містить такі етапи: *програмувальний*, що передбачає розроблення питань методології (конкретизація проблеми дослідження, визначення об'єкта і предмета, постановка цілей і завдань, уточнення й інтерпретація основних понять, формулювання гіпотез), методики й техніки дослідження; *інформаційний* — застосування методів і техніки для отримання масиву достовірної та репрезентативної інформації; *аналітичний* — аналіз

інформації, її узагальнення, теоретизування, описання і пояснення фактів, визначення тенденцій та закономірностей, виділення кореляційних і причинно-наслідкових зв'язків; *практичний* — розроблення технологій та практичних рекомендацій.

Програма снд. — науково-змістовний документ, що регламентує всі етапи і стадії дослідження (етапи підготовки, організації, проведення), визначаючи його рівень та якість. Вона виконує функції методологічного і методичного обґрунтування дослідження, спрямування дослідницьких зусиль на досягнення мети та вирішення завдань дослідження. Координації діяльності дослідників на всіх етапах роботи.

|| **Літ.:** Сурмін Ю. П. Майстерня вченого: Підручник для науковця. — К., 2006. — 302 с.; Методологія та методи соціальних досліджень. Навч. посіб. — К.: ДЦССМ, 2003. — 216 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ — різновид професійної діяльності, яка спрямована на створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини. Її зміст і структура як виду професійної діяльності, з одного боку, відповідають філософським та психологічним трактуванням діяльності, а з іншого, виражають соціальний аспект цієї діяльності, що визначається соціальним замовленням, соціальними проблемами, соціокультурними особливостями середовища та частково відображені в соціальній політиці держави.

Мета соціально-педагогічної діяльності полягає у створенні сприятливих соціокультурних умов соціалізації особистості, визначається соціальною політикою держави та конкретизується низкою завдань. Серед пріоритетних завдань соціально-педагогічної діяльності виокремлюють: зміцнення та активізацію адаптаційного потенціалу особистості; збереження та покращення фізичного, психічного та соціального здоров'я особистості; створення сприятливих умов у мікросоціумі для розвитку здібностей та самореалізації особистості; надання соціальної, психологічної, педагогічної підтримки та допомоги особистості; попередження

та локалізацію негативних впливів на особистість факторів соціального середовища. Результат соціально-педагогічної діяльності — формування в особистості певного рівня соціальних якостей, самосвідомості, самовизначення та самоствердження як складових суспільного буття відповідно до її можливостей та особливостей соціального середовища.

Один із пріоритетів у соціально-педагогічній діяльності — це допомога в позитивній соціалізації особистості, зокрема в інтеграції у суспільство, допомога в її розвитку, вихованні, освіті, професійному самовизначенні. Тому її мета — сприяння в адаптації та позитивній соціалізації особистості шляхом допомоги їй у засвоєнні соціальних норм і цінностей; створенні умов для психологічного комфорту та безпеки як дорослого, так і дитини; задоволенні потреб і забезпеченні прав особистості; попередженні негативних явищ у сім'ї, школі, іншому найближчому соціальному оточенні. Соціально-педагогічна діяльність переважно «адресна», спрямована на конкретну людину та вирішення її індивідуальних проблем шляхом вивчення особистості й навколишнього середовища, пошуку засобів, які допоможуть індивіду вирішити його проблему.

Соціально-педагогічна діяльність здійснюється за кількома напрямками: діяльність щодо підвищення рівня соціокультурної адаптації індивіда чи групи засобами особистісного розвитку; діяльність щодо профілактики явищ дезадаптації (соціальної, культурної, психологічної), яка включає в себе роботу з людьми девіантної поведінки та маргінальними групами; діяльність щодо соціокультурної реабілітації, стосовно тих людей, які мають відхилення від норми в фізичному, психічному, соціальному розвитку; посередницька діяльність у взаємостосунках індивіда чи групи з середовищем, що обумовлено інтересами їхнього соціокультурного становлення та розвитку.

Головне у соціально-педагогічній діяльності — це створення для особистості приймаючого та підтримуючого середовища, «оздоровлення» її соціальних стосунків, «запуск» механізмів самоорганізації, саморозвитку, самозабезпечення на будь-якому рівні — від індивідуально-особистісного до групового.

Літ.: *Алексеевко Т. Ф.* Зміст і напрями соціально-педагогічної діяльності // Соціальна педагогіка: теорія і технології. Підручник. / За ред. І. Д. Зверєвої. — К.: Центр на-

вчальної літератури, 2006. — С. 48—59; *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; *Бочарова В. Г.* Соціально-педагогическая деятельность как научная категория. Научный доклад. — М., 2002. — 31 с.; *Селивоненко О. Г.* Ценностные ориентации социально-педагогической деятельности на современном этапе развития социальной педагогики // Образование и общество. — 2001. — № 5. — С. 224—31; Социальная педагогика: Курс лекций / Под ред. М. А. Галагузовой. — М.: ВЛАДОС, 2000. — 416 с.

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА — різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснює у певній соціальній інституції та який спрямований на точно визначений об'єкт впливу.

У контексті того, на кого спрямована діяльність, доречно вести мову про соціально-педагогічну роботу з різними категоріями дітей, молоді, дорослих або окремими соціальними групами, а з урахуванням місця, де вона відбувається, — про соціально-педагогічну роботу в навчальному закладі, реабілітаційному центрі, притулку, громаді тощо. Про соціально-педагогічну роботу йдеться також тоді, коли фахівець працює з конкретною особистістю чи соціальною групою на рівні суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Отже, поняття «соціально-педагогічна робота» характеризує соціально-педагогічну діяльність у площині безпосередньої соціальної практики в чітко окреслених умовах.

У процесі соціально-педагогічної роботи з різними цільовими групами залежно від конкретних умов реалізують профілактичні, реабілітаційні, культурно-дозвіллеві, просвітницькі програми.

Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю спрямована на формування особистості та підготовку її до соціального функціонування засобами освіти, виховання, психокорекційної роботи, психолого-педагогічної підтримки з урахуванням педагогічних можливостей різних агентів соціалізації. Соціально-педагогічну роботу здійснюють переважно фахівці соціальної сфери (соціальні педагоги, соціальні працівники, психологи тощо) та волонтери.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи. Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; *Зверева І. Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 393 с.; Соціальна педагогіка. Підручник / За ред. проф. А. Й. Капської. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 468 с

Безпалько О. В.

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА В ЗАГАЛЬНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ — має за мету здійснення посередництва між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю, організацію їх взаємодії з метою створення умов для всебічного розвитку дітей і підлітків; сприяння участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, спортивній, суспільно корисній діяльності, виявленню задатків, обдарувань, розкриттю здібностей, талантів, професійному самовизначенню та соціальній адаптації учнівської молоді; залучення до культурно-освітньої, профілактично-виховної, спортивно-оздоровчої, творчої роботи різних установ, громадських організацій, творчих спілок, окремих громадян; вплив на подолання особистісних, міжособистісних, внутрішньосімейних конфліктів, надання потрібної консультативної психолого-педагогічної допомоги дітям і підліткам, групам соціального ризику, дітям, які потребують піклування тощо.

Професійна взаємодія соціального педагога у загальноосвітньому закладі включає його самого та тих членів педагогічного колективу, з якими він співпрацює в процесі розв'язання конкретних завдань. Коло осіб, з якими він взаємодіє, залежить від характеру об'єкта допомоги та певної проблеми. Ними є: представник адміністрації з соціальних питань; співробітники відділень освіти, інспектори; працівники відділу соціального захисту; працівники позашкільних закладів; спеціалісти; співробітники соціальних служб; робітники відділу культури та спорту.

Відповідно до концепції реформування загальноосвітньої школи Міністерство освіти і науки України ставить перед практичними психологами та соціальними педагогами (лист Міністерства освіти і науки України від 02.08.2001 р. № 1/9-272 «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів») такі завдання:

1. Здійснювати психологічний супровід розвитку дітей та учнівської молоді: визначення психологічної готовності дітей до навчання в школі; первинне обстеження при комплектуванні перших класів; психологічний супровід процесу пристосування першокласників до шкільного життя; профілактика дезадаптації учнів під час переходу з початкової до середньої школи; робота з обдарованими дітьми та дітьми з творчими здібностями; психологічний супровід розвитку підлітків; допомога соціального педагога, психолога в професійному самовизначенні старшокласників; робота з учнями старшого шкільного віку.

2. Брати участь у виховній роботі загальноосвітнього навчального закладу: допомога в налагодженні шкільної дисципліни; запобігання конфліктам в учнівських колективах; виявлення дітей «групи ризику» та робота з ними; допомога вихователям у створенні стабільної ситуації розвитку дитини; профілактика правопорушень серед неповнолітніх; орієнтація учнів на здоровий спосіб життя; попередження суїцидальної поведінки дітей та підлітків.

3. Проводити роботу з оптимізації навчально-виховного процесу: виявлення дітей, які потребують спеціального корекційного навчання; психологічне забезпечення диференційованого навчання учнів; пошук шляхів оптимізації навчально-виховного процесу; психологічна підтримка вчителя; участь у прийнятті ефективних управлінських рішень; гуманізація та демократизація навчально-виховного процесу.

Перелічені види роботи практичного психолога та соціального педагога можна доповнювати пріоритетними для кожного загальноосвітнього навчального закладу напрямками, а також специфічними завданнями, виходячи із конкретних запитів педагогічного колективу: наприклад, робота з хворими дітьми, дітьми, потерпілими внаслідок аварії ЧАЕС, які зазнали насильства, схильними до суїцидальної поведінки тощо.

Соціальний педагог у загальноосвітньому закладі надає учням та їхнім батькам такі види соціальних послуг:

— допомагає в адаптації дітей при вступі до школи, у переході із одного ступеня навчального закладу до іншого та при випуску з навчального закладу;

— попереджує конфлікти, які можуть виникнути в учнівському колективі; допомагає у вирішенні конфліктних ситуацій на ранній стадії та запобігає розвиткові складніших проблем; допо-

магає учням у формуванні навичок вирішення та подолання кризових станів; навчає соціальним навичкам;

— виступає посередником між загальноосвітнім закладом та сім'єю, допомагає батькам і вчителям зрозуміти інтереси та потреби дітей в отриманні освіти й віднайти способи їх задоволення в навчальному закладі; допомагає визначати індивідуальні навчальні програми для дітей, які цього потребують;

— виступає посередником між батьками та вчительським колективом, спонукає батьків до активної участі в житті навчального закладу, повідомляє адміністрації і педколективу необхідну інформацію про становище в сім'ях учнів, які потребують соціально-педагогічної підтримки;

— слідує за відвідуванням учнями навчального закладу, допомагає їм у подоланні причин, що призводять до пропусків занять;

— попереджує та понижує негативний вплив факторів ризику на дітей.

Разом із педколективом навчального закладу соціальний педагог: бере участь у педрадах, батьківських зборах та інших нарадах, що стосуються соціально-педагогічного життя навчального закладу; проводить консультації з учителями та іншими працівниками навчального закладу з різних соціально-педагогічних проблем з метою сприяння покращенню умов життя та навчання учнів; організовує співробітництво з учителями та іншими спеціалістами школи (психолог, дефектолог, лікар) при розробці індивідуальної стратегії і тактики допомоги дезадаптованим учням; надає допомогу в оцінці та аналізі дисциплінарних порушень учнів тощо.

До посадових обов'язків соціального педагога входять також турбота про дітей, які за певних причин не відвідують школу; надання допомоги та підтримки батькам при переведенні дитини в інший навчальний заклад; захист прав дітей, — представників національних меншин; виявлення дітей, які незаконно зайняті на роботі в навчальний час і вирішення питання їхньої освіти; сприяння дітям та батькам в отриманні гарантованих їм пільг; організація різноманітних благодійних акцій тощо.

Основні функції соціального педагога в загальноосвітніх закладах: *діагностична* — вивчення та оцінювання особливостей діяльності особистості, мікроколективу (класу чи референтної групи), шкільного колективу загалом, неформальних молодіж-

них об'єднань; спрямованого впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивних сил у мікрорайоні та джерел негативного впливу на дітей і підлітків; *організаторська* — забезпечення змістовного дозвілля дітей підлітків у школі та соціальному середовищі, залучення сім'ї, представників громадськості до соціально-педагогічного процесу загальноосвітнього закладу; *консультативна* — надання порад, рекомендацій учням, батькам, вчителям та іншим особам, які звертаються до соціального педагога; *захисна* — забезпечення дотримання норм охорони та захисту прав дітей і підлітків, представлення їхніх інтересів у різноманітних інстанціях (службі у справах неповнолітніх, міліції, суді тощо); *прогностична* — прогнозування на основі спостережень та досліджень посилення негативних або позитивних сторін соціальної ситуації, що впливають на розвиток особистості чи групи; прогнозування та програмування процесу соціального розвитку мікрорайону й конкретного мікросоціуму, діяльності тих інститутів, які беруть участь у соціальному формуванні особистості; *попереджувально-профілактична та соціально-терапевтична* — передбачення та приведення до дії механізмів запобігання й подолання негативних впливів у соціально-правовому, юридичному та психологічному плані; організація соціотерапевтичної допомоги, забезпечення захисту прав учня в суспільстві, допомога підліткам і молоді в період соціального професійного визначення. Специфіка функцій соціального педагога потребує безперервного самовдосконалення, широкої поінформованості, обізнаності, ерудиції, глибоких спеціальних знань.

Літ: *Мардахаев Л. В.* Методика и технология работы социального педагога. — М.: Союз, 1999. — 154 с.; Методика и технологии работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др.; Под ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 192 с.; *Мудрик А. В.* Социальная педагогика. — М.: АСА-DEMIА, 1999. — 183 с.; Соціальна педагогіка. Підручник / За заг ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; *Шульга В. В.* Соціальний педагог у загальноосвітньому навчальному закладі: Метод. реком. — К.: Ніка-Центр, 2004. — 124 с.

Веретенко Т. Г.

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ — система соціальних, правових та економічних заходів і гарантій, які реалізують державні та недержавні організації, спрямовані на виявлення, попередження та нейтралізацію впливу на життєдіяльність людини негативних чинників (соціальних ризиків) з метою дотримання прав людини, забезпечення гідних умов та рівня життя кожного члена суспільства. Це накопичення особистістю через освітній процес законодавчо визначених соціальних норм та подальше дотримання їх у своїй активній життєдіяльності з метою впровадження у системі соціальної взаємодії як засобу захисту своїх прав та інтересів з обов'язковим дотриманням поведінкових норм.

У загальному смислі соціально-правовий захист повинен включати в себе такі заходи, які дозволили б кожному членові суспільства, будь-то дитина-інвалід, літня людина чи одинока мати, отримати можливість реалізації основних прав завдяки створенню належних соціально прийнятних умов для життя за наявності правового підґрунтя для існування певних суспільних відносин. Це може бути освітницька, культурна діяльність як державних, так і недержавних інституцій, програми соціальної адаптації, діяльність з перекваліфікації та працевлаштування безробітних тощо.

Аналіз чинного законодавства дає підставу вважати, що соціально-правовий захист можна класифікувати за різними обставинами, а саме: на підставі *об'єкта захисту* (виду правовідносин) — соціально-правовий захист у сферах: праці, соціального забезпечення, охорони здоров'я, охорони довкілля, освіти, культури тощо; за *суб'єктами, які здійснюють соціально-правовий захист*: державний соціально-правовий захист, недержавний соціально-правовий захист; за *суб'єктами, які отримують соціально-правовий захист*: соціально-правовий захист літніх людей, інвалідів, робітників найманої праці, окремих видів службовців державної служби, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, сімей з дітьми, одиноких матерів, багатодітних матерів, безробітних, ветеранів війни, потерпілих від техногенно-екологічних катастроф тощо.

Соціально-правовим першоджерелом національного законодавства України вважають документи, розроблені міжнародним співтовариством в Організації Об'єднаних Націй: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також факультативний протокол (1966)

до нього, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини».

Соціально-правовий захист дітей — це комплекс взаємодії державних заходів і зусиль неурядових організацій щодо законодавчого та соціального закріплення прав дітей, в основі яких лежить пріоритет дитини, гарантування особистих та соціальних прав, прав у сім'ї та суспільстві, прав на здоров'я, освіту, повноцінне харчування, необхідність першочергової уваги до їхнього фізичного і духовного розвитку.

Завдання соціально-правового захисту дитинства: психолого-педагогічна та юридична допомога; консультування неповнолітніх і їхніх батьків; контроль за роботою дитячих установ різного типу; соціально-медична допомога дітям; інформаційно-правова допомога неповнолітнім з питань одержання професії, працевлаштування, реалізації культурних і дозвіллевих потреб тощо.

Система соціально-правового захисту дітей включає різні заходи, що проводять у школі, позашкільних навчальних закладах, громаді тощо. Основним результатом цієї діяльності має стати формування соціально-правової захищеності дітей, їхнього стійкого психічного стану, впевненості в успішному майбутньому професійному самовизначенні, розкриття інтересів, потреб, творчого потенціалу дітей, успішна соціалізація особистості.

Принципи соціально-правового захисту дитинства: 1. Приоритет дитячих інтересів над іншими. 2. Рівність усіх дітей незалежно від походження, раси, національності, стану здоров'я; повага права дітей на свободу думки, об'єднань і мирних зборів. 3. Інтеграція зусиль усіх соціальних інститутів, що покликані захищати права дітей; колективний аналіз, моделювання здійснення соціально-правового захисту дітей. 4. Гуманність у ставленні до дитини, що передбачає визнання людини: а) соціальною цінністю; б) метою суспільного розвитку; в) вищим критерієм оцінки всіх галузей суспільного життя: економіки, науки, мистецтва тощо. 5. Системність, що включає: а) орієнтацію на міждисциплінарність у дослідженнях проблем захисту прав дітей; б) системну (цілісну) оцінку потреб особистості з метою захисту її прав; в) системний підхід (координацію всіх структурних компонентів) щодо забезпечення захисту прав дітей.

Основною проблемою та специфікою соціально-правового захисту сучасного дитинства має стати створення умов для видо-

зміни наявних та появи нових соціальних інститутів, покликаних задовольняти потреби й реалізовувати інтереси дітей.

Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту дітей: інтеграція підходів у соціально-виховній роботі на засадах суб'єкт-суб'єктних відносин; сформованість соціально-правових знань у педагогів, що працюють з дітьми, та потреба в передачі цих знань дітям і їхнім батькам; залучення дітей і підлітків до соціально значущих правових дій; партнерська взаємодія різних інституцій у зазначеному процесі тощо. Водночас, здійснюючи соціально-правовий захист, потрібно зважати й на кардинальні умови, які впливають на ціле покоління, соціальні групи, зокрема ментальність українського народу щодо захисту прав дитини, який формувався у складних історичних умовах.

Новою філософією соціально-правового захисту дітей, яка визначає засади прийняття рішень стосовно дітей на вищому рівні професійної компетентності, є *гейткіпінг*.

Гейткіпінг як концепція, що відображає нові підходи до реформування системи опіки над дітьми, може формуватися і з гори до низу, і знизу догору, за ініціативи як державних, так і недержавних організацій.

Гейткіпінг може поставати функцією держави, що передбачає впровадження його основних елементів у специфічній цільовій сфері. Наприклад, у сферах охорони здоров'я й опіки над людьми похилого віку, захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, ювенальної юстиції, підтримки сім'ї тощо.

Гейткіпінг можна розглядати і як механізм, спрямований на запобігання потраплянню дітей в інтернатні заклади, а також гарантування, що діти, влаштовані в інтернатні заклади, не лишаться там без уваги, й робиться все для того, аби повернути їх у біологічну сім'ю, громаду влаштувати у сімейні форми виховання (опіка й піклування, усиновлення, прийомні сім'ї, ДБСТ) або підготувати до самостійного життя. Він впроваджується на різних рівнях (індивідуальному, груповому, на рівні організації та діяльності служб, функціонування місцевих громад, регіональному й національному) як окремими людьми, так і системами.

Основними елементами гейткіпінгу є: проведення оцінювання ситуації дитини, зокрема комплексної оцінки її потреб, що здійснюється відповідно підготовленим персоналом, дії якого координуються організаційною структурою; створення мережі служб на

рівні громади, які надають допомогу й підтримку дітям та їхнім сім'ям; визначення комплексу доступних послуг, що можуть надаватися в громаді для вразливих дітей та сімей, розвиток форм влаштування дітей альтернативним інституційним; прийняття рішень, що ґрунтується на результатах оцінки потреб клієнта, систематичному перегляді наданих послуг, їх впливу; забезпечення функціонування системи збору та використання інформації про вразливих дітей та їхні сім'ї, служби, що надають соціальні послуги, перелік доступних послуг, прийняті стосовно клієнтів рішення, проведену роботу, а також результати моніторингу і оцінки рішень, послуг, роботи служби; створення бази даних. Багато країн стали піонерами окремих елементів гейткіпінгу, але лише декілька з них змогли систематично їх поєднати, тому важливо забезпечити впровадження гейткіпінгу, базуючись на цілісному, системному, інтегрованому підходах.

Гейткіпінг розглядається і як *процес*, етапами якого можуть бути елементи гейткіпінгу як механізму: проведення якісної оцінки потреб дитини, визначення й надання необхідних послуг відповідно до індивідуальних потреб згідно з індивідуальним планом роботи з кожним клієнтом; постійний моніторинг виконання цього плану, дій служби протягом регулярних проміжків часу; документування результатів будь-яких переглядів тощо.

Як засвідчує міжнародний досвід осердяч гейткіпінгу є *зміна ставлення*. Саме формування ставлення до дитини як цінності й до відповідального усвідомленого батьківства як обов'язку кожного; формування переконання про роль сім'ї як базового чинника повноцінного розвитку дитини на всіх рівнях — від особистісного до державного — є головною умовою забезпечення якості впровадження гейткіпінгу. Серед інших умов визначають: затверджені на законодавчому рівні чіткі критерії прийняття рішення стосовно забезпечення найкращих умов життя і розвитку дитини, для якої існує загроза вилучення із сімейного середовища та влаштування в інтернатний заклад; колегіальне й прозоре прийняття рішень стосовно дитини міжвідомчою/мультидисциплінарною командою; належний рівень підготовки фахівців, які працюють з дітьми та їхніми сім'ями; здійснення роботи з клієнтом мультидисциплінарною командою за певними індикаторами виміру досягнення цілей і з урахування усіх наявних ресурсів громади, членом якої є клієнт; проведення моніторингу становища дітей та системи захисту їхніх прав, наявних тенденцій зміни

кількості дітей в інституційних закладах, причин цих тенденцій; реформування мережі служб, що працюють в інтересах дітей, оновлення змісту їхньої діяльності тощо.

Впровадження гейткіпінгу не є легким завданням через низку перешкод, а саме: існування парадигми, усталеної думки щодо позитивного впливу інституційної системи опіки на розвиток дитини; низький рівень міжвідомчої взаємодії, дублювання обов'язків різних організацій; відносна ізольованість системи закладів інтернатного типу; труднощі перекваліфікації персоналу та альтернативи використання ресурсів таких закладів; дефіцит кваліфікованого персоналу в службах, а також недостатній рівень професіоналізму спеціалістів, нерозуміння стратегій гейткіпінгу тощо.

Ключовим підходом до впровадження гейткіпінгу, що використовується у 12 країнах світу, є поєднання потреб і послуг (ППП), а саме: підтримка зв'язку між потребою, перешкодою (влаштування дитини в заклад інтернатного типу), послугами і результатами. Використання цього підходу передбачає впровадження PPP у діяльність усіх служб, що працюють із дітьми та сім'ями в громаді, роботу незалежних експертів, комісій. Цей підхід також виступає методологією досліджень життєвих історій вихованців і випускників закладів інтернатного типу.

Неможливо окреслити єдиний підхід у визначенні пріоритетних напрямів гейткіпінгу з метою недопущення влаштування дітей в інтернатні заклади. Це значною мірою залежить від особливостей системи захисту дітей на місцевому рівні, традицій, культурних та релігійних особливостей громади тощо.

Важливим у впровадженні гейткіпінгу є планування послуг з урахуванням реальних можливостей та ресурсів громади, служб, що має забезпечити доступність послуг, їхню систематичність і комплексність. Створена у громаді мережа спеціалізованих служб має максимально враховувати її проблеми й потреби.

Одним із дієвих інструментів запровадження гейткіпінгу в міжнародній практиці є підвищення вимог до ухвалення рішень щодо влаштування дитини, покращення стандартів і процедур здійснення оцінки, удосконалення процедури документування, підвищення рівня професійної компетентності фахівців соціальної сфери, проведення постійного моніторингу роботи соціальних служб у контексті зміни ситуації клієнта тощо.

Засобом перетворення моніторингу у дієвий інструмент посилення перешкод влаштування дитини в інтернатний заклад є роз-

робка та впровадження простих, об'єктивно обґрунтованих, вимірюваних індикаторів. Кількість індикаторів не має бути надто великою, інакше спеціалісти служб будуть перевантаженими, а дані неправильно інтерпритовані.

Не менш важливим інструментом механізму гейткіпінгу є створення й функціонування спеціальних комісій захисту дітей (КЗД), які на місцевому рівні контролюють/відстежують роботу соціальних та інших служб щодо влаштування дітей визначеними критеріями забезпечення найкращих умов розвитку й життя дитини.

Не має залишатися поза увагою такий важливий інструмент гейткіпінгу, як удосконалення процедури закриття випадку, що передбачає не лише оцінку результатів проведеної роботи, але й визначення певних «запасних» шляхів підтримки позитивного впливу, моніторинг стабільності змін на краще в життєвій ситуації клієнта.

Гейткіпінг передбачає якісні зміни в системі захисту дітей, зокрема створення нових служб, нових механізмів ухвалення рішень, нових ролей для персоналу, забезпечення міжсекторної та міжвідомчої взаємодії.

В Україні розпочалась робота по впровадженню гейткіпінгу як нової філософії, концепції та механізму ухвалення рішень в інтересах дитини, що дозволить активізувати соціально-педагогічну роботу та посилити державну політику стосовно дітей на якісно новому рівні. У соціальній політиці України щодо захисту прав дітей та сімей з дітьми є інструменти механізму гейткіпінгу, а саме: координаційні ради, дорадчи органи, що визначають стратегії, політику підтримки сімей з дітьми на локальному рівні; опікунські ради, робота яких базується на міжвідомчому підході до прийняття рішень стосовно дитини; медико-психологічних комісії, що гарантують надання необхідних послуг відповідно до специфічних потреб дитини. Тенденціями розвитку гейткіпінгу є інтеграція зусиль різних відомств щодо вирішення проблем дітей та сімей з дітьми шляхом прийняття спільних міжвідомчих наказів; удосконалення законодавства; розвиток системи збору, руху, використання інформації про вразливих дітей та їх сім'ї; створення спеціалізованих служб, діяльність яких базується на інтегрованому підході. Водночас, щоб упровадити гейткіпінг на належному рівні, необхідно переглянути й оновити функції державних установ та організацій, які працюють в інтересах дітей; розробити інноваційні технології в соціальній сфері; апро-

бувати та запровадити нові види соціальних послуг; удосконалити систему підвищення професійної компетентності спеціалістів соціальної сфери тощо.

Літ.: *Азаркова Н. І.* Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників: Дис... канд. пед. наук, 13.00.05. — К., 2005. — 185 с.; *Ковчина І. М.* Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості: Навч.-метод. посіб. / За заг. ред. А. Й. Капської. — К.: НАУ, 2005. — 196 с.

Зверєва І. Д., Петрочко Ж. В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ — вид інтенсивного навчання з практичним спрямуванням; сукупність методів організації групової взаємодії з метою розвитку особистості та вдосконалення групових стосунків; сфера практичної психології. **Спт.** орієнтований на розвиток в індивіда компетентності в соціальному спілкуванні. Загальна мета конкретизована у таких завданнях: оволодіння психологічними знаннями; формування умінь і навичок у сфері спілкування, зокрема для розв'язання конфліктних ситуацій; корекція, формування та розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; розвиток здібностей щодо адекватного та повного пізнання себе й інших; корекція і розвиток системи стосунків особистості, створення сприятливого психологічного клімату в групах, а також підвищення соціально-психологічної компетентності. **Спт.** базується на певних принципах (принцип активної участі кожної особи, що передбачає самостійне відпрацювання навичок спілкування; забезпечення результативності; врахування особистого досвіду). Використовують групові методи роботи: дискусії, групові ігри, рольовий тренінг, відеотренінг, метод психодрами, тренінг соціально — перцептивний, ділового спілкування тощо.

Основи теорії й практики **Спт.** були розроблені американським психологом К. Роджерсом і базувалися на ідеях «гуманістичної психології», «самоактуалізуючій особистості». Цю ідею — самовдосконалення особистості — здійснюють за рахунок розвитку групових стосунків і створення особливої ситуації довірливого спілкування, у якій здійснюється усвідомлення себе та інших, обмін взаємовідчуттями, сприйняттям один одного. К. Роджерс створив свою концепцію, спираючись на праці німецького пси-

холога К. Левіна з «групової динаміки». К. Роджерс запропонував дві форми **Спт.**: групи інтенсивного спілкування і групи «організаційного розвитку».

Літ.: Еникеев М. И. Энциклопедия. Общая и социальная психология. — М.: Приор, 2002. — С.490; Педагогический энциклопедический словарь./ Гл.ред. Б. М. Бим-Бад. — М.: Большая российская энциклопедия, 2002. — С. 291; Ковальчук М. А., Петровская Л. А. Проблема группового тренинга в зарубежной психологии // Вопр. психологии. — 1982. — № 2. — С. 17—26; Словарь по социальной педагогике: Учеб.пособие / Авт. сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Академия, 2002. — С. 311; Соціальна робота / Соціальна педагогіка. Понятійно-термінологічний словник. За заг. ред. І. Д. Звереві. — К.: Етносфера, 1994. — С. 102; Соціальна робота. Короткий енциклопедичний словник. Кн. 4. — К.: ДЦССМ, 2002. — С. 428; Энциклопедический социологический словарь / Общ.ред. академика РАН Г. В. Осипова. — М.: РАН — Институт социально-политических исследований, 1995. — С. 834—835.

Rogers C. Encounter groups. — L., 1975.

Зверева І. Д.

СОЦІУМ (лат. «socium» — загальне, спільне) — велика стійка соціальна спільнота, якій притаманні єдність умов життєдіяльності людей та ознак культури.

У науці відсутнє однозначне визначення соціуму. Одні науковці ототожнюють його із суспільством, розглядаючи ці поняття як тотожні. Інші вважають, що поняття «соціум» ширше поняття «суспільство», оскільки соціальне виявляється не лише в суспільному. Окремі дослідники вбачають в соціумі лише певні прояви суспільного. Але загально визнаним є те, що у зміст поняття «соціум» зараховують людей та їхні об'єднання, соціальні зв'язки, взаємозв'язки, соціальні інститути й організації, соціальні цінності та норми, соціальне регулювання тощо.

Соціум — оточення, в якому формується людина; сукупність різноманітних груп та інших об'єднань, організацій, закладів, соціальних досягнень, що складають оточення; середовище, вплив якого людина відчуває у процесі своєї життєдіяльності; простір — предметний, культурний, духовний, де кожна особа реалізує себе, виявляє свою активність.

Найвища форма соціуму — суспільство як цілісна соціальна система. *Параметри соціуму* як соціальної системи: ієрархічність, саморегуляція, відкритість, інформаційність, самоорганізація.

Інші *різновиди соціуму* — родові та сімейно-родові, класові, етнічні, територіальні спільноти. Будь-який соціум — цілісність, заснована на обміні між індивідами та групами діяльністю. Він є відносно автономне утворення, взаємопов'язане з іншими соціальними спільнотами.

Літ.: Словарь по социальной педагогике: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.; Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. — К.: Наук. світ, 2003. — 233 с.; Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: Издательство «НОРМА», 2000. — 300 с.; Труд и социальное развитие: Словарь / Под ред. Е. С. Строева. — М.: ИНФРА-М, 2001. — 300 с.

Лях В. В.

СУБ'ЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — це органи державної влади, державні соціальні інститути, установи та служби, неурядові організації, фізичні особи (соціальні педагоги та працівники, інші фахівці), що реалізують соціальну політику, сприяють нормалізації соціально-психологічних взаємостосунків, розвитку самостійності членів суспільства, беруть участь у соціальному вихованні та виконують ті чи інші завдання, забезпечуючи сприятливі умови для соціалізації особистості. Кожен із фахівців, який здійснює соціально-педагогічну роботу з *клієнтами та об'єктами*, належить до певного соціально-виховного інституту чи соціальної служби, які спеціалізуються з надання того чи іншого виду допомоги, організовуючи свою діяльність на основі законів і законодавчих актів, визнаних державою.

Суб'єктів соціально-педагогічної роботи залежно від їхніх функцій можна розділити на кілька груп: 1) *організації, установи, соціальні інститути суспільства*:

— держава зі своїми структурами у вигляді законодавчої, виконавчої та судової влади різного рівня. У цій структурі особливу

роль відіграють Міністерства освіти і науки, у справах сім'ї та молоді, праці і соціальної політики, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, а також виконавчі органи управління соціальною та соціально-виховною роботою на регіональному рівні (органи соціального захисту, управління (відділи) освіти й науки, у справах сім'ї та молоді), міст, місцевих адміністрацій, які працюють під юрисдикцією держави;

— соціальні служби та заклади соціального спрямування різної відомчої підпорядкованості: центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді зі спеціалізованими формуваннями, як-от служби соціальної підтримки сім'ї, по роботі зі споживачами ін'єкційних наркотиків, «Телефону Довіри», школи волонтерів тощо; служби у справах неповнолітніх органів місцевої виконавчої влади; центри соціальної роботи та практичної психології, територіальні центри соціального обслуговування різних категорій населення; соціально-реабілітаційні центри для неповнолітніх; центри соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями; соціальні притулки для дітей і підлітків; соціальні гуртожитки; центри соціально-психологічної допомоги неповнолітнім, які опинилися в складних життєвих обставинах; соціальні центри матері та дитини; центри екстреної психологічної допомоги по телефону, дружні клініки для молоді, центри для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді тощо;

— соціально-виховні інститути: дошкільні заклади, загальноосвітні школи, професійно-технічні навчальні заклади, школи-інтернати, спеціалізовані школи-інтернати для дітей з різними видами захворювань і дітей, які відчують складності в навчанні, заклади державної системи опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячі оздоровчі табори, навчально-реабілітаційні центри; вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації, позашкільні заклади, клуби за місцем проживання тощо;

— заклади та установи соціально-педагогічної корекції, реабілітації та профілактики правопорушень: виправно-виховні колонії для неповнолітніх, спеціалізовані приймальники-розподільники для неповнолітніх, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх, кримінальна міліція у справах неповнолітніх;

2) *неприбуткові та неурядові організації та об'єднання*: благодійні фонди, спілки й товариства, громадські організації соціального спрямування всеукраїнського, регіонального та місцевого рі-

внів, в т.ч. волонтерські організації, Дитячий Фонд України, Товариство Червоного Хреста України та їхні регіональні підрозділи, представництва міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ, ЮНЕЙДС, «Надія і житло для дітей», «Кожній дитині» тощо).

3) *люди (фізичні особи), що здійснюють практичну соціально-педагогічну роботу професійно чи на громадських засадах.* Фактично вони — представники двох вищезазначених суб'єктів соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності. Водночас їх можна розділити на декілька груп: організатори-керівники та виконавці, практичні соціальні педагоги та працівники, психологи, реабілітологи, волонтери, що здійснюють безпосередню допомогу, підтримку, забезпечують соціальний захист клієнтів, представників об'єктів соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності.

4) *викладачі, а також ті, хто сприяє закріпленню знань, навичок, умінь:* керівники студентської практики, наставники, практичні соціальні працівники та педагоги й інші фахівці, що сприяють проходженню практики студентів у різних організаціях, установах, підприємствах соціальної сфери;

5) *дослідники соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи.* Науковці аналізують стан соціальної практики, соціальної сфери, використовуючи різні методи, розробляють наукові програми, фіксують існуючі факти й тенденції, що зароджуються, в цій сфері, публікують наукові звіти, книги, статті з проблематики соціальної роботи та соціальної педагогіки. Значна роль у цьому процесі належить кафедрам провідних вищих навчальних закладів України, науково-дослідним лабораторіям, науковим установам, вченим радам по захисту докторських і кандидатських дисертацій з соціально-педагогічної проблематики.

За критерієм безпосереднього конкретного впливу на життєву соціальну ситуацію об'єкта/клієнта можна також виділити три рівні установ, організацій, фахівців, які виконують завдання соціального виховання та соціально-педагогічного захисту:

1) першочергові, провідні (соціальні педагоги, соціальні працівники, що спеціалізуються на роботі з дітьми, молоддю, різними категоріями сімей у соціальних службах та соціально-виховних інститутах різної відомчої підпорядкованості);

2) супутні (установи, організації і фахівці охорони здоров'я, культури, спорту, соціального захисту, внутрішніх справ тощо);

3) ті, що непрямо, опосередковано впливають на реалізацію іншими установами, організаціями та фахівцями цих завдань (установи й організації фінансово-економічної сфери, харчової та легкої промисловості, паливно-енергетичного комплексу тощо).

Виходячи із специфіки сфер соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи, можна говорити про численну групу суб'єктів, які організовують, стимулюють, підтримують, реабілітують, корегують, допомагають різним людям, групам, громадам.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — К.: Наук.світ, 2006; Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посібник / За ред. проф. А. Й. Капської. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 352 с. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонові. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 256 с. *Лукашевич М. П., Мигович І. І.* Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посіб. — 2-ге вид., доп. і випр. — К.: МАУП, 2003. — С. 12—20. *Шакурова М. В.* Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пос. — М.: Академия, 2002. — 272 с.

Петрович В. С.

СУБКУЛЬТУРА — сукупність специфічних соціально-психологічних ознак (норм, цінностей, стереотипів, смаків тощо), які впливають на стиль життя та мислення окремих груп людей і дозволяють їм усвідомити та утвердити себе як не схожих на інших представників соціуму. Розрізняють такі субкультури: *дорослу, дитячу, маргінальну, регіональну, національну.*

Соціальна база формування субкультур — це певні прошарки населення, а також контактні групи, що входять до них, яким властиві специфічні вікові, соціальні та професійні якості.

Субкультури належать до специфічних — стилізованих механізмів соціалізації особистості. Однак, у зв'язку з вузькою обмеженістю інтересів, вони створюють тільки ілюзію повноти соціалізації, оскільки замикають світ інтересів конкретної особистості та груп на обмежених її аспектах (наприклад, на тільки дитячих або дорослих музиці, літературі, іграх, захопленнях, способах самовираження, або тільки на особливостях національної чи регіо-

нальної культури, чи специфічної маргінальної культури, часто не завжди відповідної загальним уявленням про культуру та соціальні норми), що нерідко спричинює проблеми соціального розуміння представників окремих субкультур.

Своєрідні субкультури існують у неформальних молодіжних об'єднаннях, релігійних сектах, об'єднаннях сексуальних меншин і різноманітних інших об'єднаннях за інтересами, а також у професійних колективах і об'єднаннях. До останніх належать художники, актори, колекціонери (наприклад: філателісти, букіністи) тощо.

Такі групи, залежно від трансформації цінностей та соціальної практики суспільства та згідно з характером певної субкультури, відрізняються *просоціальною, антисоціальною чи асоціальною спрямованістю*. Це породжує специфічні потреби та проблеми їхніх учасників, інколи більш широкого соціуму.

У рамках субкультури суттєво відмінні норми поведінки, взаємин і взаємодії. У носіїв просоціальної субкультури такі норми переважно не суперечать загальноприйнятим, а трансформуються у світлі відповідних ціннісних орієнтацій. В антисоціальних групах субкультура протиставлена суспільним нормам, а її носіїв вирізняє деструктивна поведінка, спрямована на руйнацію установлених норм і цінностей суспільного життя. В асоціальних групах спостерігається трансформація загальнолюдських і, залежно від ситуацій, частково асоціальних норм. Для її носіїв характерна є девіантна поведінка, яка виявляється у різних видах адикцій (залежностей) і відхиленнях у поведінці від соціальних норм. Неформальні об'єднання молоді з асоціальною поведінкою виникають у результаті деформацій, що нагромадилися в соціальних відносинах і спілкуванні. Механізм групової інтеграції та диференціації в цих групах так само, як і в інших неформальних, першочергово базується на соціально-психологічному характері взаємин, однак самі об'єднання розвиваються тільки в процесі асоціальної діяльності. Тому більшість з них мають ознаки передкримінальних, кримінальних чи злочинних угруповань.

Маргінальні субкультури особливо привабливі для підлітків і молоді. За даними досліджень, основна причина та мотиви включення підлітків у діяльність неформальних об'єднань з асоціальною спрямованістю — самотність, непорозуміння з батьками, конфлікти між батьками, бажання самоствердитися, бути серед тих, хто має свою особливу моду та субкультуру, подобається

стильний одяг, різні приколи, специфічний спосіб життя, незалежність, емоційність і чесність стосунків.

Як очевидно, у неформальних групах шукають психологічного та фізичного захисту, матеріальної підтримки та задоволень. У таких угрупованнях спрацьовує компенсаторний механізм: діяльність групи стає полігоном для самоствердження, виявлення індивідуальності в епатажний спосіб, компенсації тих невдач (комплексу неповноцінності, який часто розвивається у підлітковому віці), які зазнали у родинному чи шкільному середовищі.

Існують різновекторні неформальні групи — *епатажної самодіяльності* (попери, панки, мажори, рокери); *культурної самодіяльності* (рок-музики, металісти, хіпі); *соціальної самодіяльності* (екологісти, інтернаціоналісти, взаємної підтримки), *політичної самодіяльності* (політичні клуби, фонди соціальних ініціатив, федеративні); *агресивної самодіяльності* (ремонтники, екстремісти) тощо.

Для субкультур характерна певна статусна структура, яка розкриває ієрархію внутрішньогрупових стосунків і рівень досягнутого успіху серед членів конкретної групи і носіїв конкретної субкультури. Особливо чітко це прослідковується у маргінальних групах.

Важливою ознакою субкультури є жаргон (сленг), мода на зовнішній вигляд (одяг, зачіски, макіяж, прикраси), манери. У кожній із субкультур розвивається свій фольклор, естетичні смаки.

Найбільш характерним проявом неформальної, епатажної самодіяльності є панки, спосіб життя яких спрямований на епатаж публіки будь-якими засобами: головне — привернути до себе увагу, заявити «Я є!». Їхній зовнішній вигляд — від зачіски гребенем, пофарбованим у яскраві неприродні кольори, до одягу, в якому змішані всі стилі, різних значків і жестів, що символізують абсолютну неповагу до оточуючих — це виклик; стиль спілкування — примітивний, сленговий і грубий (наприклад, дівчат вони називають «жабами», самі відгукуються не на імена, а на прізвиська-клички: Свиня, Свищ, Пацок, Гній тощо); поведінка — демонстративна, з відкритою пропагандою сексуальної розпусти, вживання наркотичних і токсичних речовин, з протиправними вчинками — бійками, наругою над особистістю, з використанням ритуалів, які часто мають потойбічний, містичний характер. Ідеал для панків — людина, яка не має жодних комплексів і «нікому нічого не зобов'язана», незалежна ні від кого та ні від чого, зокрема від умов життя, їх комфорту.

До несхожості з іншими прагнуть також металісти: вони прикрашають себе металевими речами — ланцюжками, застібками, величезною кількістю різних металевих дріб'язок і прикрас. Захоплюються специфічною, «тяжкою» музикою. За такою зовнішньою атрибутикою часто немає глибоких переконань, а просто — данина моді. Хоча й серед них, як і серед інших неформалів, є свої фанати. Ідеал металістів — бути вірним своїм кумирам. Кредо — бути не схожими на тих, хто не розуміється на *have metal*.

Популярні серед молоді 14—20 років об'єднання рокерів, у яких обов'язковий атрибут — мотоцикл і вміння робити на ньому різні акробатичні трюки. Збираючись великими групами в нічні години, рокери демонструють свою вправність керування та подорожують без глушників на максимальних швидкостях вулицями населених пунктів. Ідеал рокерів — сила, вправність, технічна компетентність.

«Не зважати на негативізм життя, а насолоджуватися тим, що є, зосереджуючись на зовнішніх ознаках елітарності» (модному та витонченому стилі одягу, вишуканій і правильній мові, знанні кількох мов) — такий основний принцип неформалів-поперів — переважно дітей із заможних родин, які демонструють суспільству зухвалу респектабельність. Вони активно бойкотують будь-яку суспільну діяльність, яка не відповідає елітному статусу. Їхня епатажність виявляється також у зневажливому ставленні до тих людей, які не мають можливості вести такий спосіб життя, як вони. Ідеал поперів — людина, що не зважає на те, що може порушити життєвий комфорт.

На заперечення традицій морально-етичних норм налаштовані хіпі. Вони протиставляють себе всьому, що пов'язане із соціальною успішністю, демонструючи цим умовність суспільства. Це виявляється у стилі одягу — як правило, неохайному, нестильному, з усіма ознаками байдужості до того, у що та як одягнуті (хоча за тим всім криється певний спільний стиль; у статевих стосунках — непостійні, перевага надається вільному коханню; у зачісках — обов'язково тільки довге волосся, яке для них є символом виключної талановитості; у вживанні наркотичних речовин — з метою зміни самосвідомості та «звільнення від усіх проблем»; у соціально-дезадаптованій поведінці; у пацифістських переконаннях — запереченні служби в армії, будь-яких обмежень свободи. Ці моделі поведінки запозичені з культури Америки та західних країн, де хіпі були надзвичайно популярними наприкін-

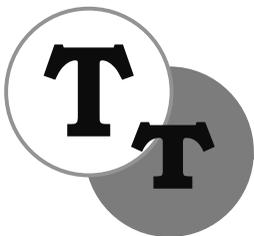
ці 60—70 років ХХ ст. Нині в Україні хіпі найчастіше можна зустріти у великих містах і це не дуже поширене явище, однак вони є виразниками молодіжного настрою та ознакою певного неблагополуччя в процесі соціалізації молоді. Ідеал хіпі — людина, вільна від всіх проблем і будь-якої відповідальності.

Специфічний вияв субкультури — графіті — зображення слів-табу, висловів, повідомлень, лайливих слів або певних символів на стінах будинків, парканів, на транспортних зупинках, у ліфтах тощо. У такий спосіб представники цієї субкультури висловлюють протест проти певних соціальних норм, окремих людей (зокрема відомих політиків), а також самостверджуються шляхом символічної (умовної) ідентифікації з іншими членами групи цієї субкультури чи з улюбленими спортивними командами, музичними групами або течіями в музиці (шляхом написання в різних місцях їхніх назв).

Субкультури викликають великий інтерес у дослідників, оскільки їх глибоке вивчення дозволяє більш об'єктивно судити про різні соціальні процеси, що відбуваються в суспільстві, а також відслідковувати тенденції і проблеми соціалізації особистості в умовах полікультурного суспільства і прогнозувати подальший їх розвиток.

Літ.: *Алексєенко Т. Ф.* Соціалізація особистості: можливості й ризики. — К.: Наукова думка, 2007. — 156 с.; *Киричук О. В., Капічина А. І.* Чинники розвитку духовно-катарсичної активності підлітків // Практична психологія і соціальна робота. — 2001. — № 9; *Мудрик А. В.* Введение в социальную педагогику. — М., 1997. — С. 96—137; *Пальчевський С. С.* Соціальна педагогіка: Навч. посіб. — К.: Кондор, 2005. — С. 121—123; *Шариков А. В.* Медиа-образование // Российская педагогическая энциклопедия. — М., 1993. — Т. 1. — С. 555—556.

Алексєенко Т. Ф.

ТЕЛЕФОН ДОВІРИ — спеціалізоване формування центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді чи самостійна спеціалізована служба, діяльність якої спрямована на надання кваліфікованої екстреної, анонімної, безкоштовної психологічної та психотерапевтичної допомоги по телефону підліткам, молоді, окремим категоріям населення, що переживають кризові ситуації чи потребують довідкової інформації з різних питань, а також для профілактики та попередження в даній категорії населення девіантної поведінки.

Завдання «Телефону Довіри»: терміново здійснювати інформаційне консультування абонента, з метою встановлення його зв'язку з різними установами, соціальними службами та кваліфікованими спеціалістами (психотерапевтами, юристами, соціальними педагогами / працівниками, лікарями тощо); надавати психолого-педагогічну підтримку і соціальну допомогу абоненту у вирішенні гострих соціально-психологічних проблем; запобігати негативним явищам у соціальному середовищі; організовувати теоретичну та практичну діяльність, спрямовану на розвиток телефонного консультування, а також професійних контактів зі службами допомоги інших регіонів України та держав.

До принципів телефонної психологічної консультації належать:

1. Анонімність. У випадку звернення до «Телефону Довіри» від абонента не вимагають називати себе чи повідомити місце знаходження. Також будь-яка інформація, одержана від абонента, не може бути передана будь-куди без його згоди. Винятком можна вважати ситуацію, коли консультант отримує повідомлення, яке є серйозною загрозою для чийогось життя. У такому разі він обов'язково повинен попередити абонента про передачу інформації до відповідних органів. Відповідно консультантам заборон-

нено давати абоненту інформацію, яка допоможе знайти їх поза службою.

2. Конфіденційність. Усі телефонні розмови, журнали чи інші форми реєстрації телефонних бесід, картотеки та інформаційні матеріали доступні лише співробітникам «Телефону Довіри».

3. Індивідуальний підхід. Підбір індивідуальних прийомів, методів консультування конкретної особи, яка звернулася до «Телефону Довіри», здійснює з урахуванням її неповторності та унікальності.

4. Комплексний підхід до абонента. Дослідження різноманітних за складністю психолого-педагогічних, психічних особливостей або властивостей людини, їх зв'язків. Всебічне бачення проблеми та поведінки особистості. Урахування всіх факторів впливу на неї.

5. Гуманність. Людяне, толерантне ставлення до абонента. Повага до його інтересів, поглядів, цінностей. Уникнення засуджуючих та звинувачуючих реплік.

6. Довіра. Створення атмосфери психологічного комфорту, безпеки, розуміння. Збереження отриманої інформації в таємниці.

7. Персональна відповідальність абонента. Абонент зберігає за собою право приймати власне рішення та у будь-який момент припинити розмову. Він також несе особисту відповідальність за наслідки прийнятого рішення.

8. Доброзичливе та не оціночне ставлення до абонента. Дотримання консультантом не лише загальноприйнятих норм поведінки, але й уміння уважно слухати, надавати необхідну психологічну підтримку, не засуджувати, намагатися зрозуміти та допомогти кожному, хто звернувся.

9. Орієнтація на норми та цінності абонента. Орієнтація консультанта не тільки на соціально прийнятні норми й правила, але й на життєві принципи та ідеали, носієм яких є абонент.

10. Розмежування особистісних та професійних стосунків. Консультант не виходить на рівень близьких, дружніх контактів з абонентом, які передбачають спілкування поза службою та виходять за межі професійних стосунків. Консультант не повинен надавати інформацію, яка допоможе знайти його поза стінами служби (для цього він може використовувати псевдонім), не має права надавати відомості про час роботи, знаходження, мешкання іншого працівника «Телефону Довіри», що може стати причиною залежності;

11. Активність суб'єкта. Абонент повинен проявити активність та самостійність у пошуку виходу зі складної ситуації та прийнятті власного рішення.

12. Добровільність. Звернення за допомогою та припинення бесіди відбувається з власного бажання абонента. Абонент проявляє самостійність у виборі рішення.

13. Доступність. Телефонні служби організовані з урахуванням максимального наближення до клієнта, а саме: телефонний номер простий для запам'ятовування, багатоканальний. Консультація здійснюється безоплатно, оперативно і, як правило, цілодобово.

14. Нейтральність. Телефонні служби незалежні від політичних, національних, релігійних та інших поглядів, партій, спільнот тощо.

15. Професіоналізм. Абоненти мають право на одержання кваліфікаційної допомоги. Якість роботи контролюють супервізори телефонної служби.

Чинники, що ускладнюють роботу «Телефону Довіри»: неякісний зв'язок, неможливість отримати невербальну інформацію, неоднозначне розуміння пауз у розмові, що може призводити до припинення розмови абонентом, можливість абонента в будь-який момент перервати розмову.

Зародження телефонної допомоги бере свій початок з першого десятиліття ХХ ст. У 1906 році пастор Уоррен ініціював у Нью-Йорку створення ліги «Врятуйте життя», метою діяльності якої було надання моральної та психологічної підтримки по телефону.

У Європі ж служба психологічної підтримки була створена тільки після II світової війни (1948 р.), і пов'язують це з діяльністю центру «Допомога людям, втомленим життям». Тоді вперше були об'єднані телефонна служба та очний прийом. Однак найпотужніший поштовх у розвитку телефонної допомоги пов'язують з діяльністю англійського священика Чада Вари — засновника руху добровольців-непрофесіоналів «Самаритяни» (1954 р.). Створена в межах цього руху телефонна служба стала прообразом численних подібних центрів у багатьох країнах світу. Мережа служб телефонної допомоги множилась і розвивалася, і для їх взаємної підтримки у Женеві 1959 року було створено Міжнародний центр інформації, а через декілька років — Міжнародну федерацію служб невідкладної телефонної психологічної допомоги (IFOTES). У 1974 році, вийшовши на широкий міжнародний рівень, організація «Самаритяни» перетворилась у самостійну інтернаціональну організацію «Біфрендерс Інтернешнл» (Міжна-

родна дружня допомога). Тоді ж у країнах Азії та Австралії телефонні служби, що мали назви «Лінії Життя», об'єдналися в «Лайф Лайн Інтернешнл» (Міжнародні Лінії Життя).

Щодо назви «Телефон Довіри», то вона з'явилася у Чехословаччині та Польщі. У 1964 році д-р Мирослав Плзак створює у Чехословаччині «Лінію довіри» (Linka duvery). У 1967 році в Гданську та Вроцлаві виникли відділення допомоги по телефону — «Телефони Довіри», діяльність яких зосереджувалась переважно на попередженні самогубств і будувалася на ідеології самаритян.

В Україні служба «Телефон Довіри» почала працювати діяльність порівняно недавно. У 1983 році в Дніпропетровську була створена подібна служба при психоневрологічному диспансері. В 1988 році в Одесі на базі громадської організації був організований «Молодіжний Телефон Довіри», а у 1989 році в Києві при міському психоневрологічному диспансері було створено «Телефон Довіри».

Однак організацію широкої мережі служб невідкладної телефонної психолого-педагогічної допомоги пов'язують з діяльністю центрів соціальних служб для молоді на початку 90-х років ХХ століття. У 1998 році створено Всеукраїнську Асоціацію телефонних консультантів, метою діяльності якої було розширення мережі служб «Телефон Довіри» та підвищення ефективності їхньої діяльності.

На сьогодні служби «Телефон Довіри» можна диференціювати за такими ознаками: орієнтованість на певну цільову групу (за віковою, проблемною або соціальною ознаками), за основним методом роботи (телефонна психотерапія, телефонне консультування, «дружня допомога»), за їхнім статусом (державні, приватні, муніципальні, благодійні), за кадровим складом (професійні, волонтерські).

Найпоширеніша в Україні — професійна модель організації служби «Телефон Довіри», що дозволяє їй діяти за трьома напрямками: психотерапевтичним, соціально-психологічним та соціально-педагогічним.

Психотерапевтичний напрям включає надання консультативної допомоги абонентам, що переживають психотравмуючі ситуації, мають суїцидальні наміри, психічні розлади тощо. Лікар-психотерапевт контролює емоційний стан і поведінку абонента, використовуючи психотерапевтичні методи спілкування з такими

особами; враховуючи їхній стан, діагноз, а також категорію інвалідності.

Соціально-психологічний напрям включає надання психологічної допомоги по телефону особам, які звернулися з міжособистісних проблем, психічних станів, проблем адаптаційного характеру. Консультант допомагає абоненту розібратись у проблемі, встановлюючи її причини; обговорює результати діагностування, допомагаючи знайти шляхи її вирішення.

Соціально-педагогічний напрям уособлює в собі допомогу особам, які звернулися з питань сім'ї, сімейного неблагополуччя, виховання дітей тощо. Консультант допомагає розібратися в проблемі, знайти шляхи її розв'язання, орієнтуючись на соціальні зв'язки, мікро- та мезосоціум абонента.

Діяльність служби «Телефон Довіри» з надання екстреної психолого-педагогічної допомоги населенню досить актуальна, бо дозволяє будь-якій людині отримати миттєву доступну допомогу на високому професійному рівні.

Літ.: Практичний досвід роботи спеціалістів спеціалізованих соціальних служб та партнерських організацій Київського міського центру соціальних служб для молоді / Упоряд. К. С. Шендеровський. — К.: ДЦССМ, 2003. — 384 с.; Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. — К.: ДЦССМ, 2002. — 536 с.

Лях Т. Л.

ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ — учення, концепції, системи наукових принципів, ідей, що узагальнюють практичний досвід і відображають закономірності розвитку людини, закономірності її поведінки, засвоєння суспільного досвіду. Соціальна педагогіка як наука про закономірності й механізми становлення та розвитку особистості в процесі освіти та виховання в різних соціальних інститутах базується на цілій низці теорій. Визначають інтегровані теорії, до складу яких входить декілька теорій: *когнітивна теорія* навчання (Ж. Піаже, Л. Колберг, Д. Бруннер та інші), яка спирається на пізнавальні процеси сприйняття пам'яті, мислення та які використовують досягнення сучасної теорії інформації; *діяльнісна теорія* (О. М. Леонтьєв, П. Я. Гальперін та інші), в основі якої лежать принципи: уява про психіку не тільки як про відображення оточуючого світу, системи образів, а

як системи дій; визнання соціальної природи психічного розвитку людини; єдність матеріальної та психічної діяльності. До діяльнісної теорії входять також теорія змістовного узагальнення Д. Б. Ельконіна — В. В. Давидова, теорія поетапного формування мисленневих дій П. Я. Гальперіна — Н. Ф. Талізінної; теорія *соціального навчіння* А. Бандури — Е. Маккобі, трактує розвиток людини як надбання нею нових форм реакцій шляхом наслідування поведінки інших людей або спостереження за ними; *теорія розвиваючого навчання та виховання* (Л. С. Виготський, Л. В. Занков, Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов) стверджує, що організація (зміст і методи) зовнішніх впливів може змінити темпи та межі розвитку (освіти). Ця теорія інтегрує в себе декілька теорій, одна з яких — теорія інтеріоризації (перехід «матеріальної» /зовнішньої/ діяльності у внутрішній розумовий план); *біхевіористична (поведінкова) теорія навчіння* (Д. Локк, Є. Торндайк, Д. Уотсон, Б. Скіннер та інші), яка певною мірою заперечує свідомість як основний компонент психологічних процесів людини, базується на обґрунтуванні зовнішніх поведінкових актів, що, за думкою біхевіористів, утворюються шляхом механічного (рефлекторно-фізіологічного) закріплення адекватних реакцій організму на вплив зовнішнього середовища. Теорія обґрунтовує загальну формулу засвоєння: «стимул — реакція — підкріплення»; *психоаналітична теорія* (А. Гезелл, З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Еріксон та інші), досліджує та розвиває положення про засвоєння досвіду міжособистісних стосунків через досвід раннього сімейного спілкування, подолання конфліктів шляхом вирішення життєвих завдань, задоволення бажань соціально значущими способами; в *генетичній (біологічній) теорії* (К. Лоренц, Дж. Боулбі, М. Клаус, Д. Кеннел та інші) засвоєння досвіду дитиною розглядається як генетично запрограмоване копіювання (імпринтинг — поведінка за певним зразком). Один із яскравих прикладів інтегрованої генетичної (біологічної) теорії — *теорія прив'язаності* Дж. Боулбі, в основі якої психоаналіз З. Фрейда та теорія стадійного розвитку Е. Еріксона. Він та його послідовники (М. Ейнсворт, Лангмайер, В. Фалберг та інші) довели важливість прив'язаностей та інтерперсональних стосунків між дитиною і батьками (чи особами, які їх замінюють) для нормального розвитку дитини та її ідентичності. Прихильність розглядають як взаємний процес утворення зв'язку між людьми на рівні рефлексів, що зберігається невизначений час, навіть якщо ці люди не живуть разом; зв'язок, що дає

почуття захищеності та безпеки, близький зв'язок між двома людьми, який не залежить від їхнього місцезнаходження та слугує джерелом їхньої емоційної близькості; *соціоенергетична (культурно-родова) теорія* (Е. Вільсон, П. А. Флоренський, Д. Радьяр) стверджує, що дитина засвоює тільки те, що є в суспільно-історичному середовищі (культури), з яким вона взаємодіє; *культурно-історична теорія* Л. С. Виготського стверджує, що внутрішні психічні функції (увага, пам'ять, емоції тощо) не є внутрішніми природно (визначально), а утворюються впродовж життя в результаті оволодіння зовнішніми засобами культурної поведінки та мислення.

Необхідно зазначити, що всі теорії визнають, що розвиток людини — це самокерований процес, який зумовлено спадковими факторами, та здійснюється під впливом соціального середовища.

Літ.: *Афанасьев В. Г.* Системность и общество. — М., 1980; Педагогическая антропология / Авт.-сост. В. С. Кукушина. — Ростов-н/Д.: МарТ, 2002; *Селево Г. К.* Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. — М.: НИИ школьных технологий, 2006. — 816 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. Звереві І. Д. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; Философский словарь. Изд. 7. / Под ред. И. Т. Фролова. — М.: Республика, 2001; Энциклопедический социологический словарь / Ред. Осипова Г. В. — М.: РАН, 1995. — 939 с.

Зверева І. Д.

ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ — це практична діяльність соціального педагога (соціального працівника), для якої характерна раціональна послідовність використання різних методів та засобів з метою досягнення якісних результатів. Технологія (грец. *technē* — мистецтво, майстерність, уміння) — сукупність прийомів і способів одержання, обробки чи переробки; опис виробничих процесів, інструкцій з виконання, технологічні правила, вимоги, карти, графіки. Усі відомі на сьогодні технології розділяють на дві групи: *промислові та соціальні*. До промислових належать технології переробки природної сировини (нафти, руди, деревини тощо) чи отриманих з неї напівфабрикатів (готових металів, прокату, окремих деталей і вузлів виробів тощо). Соціальною визначають технологію, у

якій вихідний і кінцевий результат — людина, а основні параметри вимірювання — її якості та властивості. Поява соціальних технологій пов'язана з потребою швидкого та великомасштабного «тиражування» нових видів діяльності.

У науковій літературі існує безліч концепцій і визначень соціальної технології. Найбільш відомі погляди на соціальну технологію як на «діяльність, у результаті якої досягається поставлена мета і змінюється об'єкт діяльності» (Н. Стефанов); «елемент механізму управління» (В. Афанас'єв); «спосіб реалізації конкретного складного процесу шляхом розчленовування його на систему послідовних взаємозалежних процедур і операцій, що виконуються однозначно...» (М. Марков); «сукупність знань про способи і засоби організації соціальних процесів, самі ці дії, що дозволяють досягти поставленої мети» (А. Зайцев); «спосіб управління, регулювання і планування соціальних процесів» (А. Дикарева, М. Мирська); «кінцевий продукт соціального проектування», необхідний для забезпечення процесів відтворення і здійснення діяльності: типових процедур управління; методик підбору й оцінки управлінських кадрів; сценаріїв проведення імітаційних ділових ігор; математичних моделей соціальних об'єктів на базі ЕОМ (В. Дудченко, В. Макаревич); «сукупність прийомів, методів і впливів, які застосовуються для досягнення поставлених цілей у процесі соціального планування і розвитку, рішення різного роду соціальних проблем» (Л. Іонін); «своєрідний механізм поєднання соціологічних знань і соціальних ресурсів з умовами їхньої реалізації» (В. Патрушев); «науку про сукупність способів соціальної дії на людину» (Л. Дятченко); як «процес спрямованого впливу на соціальний об'єкт» (Н. Данакін).

Класичний різновид соціальної технології — соціально-педагогічна технологія, яка інтегрує в собі якості соціальної та педагогічної технологій. Соціально-педагогічна технологія — це способи взаємодії соціального педагога (соціального працівника) із клієнтом, що забезпечують його соціалізацію в наявних або спеціально створюваних умовах. Сутність соціально-педагогічної технології полягає в операціоналізації процесу надання послуг і соціально-педагогічної допомоги, створенні алгоритму взаємодії соціального педагога з клієнтом. Соціально-педагогічна технологія має такі характерні риси: *універсальність* (можливість застосування на різних за специфікою об'єктах, для вирішення подібних або часто виникаючих завдань); *конструктивність* (націле-

ність на вирішення конкретних проблем перевіреними та обґрунтованими способами); *результативність* (орієнтація на кінцевий результат, що перевіряється); *оперативність* (можливість реалізувати технологію в оптимальний термін); *відносна простота* (наявність проміжних етапів й операцій, доступність для фахівця певної кваліфікації); *надійність* (наявність деякого запасу міцності, механізму, що дублюється); *гнучкість* (здатність до адаптації в умовах, що змінюються). Соціально-педагогічна технологія як сукупність визначених прийомів і методів впливу має власну структуру, до складу якої входять певні елементи: визначення мети, вибір відповідного рішення, організація соціальної дії, аналіз результатів.

Багатогранність соціального життя, його взаємодії із природними явищами зумовила й різноманітність соціальних технологій, які можна класифікувати за різними критеріями: видами, рівнями, сферами застосування. Розрізняють макро-, мезо-, мікротехнології (Л. Дяченко); кабінетні, лабораторні, польові соціальні технології (О. Пригожин); загальні й часткові (Н. Данакін); інноваційні й рутинні (Є. Холостова), інформаційні, освітні, а також ті, що впроваджуються (Є. Холостова, В. Курбатов); технології пошуку стратегії керування, технології соціального моделювання й прогнозування; інформаційні технології, інноваційні технології й технології минулого досвіду (В. Іванов і В. Богдан); глобальні, демографічні, економічні, військові, технології продовольчих криз, конфліктів, катастроф (В. І. Банерушев); суб'єктні, діяльнісні та середовищні технології (М. Шакурова); загальногалузеві, міжгалузеві та галузеві технології (І. Липський).

Класифікація соціально-педагогічних технологій теж найрізноманітніша. Це пов'язане з тим, що соціально-педагогічна робота утворює собою певну, відносно самостійну систему, упорядковану безліччю елементів, які взаємозалежні між собою й утворюють деяку цілісну єдність. Під час аналізу технологій соціально-педагогічної роботи як системи необхідно враховувати класифікацію систем узагалі. А також пам'ятати, що соціально-педагогічна робота — це різновид соціальної системи, яка має справу з людьми (зокрема із клієнтами й соціальними працівниками) та їх відносинами між собою. Соціально-педагогічні технології розрізняють: за рівнем кваліфікації суб'єкта (прості, доступні неспеціалістам; складні, які вимагають професійної кваліфікації фахівця певної галузі; комплексні, що потребують

кваліфікації фахівців різних галузей); за функціями та напрямками діяльності соціального педагога (технології соціальної діагностики, профілактики, адаптації, реабілітації, опіки й соціального захисту, а також соціалізації, саморозвитку, самовизначення особистості).

Літ.: Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Зверєвої. — К.: Центр навчальної педагогіки, 2006. — 316 с.; Соціальна робота: технологічний аспект: навчальний посібник / За ред. проф. А. Й. Капської. — К.: Центр навчальної літератури, 2004. — 352 с.; *Тюнтя Л. Т., Іванова І. Б.* Соціальна робота (теорія і практика). Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. — К.: ВМУ-РОЛ «Україна», 2004. — 408 с.

Заверико Н. В.

ТИПИ СІМЕЙ — характеристика сімей, різних за досвідом сімейного життя, структурою, внутрішньосімейним кліматом, особливостями функціонування, ціннісними орієнтаціями. Відповідно до названих критеріїв, сім'ї поділяють на кілька типів: *за терміном перебування у шлюбі й наявністю дітей* — молоді (перших п'ять років шлюбного життя), досвідчені (більше п'яти років шлюбного життя; бездітні (де немає дітей), одnodітні (з однією дитиною), багатодітні (четверо й більше дітей), прийомні (з прийомними дітьми), опікунські (такі, що мають під опікою дітей, які залишилися без батьківського піклування); *за структурою* — нуклеарні, повні (де є батьки та діти), неповні (де відсутній один із батьків з причини розлучення чи смерті або nereєстрації шлюбу (позашлюбного народження), розширені (багатопоколінна сім'я, де, окрім батьків і дітей, проживають дідусі й бабусі або інші найближчі родичі — тітки, дядьки), дистанційна (у яких один або кілька членів сім'ї тривалий час проживають поза сім'єю — часто бувають у відрядженнях, перебувають у місцях позбавлення волі, на заробітках — або такі, де дітей виховують дідусь і бабуся, а батьки приїжджають тільки на вихідні дні), реструктуризовані (сім'ї повторного шлюбу); *за характером взаємин* — авторитарні, (для яких характерне беззаперечне підкорення менших старшим і дружини чоловікові), демократичні (де взаємини базуються на взаємній повазі, довірі; розподілі сімейних ролей у відповідності з потребами конкретних ситуацій,

здібностями, рівності участі кожного члена участі сім'ї в прийнятті важливих рішень), еголітарна (з рівною долею прав і відповідальності всіх дорослих членів сім'ї, з достатньо незалежним становищем дітей); *за особливостями виховання дітей* — традиційна (коли дітей виховують у пошані до старших, у праці, на родинних традиціях); дітоцентрична (коли вся життєдіяльність сім'ї підпорядкована тільки інтересам дитини, навіть якщо це відбувається за рахунок ущемлення інтересів інших членів сім'ї); *за ціннісними орієнтаціями* — духовні (орієнтовані на збагачення духовною культурою, самовдосконалення членів сім'ї в різних видах мистецтва й на створення умов для духовного вдосконалення та творчої самореалізації); меркантильні (орієнтовані на цілеспрямоване збагачення, забезпечення побутового комфорту та досягнення соціального визнання у своїх матеріальних досягненнях); *за стабільністю* — стабільні (такі, що успішно долають сімейні кризи, компромісно вирішують конфліктні ситуації, тримаються на почуттях любові, поваги, дружби та взаємовідповідальності членів сім'ї, їхньої співпраці, зацікавленому спілкуванні), нестабільні — (конфліктні, з низьким ступенем адаптації шлюбних партнерів, з відсутністю необхідних матеріально-побутових умов для повноцінного функціонування, єдиних вимог у вихованні дітей, несформованістю сімейних традицій, з проявами низького рівня загальної та особистісної культури, асоціальної поведінки — пияцтва, наркозалежності, шлюбної зради тощо).

У соціально-педагогічній роботі з сім'ями необхідно враховувати їхній тип і соціально-педагогічні характеристики; відповідно до цих особливостей розробляти та використовувати соціально-педагогічні технології.

Літ.: *Алексєнко Т. Ф.* Педагогічні проблеми молоді сім'ї. Навч. посіб. — К.: Вид-во «Віпол», 1997. — 116 с.; *Алексєнко Т. Ф.* Молода сім'я: умови виховання дитини. Наук.-метод. посіб. — К.: ЗАТ «ЕКСИМЕРСЕРВИС», 2004. — 96 с.; *Загвязинский В.И., Зайцев М. П., Кудашов Г. Н., Селиванова О. А., Строков Ю. П.* Основы социальной педагогики: Учеб. пособие для студентов педагогических вузов и колледжей / Под ред. П. И. Пидкасистого. — М.: Педагогическое общество России, 2002. — 160 с.; *Мацковский М. С.* Социология семьи. Проблемы теории, методологии и методики / Отв. ред. Г. С. Батыгин/. — М.: Наука, 1989. — 120 с.

Алексєнко Т. Ф.

ТОКСИКОМАНІЯ — поведінка, для якої характерний потяг людини до прийому хімічних речовин, що не належать до наркотиків, проте у великих дозах шкідливі для організму. У психіатрії токсикоманією вважають зловживання ненаркотичними медичними препаратами та вживання побутових хімічних речовин. У практиці соціально-педагогічної роботи найчастіше трапляються випадки вдихання дітьми та підлітками парів клею, бензину, побутових аерозолів, речовин для чистки одягу тощо. Мета вдихання дітьми парів токсичних речовин з одного боку зміна психічного стану та штучний виклик галюцинацій. Фактично вказані речовини не мають суттєвого впливу на свідомість людини, їхні ефекти частіше за все пов'язані з самонавіюванням, проте вони наносять значну шкоду організму та викликають сильну психологічну й фізичну залежність. Негативні наслідки токсикоманії: порушення серцевої діяльності, гепатит, ниркова недостатність, анемія, порушення центральної нервової системи, що можуть у дитячому віці мати незворотний характер. З одного боку причини токсикоманії лежать, у негативній соціально-психологічній ситуації, у якій перебуває дитина та від якої вона хоче втекти в примарний світ «яскравих видінь», з іншого — в поширенні серед дітей некоректних уявлень щодо впливу парів побутової хімії. Частіше за все токсикоманія виникає в соціально й педагогічно занедбаних дітей та підлітків, у дітей, які опинилися без належного догляду дорослих та безпритульних дітей. Профілактика токсикоманії передбачає усунення чинників, що призводять дитину до соціальної та психологічної дезадаптації, поширення серед дітей, що вже спробували токсичні речовини, коректної інформації щодо їх реальних ефектів та впливу на організм. Діти, що потрапили в токсичну залежність, потребують психологічної, а у важких випадках — медичної реабілітації. Соціально-педагогічна робота з ними передбачає корекцію їхнього соціального середовища (умов життєдіяльності та виховання в сім'ї, впливу неформальної групи), надання допомоги в подоланні особистісних проблем, залучення до емоційно-забарвленої соціально корисної діяльності.

Літ.: Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 288 с.; Личко А. И., Битенский В. С. Подростковая нарколо-

гия. — Л., 1991.; Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піс-
кун В. М. Основи дитячої патопсихології. — К., 1997; Мак-
симова Н. Ю. Психологічна профілактика вживання підліт-
ками алкоголю і наркотиків. — К., 1997.

Лютий В. П.

ТОРГІВЛЯ ЛЮДЬМИ — здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передача, переховування чи отримання людей шляхом загрози силою або її застосування чи інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою, вразливістю становища, шляхом підкупу у вигляді грошей чи іншого зиску, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу. Відрізняють внутрішню торгівлю людьми, що відбувається в межах однієї країни, та зовнішню — з переміщенням через державний кордон. Зовнішня торгівля людьми об'єднує в себе країни походження (ті, з яких вивозять осіб), країни транзиту (ті, через які здійснюється переміщення осіб) та країни призначення (ті, де відбувається експлуатація особи). Торгівля людьми найчастіше відбувається в таких цілях: експлуатація праці в сільському господарстві, домашньому господарстві, будівництві, на підприємствах, у сфері послуг, розваг; експлуатація в секс-індустрії (втягнення в заняття проституцією, використання в порнографічному бізнесі); втягнення в злочинну діяльність; використання в збройних конфліктах; нелегальна трансплантація органів і тканин; примусове виконання репродуктивних функцій; використання та/чи примушування до жебрацтва; нелегальне усиновлення/удочеріння. Аналіз міжнародно-правових актів і наукових публікацій дозволяє виділити кілька підходів до з'ясування сутності торгівлі людьми: 1) торгівля людьми — грубе порушення прав людини; 2) торгівля людьми та нелегальна міграція; 3) торгівля людьми та проституція; 4) торгівля людьми та примусова праця; 5) торгівля людьми — злочин; 6) торгівля людьми — зло. Найбільш повним та прогресивним вважають підхід, де торгівлю людьми перш за все розглядають як порушення прав людини. Серед зовнішніх причин існування та поширення явища торгівлі людьми відзначають падіння «залізної завіси» та спрощення механізму виїзду за кордон, формування міжнародних кримінальних угруповань, криміналізація процесів міграції, корумпованість працівників державних органів, інтернаціоналізація

тіньової економіки; зростання різниці між багатими та бідними державами. Внутрішні причини виділяють такі: неефективність політичних та економічних перетворень в державі, декларативність соціальної політики, корумпованість чиновників, зростання різниці між класами суспільства, гендерна дискримінація, низький рівень обізнаності громадян, недостатня соціальна та правова захищеність, насильство, зокрема домашнє, наявність соціальної мережі заробітчан за кордоном, психологічні фактори (кризовий стан громадян, зневіра в позитивних змінах у країні).

Торгівля людьми як асоціальне, кримінальне явище має особливість пристосовуватися до нових умов життя залежно від економічної та соціальної ситуації в кожній конкретній країні й у світі взагалі. Тому з часом з'являються нові тенденції в торгівлі людьми. Змінюються методи та підходи злочинних угруповань, способи вербування, групи ризику. Загалом відбуваються такі зміни: потерпілими від торгівлі людьми стають і чоловіки; усе менше жінок у віці за 35 років, а більше молодих — 15—19 років вивозяться для роботи у секс індустрії, що свідчить про тенденції до омолодження бізнесу та дитячого рабства; з'являється інформація про факти торгівлі дітьми; торгівці висувають більше вимог до «якості товару»; все більше з'являється потерпілих від торгівлі людьми, яких використовували не в секс-бізнесі, а експлуатували в домашньому господарстві, на напівлегальних та нелегальних мануфактурах і фабриках (їхній вік 30—50 років); нові місця пошуку товару (торгівці переходять до вербування в сільську місцевість); вербування стало більш завуальованим і за-конспірованим. Вербувальники беруть на себе більше роботи: вони знаходять людей, самостійно оформляють їм документи, самі перевозять їх через кордон і передають у руки покупцю за кордоном, одержуючи відразу гроші. Раніш вербувальники займалися лише вербуванням й оформленням документів, інші функції брали на себе інші злочинці. У такій ситуації вербувальники часто не одержували обіцяні їм гроші. Поширюється внутрішня торгівля, мета якої — втягнення до порнобізнесу та проституції дітей, у тому числі на замовлення іноземців; змінюються форми торгівлі людьми, шляхи вивезення, зростають масштаби проблеми.

Основні шляхи потрапляння осіб в тенета зовнішньої торгівлі людьми: працевлаштування, навчання, система au-pair, туристичні поїздки, шлюб, знайомство через Інтернет, запрошення випад-

кових знайомих, усиновлення/удочеріння, оздоровлення, запрошення по гостьовій візі.

Торгівля людьми — комплексна проблема, яка вимагає відповідних комплексних підходів до її вирішення. Таким є підхід, де поєднуються профілактичні заходи, заходи для захисту та підтримки потерпілих, а також з переслідування та покарання злочинців.

Літ.: Інформаційний вісник. Вища освіта № 15/2004. — К., 2004. — 72 с.; Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посібник / Заг. ред. К. Б. Левченко та О. А. Удалової. — К.: «Версо-04», 2005. — 210 с.; Проблеми освіти: науково-методичний збірник, випуск 40. — К., 2004. — 164 с.; Протидія торгівлі дітьми та комерційній сексуальній експлуатації дітей: основні положення міжнародного та національного законодавства / Заг. ред. К. Б. Левченко. — К., 2006. — 48 с.; Соціальна профілактика торгівлі людьми: Навч.-метод. посіб. / За ред.: К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 344 с.

Ковальчук Л. Г.

ТРАДИЦІЯ (лат. *tradition* — передавання) — суспільна закономірність, що виявляється у процесі накопичення, успадкування особистістю чи соціальною групою колективного досвіду, виробленого й утвердженого попередніми поколіннями, а також у відборі, адаптації й утворенні моделей поведінки. Це універсальна форма фіксації, закріплення та вибіркового зберігання тих або інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передавання від покоління до покоління.

Традиції розрізняють: *за змістом* (ідеї, норми, правила); *за формами вияву* (звичаї, обряди, ритуали); *за характером існування* (усні й письмові); *за соціальною роллю* (позитивні, нейтральні, негативні); *за соціальним статусом* (державні, народні, елітні тощо).

Традиція — один із видів соціокультурної наступності, що орієнтує людину як на збереження надбань культури, так і на їх розвиток. *Властивості* традицій: 1) забезпечення консервації, акумуляції, поступальності в опануванні знань; 2) постійне оновлення, розвиток, становлення, введення в обіг інновацій як потентійних джерел розвитку особистості (зразків моди, манер поведінки, оздоб житла, які до узвичаєння інновації перебувають у

своєрідному очікувально-оціночному статусі). Тут йдеться про усвідомлене ставлення до спадкованого і відтвореного.

Функції традицій: інформаційна, моральна, естетична, символічна, оптимізація діяльності, вироблення навичок спільних дій у громаді тощо. Традиції дають людині розуміння правильності буття, допомагають визначити своє покликання, права й обов'язки, правила власної поведінки, ставлення до ближніх, природи.

Традиційність пов'язана з ірраціональністю. Традиційні стандарти за своєю природою є не лише зразками діяльності, а й зразками переконань, вірувань, схильностей, тобто вступають психологічно формуючими чинниками. Традиційні дії, що визначені звичаями та впевненість у яких нераціональна, зазвичай змінити дуже складно.

Засвоюючи норми, еталони поведінки, погляди і стереотипи, що характерні для сім'ї та найближчого оточення, людина відтворює традиційний механізм соціалізації. Таке засвоєння, як правило, відбувається за допомогою фіксування та некритичного сприйняття домінуючих стереотипів. Традиційний механізм соціалізації особливо рельєфно проявляється, коли людина знає «як потрібно», «що потрібно», проте це суперечить традиціям найближчого оточення. Ті чи інші засвоєні елементи соціального досвіду, що в силу обставин блокуються, можуть з'являтися в поведінці людини під час зміни життєвих умов або в наступний віковий період.

Традиції можуть визначати особливості: статево-рольової соціалізації, догляду за дітьми, взаємостосунків із представниками різних поколінь, харчування, одягу тощо. Нехтування традиціями гальмує повноцінну самореалізацію особистості.

Ті чи інші традиції діють у будь-якому суспільстві й у всіх сферах суспільного життя. Вплив традицій на розвиток особистості залежить від культури суспільства та історичних особливостей країни.

Літ.: Мудрик А. В. Основи соціальної педагогіки. — М.: Академія, 2006. — 208 с.; Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Академия, 2002. — 368 с.; Ткач М. Дерево роду. — К.: ММП «АНФАС», 1995. — 106 с.

Петрочко Ж. В.

ТРЕНІНГ (англ. *training* — навчання, виховання, підготовка, тренування, дресирування). Тренінг почали використовувати в XIX ст. у медичній практиці (як різновид психотерапії), а в XX ст. він набув широкого використання в професійній освіті (як форма навчання) та практичній психології (як засіб розвитку людини). Термін «тренінг» використовують для позначення широкого кола методик, інструментів, засобів, які ґрунтуються на різних теоретичних підходах та принципах. Різні автори-дослідники, які працюють над проблемою використання тренінгу, не дотримуються однотайності щодо тлумачення тренінгу в різних наукових, методичних, навчальних публікаціях. Ю. Ємельянов вважає, що тренінг — це група методів, які спрямовані на розвиток здібностей до навчання та оволодіння будь-яким складним видом діяльності. Л. Петровська трактує його як засіб впливу, який спрямований на розвиток знань, соціальних установок, вмій і досвіду у сфері міжособистісного спілкування, а також засіб розвитку компетентності у спілкуванні, засіб психологічного впливу. Водночас, автор зводить до єдиного термінологічного еквіваленту терміни «активна соціально-психологічна підготовка», «активне соціальне навчання», «лабораторний тренінг», «групи інтенсивного спілкування», «перцептивно орієнтований тренінг», «тренінг сенситивності (чутливості)», які похідні від соціально-психологічного тренінгу, основна мета якого — розвиток компетентності у спілкуванні, її комунікативної, інтерактивної та перцептивної складових. Схожі погляди в Г. Ковальова, який вважає соціально-психологічний тренінг методом активного комплексного соціального навчання. Б. Д. Париґін визначає тренінг як один із методів групового консультування, характеризуючи його як активне групове навчання навичкам спілкування та життя в суспільстві загалом: від навчання професійно корисним навичкам до адаптації до нової соціальної ролі та відповідно корекцією «Я-концепції» та самооцінки. А. П. Ситников дає таке визначення тренінгу: «Тренінги (навчальні ігри) є синтетичною антропотехнікою, яка поєднує в собі учбову та ігрову діяльність, що відбувається в умовах моделювання різноманітних ігрових ситуацій...». Під антропотехнікою він розуміє галузь акмеологічної практики, спрямовану на перетворення природних здібностей людини та формування на їх основі культурного феномену професійної майстерності. Він виділяє три основних антропотехніки: научіння, учіння та гру. Враховуючи дані складові, специфічні

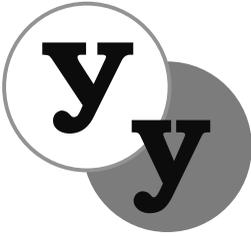
риси та парадигми тренінгу: дотримання певних принципів групової роботи; спрямованість на психологічну допомогу в саморозвитку учасникам групи, при цьому допомога надається не тільки (а іноді й не стільки) ведучим групи, а й самими учасниками; наявність більш або менш постійної групи (переважно від 7 до 15 осіб), що періодично збираються на зустрічі чи працюють безперервно впродовж двох-п'яти днів (так звані групимарафони); певна просторова організація (частіше за все — робота в зручному ізолюваному приміщенні, де учасники переважну частину часу сидять в колі); акцент на взаємостосунках учасників групи, для аналізу та розвитку в ситуації «тут і зараз»; використання активних методів групової роботи; об'єктивація суб'єктивних почуттів та емоцій учасників групи стосовно один одного та подій, які відбуваються в групі, вербалізована рефлексія; атмосфера розкнутості та свободи спілкування між учасниками групи, клімат психологічної безпеки. Різне розуміння змісту тренінгу знаходить своє відображення й у різноманітності назв спеціалістів, які проводять тренінг: ведучий, керівник, директор групи, тренер, експерт, фасилітатор тощо. Сьогодні різними психологічними школами використовуються такі *основні види тренінгів*. Групи тренінгу (Т-групи) (Тренінг розвитку особистості в міжособистісному просторі). Цей вид тренінгів пов'язують з ім'ям відомого соціального психолога Курта Левіна, який працював над проблемою групової динаміки та соціальної дії. Власне Т-групи започаткували в 1945 році на заняттях лабораторним тренінгом під керівництвом К.Левіна. У 1947 році в США створено Національну лабораторію тренінгу. Мета лабораторного тренінгу переважно пов'язана з такими аспектами: розвиток самосвідомості за рахунок зниження бар'єрів психологічного захисту; розуміння умов, які перешкоджають або допомагають функціонувати групі; розуміння міжособистісних взаємин для більш ефективної взаємодії з іншими; оволодіння вміннями діагностики індивідуальних, групових й організаційних проблем — наприклад, вирішення конфліктних ситуацій у групі. Т-групи базуються на принципах групової динаміки, у які входять п'ять основних елементів: цілі групи, норми групи, структура групи, проблема лідерства, єдність групи та фази її розвитку. У наш час існує кілька різновидностей Т-груп, які умовно можна розділити на три основних течії: загальний розвиток індивіда (групи сензитивності); формування та дослідження міжособистісних стосунків; органі-

заційний розвиток — підхід, у рамках якого спеціалісти працюють над покращенням діяльності цілих організацій. Біхевіорально орієнтовані групи (Б-групи) (Тренінг життєвих вмій). Заняття в таких групах безпосередньо пов'язане з виробленням певних навичок соціальної взаємодії, які проявляються на рівні поведінки. Типова методика проведення Б-груп — репетиція поведінки: учасникам демонструється модель оптимальної поведінки в запропонованій ситуації. Потім проходить фаза репетиції, коли учасник випробовує новий тип поведінки чи його фрагмент. Нарешті проходить стадія фаза підкріплення, тобто заохочення за успішні дії, у вигляді позитивних реакцій групи. Щоб успішно переносити набуті навички в реальне життя учасники тренінгу отримують домашнє завдання. Психодраматичний підхід (Пси-групи) (Тренінг вирішення особистих проблем). Суть цього методу полягає в постановці вистави членами групи під керівництвом ведучого — режисера в спеціально організованому просторі за допомогою спеціальних прийомів. Основні етапи психодраматичних сесій: розминка (фаза розігріву); фаза психодраматичної дії; фаза інтеграції, коли учасники обмінюються своїми почуттями та враженнями. Гуманістичний підхід (В-групи) (Тренінг вільного самовизначення групи). Основними ознаками В-груп вважають саморозкриття, увагу до почуттів, усвідомлення самого себе та свого фізичного «Я» і принцип «тут і зараз». Одна із характерних особливостей В-груп — максимально недирективний (демократичний) стиль управління групою. Трансактний аналіз (ТА-групи) (Тренінг раціонального самопізнання й саморозвитку). Учасники ТА-груп вчать розпізнавати, у які психологічні ігри вони залучені в процесі спілкування та які види маніпуляцій у них використовують. Під час занять учасники досягають інсайту — моменту осяяння, коли стають відомими істинні мотиви тих чи інших вчинків. У ТА-групах інсайт має інтелектуальний, аналітичний характер. Гештальт підхід у груповій роботі (Г-групи) (Тренінг самоактуалізації та саморегуляції). Головнє завдання Г-груп не навчання, як Т-груп, а розширення сфери усвідомлення своєї самоідентичності, власної досконалості, прийняття відповідальності за все, що з людиною відбувається. Окрім вищезгаданих видів тренінгів, можна виділити особливий вид тренінгової роботи — *соціально-просвітницький тренінг*. Соціально-просвітницький тренінг розрахований на: підготовку фахівців, навчання спеціалістів, які працюють з молоддю у сфері освіти, ін-

формаційних технологій, розваг тощо, а також підлітків-інструкторів; оволодіння знаннями; формування умінь, знань та навичок, які сприятимуть усвідомленому вибору варіантів поведінки; розвиток установок, на усвідомлення потреб і мотивів. Даний підхід базується на вірі в те, що люди ефективніше вчаться, коли цінуються їхні власні знання та активність, а також можливість аналізу власного досвіду в комфортному середовищі. Ідеї соціально-просвітницького тренінгу базуються на ідеях бразильського вихователя Паоло Фрейре: освіта ґрунтується на «банківському» підході, коли інформація зберігається в пасивних куточках пам'яті, звільняючи її; освіта повинна допомагати ставити правильні запитання та надавати можливість будувати схеми для відповіді на них та їхнього активного вирішення; освіта повинна базуватись на потребах людей та їхньому життєвому досвіді; освітній процес — це процес обміну й діалогу чи відображення та дії.

Літ.: *Вачков И. В.* Основы технологии группового тренинга. Психотехники. — М., 2000. — 224с.; *Емельянов Ю. Н.* Активное социально-психологическое обучение. — Л., 1985; *Лецук Н. О., Зимовець Н. В.* та ін. Методика освіти «рівний рівному». — К., 2002. — 132 с.; *Петровская Л. А.* Теоретические и методические вопросы социально-психологического тренинга. — М., 1982. — 208 с.; *Ситников А. П.* Акмеологический тренинг: Теория. Методика. Психотехнологии. М., 1996. — 428 с.

Цюман Т. П.

УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ТА СПЕЦІАЛІСТІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ (УАСПССР) —

самодіяльна, благодійна громадська організація, діяльність якої здійснюється на засадах розвитку соціальних ініціатив, самоврядування, гласності, добровільності членства та участі в її справах. Асоціація співпрацює з державними, громадськими, політичними, релігійними організаціями, рухами, фондами, творчими спілками, комерційними організаціями.

Асоціація була зареєстрована 7 серпня 1992 року (свідоцтво № 283). З 1994 року вона — повноправний член Міжнародної Федерації соціальних робітників (IFSW).

Основні завдання діяльності Асоціації: консолідація зусиль у становленні та розвитку соціальної педагогіки та соціальної роботи в Україні; підтримка зацікавлених організацій та фізичних осіб у покращенні соціальних та економічних умов життя, у розвитку творчого потенціалу людей, формування особистості, яка може діяти самостійно, ініціативно, відповідально; організація діяльності соціальних педагогів та спеціалістів з надання допомоги громадянам і групам, що мають труднощі соціалізації, адаптації та соціальної реабілітації; сприяння підвищенню професійного рівня та становленню соціального статусу соціальних педагогів та соціальних працівників, захисту їх професійних інтересів, створення сприятливих умов роботи, здійснення контролю за виконанням етичних норм.

Члени Асоціації — науковці (доктори та кандидати наук за різними спеціальностями), соціальні педагоги шкіл, працівники центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, фахівці соціальної сфери. Члени Асоціації зробили вагомий внесок у розвиток соціальної роботи та соціальної педагогіки як науки й профе-

сії. Члени Асоціації беруть участь у здійсненні програм соціальної підтримки дитинства та юнацтва в Україні.

З 1992 року в рамках діяльності Асоціації проводились науково-практичні конференції, семінари, школи, серед яких — міжнародні та всеукраїнські. За участю Асоціації опубліковано ряд наукових робіт, серед них: понятійно-термінологічний словник «Социальная работа/Социальная педагогика», методичні посібники з проблем соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, формування життєвих навичок, інтегративний курс «Культура життєвого самовизначення»; навчальний посібник «Соціальна робота в Україні», підручник «Соціальна педагогіка: теорія і технології» тощо.

Асоціація — ініціатор розробки Етичного кодексу спеціалістів соціальної сфери, який було затверджено у 2003 році.

Зверева І. Д.

УЧАСТЬ ДІТЕЙ — залучення осіб до 18 років відповідно до їхньої зрілості до прийняття рішень з питань, що стосуються підростаючого покоління.

Положення про те, що дорослі повинні враховувати думку та погляди дітей, якщо приймаються будь-які рішення в їхніх інтересах, уперше з'явилося в Конвенції ООН про права дитини. Відповідно до зазначеного міжнародного документа, участь — це моральне та юридичне право для всіх дітей; вона свідома, добровільна та не може бути примусовою. Положення Конвенції стали основою для розвитку участі дітей у різних країнах світу: «Держави-учасники забезпечують дитині, здатній сформувавши свої власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, до того ж її поглядам приділяється належна увага відповідно до віку та зрілості» (стаття 12); «Дитина має право вільно висловлювати свою думку; це право включає свободу шукати, отримувати та передавати інформацію та ідеї будь-якого роду, незалежно від кордонів, в усній, письмовій або друкованих формах, у формі витворів мистецтва або за допомогою засобів на вибір дитини» (стаття 13).

Участь — показник активної позиції дитини, молодшої людини, розвитку особистості. Це основа для кожної демократичної системи, невід'ємна ознака принципів демократії. Суспільство може вважатися розвиненим настільки, наскільки воно забезпечує мо-

жливості людей, у т.ч. дітей, брати участь в житті соціуму. Оскільки діти та молодь можуть зробити значущий внесок у життя суспільства, участь сприяє ефективності соціальних проєктів і стабілізації соціальних процесів.

Уже сама участь — це розвиток, мета якого бути вільним і здатним зробити вибір. Водночас участь є засобом розвитку. У процесі співпраці, діалогу з дорослими розвивається комунікабельність дітей, молодих людей, уміння орієнтуватися в інформаційному просторі, планувати свої дії, прогнозувати результати, брати на себе відповідальність за прийняте рішення. Це фундамент набуття життєвого досвіду.

Залучення дітей не передбачає відразу повного передання відповідальності представникам підростаючого покоління. Це має відбуватися поступово, відповідно до того, наскільки молода людина готова взяти на себе відповідальність. Тому, міра участі може бути різною. Водночас це циклічний процес: чим значніша чия-небудь участь, тим більш досвідченою, компетентною та впевненою стає людина, тим ефективнішою буде її подальша участь.

Участь дітей та молоді слід розглядати як процес, що має три взаємопов'язаних між собою *ступені*. Перший — це усвідомлення дітьми власних проблем, бажання та можливість приймати рішення стосовно свого життя; другий — участь дітей та молоді у вирішенні проблем інших, здатність надати відповідну допомогу; третій — можливість брати участь у прийнятті рішень на державному рівні.

Сфери участі дітей: сім'я; школа; громада; неурядові організації; держава; міжнародне життя. Дорослим доцільно залучати дітей до вирішення проблем у різних сферах відповідно до їхнього віку, знань, досвіду та бажання.

Роджер Харт розглядає вісім *сходинок* участі: 1 сходинка — маніпуляція; 2 — декорація; 3 — пасивна участь дітей у прийнятті рішень стосовно їхньої участі — балаканина; 4 — призначення дорослими й інформування; 5 — консультування й інформування; 6 — рішення приймаються за ініціативою дорослих разом з дітьми; 7 — Рішення приймаються за ініціативою дітей під керівництвом дорослих; 8 сходинка — рішення приймаються за ініціативою дітей у партнерстві із дорослими. При цьому 1—3 сходинки Харт вважає «неучастю», 4—5 — «формальною участю», 6—8 — «реальною участю».

Плануючи проекти дитячої та молодіжної участі, не слід очікувати швидких результатів. Для набуття навичок участі необхідний досвід. Усі форми участі, у тому числі пасивної, дають відповідні навички. У різному віці здобувають різний соціальний досвід, що стає основою для прийняття подальших рішень.

Участь може бути *прямою і непрямю*. (А. Річардсон). Наприклад, непряма — обрання представників класу до ради самоврядування школи; пряма — безпосередня робота в раді самоврядування школи та спільне з дорослими прийняття рішень.

Для ефективного застосування принципу «участі» необхідні: ініціатива дітей та бажання здійснити зміни; наполегливість; обізнаність стосовно своїх прав і обов'язків; налагоджена співпраця між усіма зацікавленими сторонами; планування та впровадження запланованого; прозорість у процесі діяльності та прийнятті рішень; гнучкість, можливість зміни обраного шляху; залучення експертів, досвідчених фахівців, які можуть надати професійну допомогу дітям.

Форми залучення дітей: обговорення актуального питання в класі, групі; «мозковий штурм»; демонстрація та скерована практика; рольова гра; робота у малих групах; освітні ігри та моделювання ситуації; вивчення ситуації; круглі столи-семінари для дітей-лідерів чи за їх участю; дебати; практичне відпрацювання життєвих навичок у межах певного контексту з іншими учасниками; аудіовізуальна діяльність: малювання, музика, театр, танець; створення карти рішення чи дерев проблеми; листи дітей до організації-друга; тренінги «Права дитини», «Участь дітей»; фокус-групи з дітьми-лідерами з питань обговорення: документів, соціальної реклами тощо; волонтерські групи з числа випускників інтернатних закладів; рубрика у місцевій пресі, журналі «Говорять наші діти»; тематична зміна в таборі оздоровлення та відпочинку; скринька пропозицій; статті дітей у місцевій пресі, виступи на місцевому радіо; анкетування дітей; конкурс творів дітей; створення груп дітей, що працюють за методикою «рівний-рівному»; різні спільні заходи з органами шкільного самоврядування тощо.

Принципи взаємостосунків між дорослими та дітьми під час впровадження «участі дітей»: рівноправність і партнерство; самостійність формулювання дітьми проблеми та самостійність дій; допомога дітям, прогнозуючи результати, а не прийняття рішень за них; право всіх дітей бути почутими; спонукання дітей

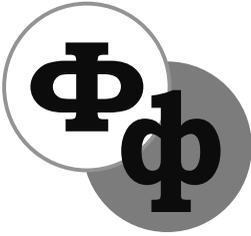
до створення об'єднань та груп, бо спільні дії мають більше впливу і можливостей; прийняття дитини такою, якою вона є.

Ризики та перешкоди, які можуть постати при застосуванні принципу участі: брак довіри дітей до дорослих; недостатня співпраця між зацікавленими сторонами; обмежений доступ дітей до інформації; невпевненість у власних силах; брак навичок, культури участі та досвіду; обмаль ресурсів; нереалістичні очікування дітей від своєї діяльності; недостатнє усвідомлення необхідності професійної допомоги від спеціалістів — дорослих; зосередження на дрібницях тощо.

Нестворення умов для залучення дітей до прийняття рішень призводить до порушення процесу їх соціалізації, пасивності, а врешті-решт до збільшення негативних проявів у дитячому та молодіжному середовищах.

Літ.: *Hart P.* Children's participation. Joseph Rowntree Foundation. York, 1991; Участие детей и молодежи в процессах принятия решений: Сборник ресурсных материалов. Сборник реализации проектов. — К.: ЮНИСЕФ, 2002. — 33 с.; Права дитини: сучасний досвід та інновації: Зб. інформ. і метод. матеріалів / Авт.-упоряд.: Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін. — К.: Либідь, 2005. — 256 с.

Петрочко Ж. В.

ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНІ — 1) рушійна сила, причина будь-якого явища або процесу, яка визначає його сутність, головний напрямок; 2) суттєва обставина у будь-якому соціальному процесі, явищі; 3) рушійна сила розвитку суспільства, явище або процес, який обумовлює ту чи іншу соціальну зміну.

До соціальних факторів зараховують макро-, мезо- та мікрофактори, які відображають соціально-політичні, економічні, історичні, національні особливості розвитку особистості, у тому числі й якість життя, екологічний стан довкілля, виникнення екстремальних обставин тощо.

Зокрема, до соціальних факторів, які впливають на благополуччя людини зараховують: дохід та соціальний статус (рівень здоров'я та благополуччя зростає з їх підвищенням, вони впливають на умови життя людини, такі як безпечне проживання та можливість купувати достатньо якісні продукти харчування); соціальну підтримку (підтримка сім'ї, друзів, суспільства); освіту (освіта надає більше можливостей для отримання доходів та надійної роботи, дає людині відчуття контролю над своїм життям); місце та умови праці (недотримання правил безпеки на робочому місці, порушення норм праці, відсутність належного місця роботи призводять до погіршення здоров'я та якості життя); соціальне середовище (сім'я, референтна група, населений пункт, суспільство тощо); природне середовище (фізичні фактори у природному середовищі (повітря, якість води тощо) та фактори, створені людиною — умови проживання, безпеки тощо).

Соціальні фактори не ізольовані один від одного, вони є взаємозумовленими та взаємопов'язаними між собою.

Літ.: Моделювання та впровадження програм щодо здорового способу життя: Методичні матеріали для тренера / Під заг. ред. І. Звереві, Г. Лактіонової; Автори-упор.: В. В. Лях, Т. Л. Лях. — К.: Наук. світ, 2002. — 58 с.; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 368 с.; Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. — М.: Издательство «НОРМА», 2000. — 300 с.

Лях В. В.

ФАСИЛІТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА (англ. *facilitate* — полегшувати) — підвищення продуктивності та темпів діяльності індивіда внаслідок актуалізації в його свідомості образу іншої людини чи групи, які виконують роль суперника чи спостерігача; а також це процес надання допомоги групі у виконанні завдань, розв'язанні проблем або досягненні угоди за взаємною домовленістю учасників. Щодо первинного значення цієї дефініції, то це — тенденція, яка спонукає людей краще виконувати прості та добре знайомі завдання в присутності інших; щодо сучасного значення, то це — підвищення швидкості чи продуктивності діяльності індивіда внаслідок уявної чи реальної присутності іншої людини або групи людей (без втручання в її дії), що виконують ролі суперника або спостерігача за її діями. Уперше фасилітація соціальна була зафіксована наприкінці ХІХ ст. в експериментах французького фізіолога Фере, а потім докладно описана Ф. Олпортом, В. Меді, В. М. Бехтеревим.

Успішна фасилітація включає прогностичний компонент, який полягає у визначенні перспектив розвитку соціальної дії, її підготовці та плануванні; конструктивний підхід; певні навички та тип поведінки; набір засобів та методів, необхідних для роботи. Мета фасилітатора — підтримати групу для розв'язання проблемного питання або завдання. Це відбувається у практичній діяльності, коли, наприклад, тренер може виконувати роль фасилітатора: допомагає учасникам у процесі їхнього власного пошуку шляхів вирішення проблем, підтримує процес вироблення нового соціального досвіду. Фасилітатор спрямовує обмін інформацією між учасниками, допомагає процесу здобуття учасниками нового досвіду, встановлення сфери його застосування.

Серед різноманітних стилів ведення групи виділяють фасилітативний стиль, який дуже схожий на демократичний і передба-

час однакову відповідальність членів групи за все, що відбувається на заняттях (зустрічах, сесіях). На практиці це здійснюється таким чином: ведучий групи пропонує тему, спочатку задає стиль обговорення та взаємодії, але поступово відсторонюється від безпосереднього ведення групи, залишаючи учасникам можливість самостійно конструювати взаємодію, обирати ті чи інші актуальні для них аспекти досліджуваної тематики. Основна функція такого роду діяльності — стежити за безпекою та довірливістю атмосфери в групі, а відповідальність за те, що в ній відбувається під час роботи, поступово передається усім учасникам.

Існує ще одна характеристика фасилітативного стилю, яка розкривається в тому, що він сприяє установці та налагодженню нових зв'язків між групами та соціальними інститутами, а також допомагає зміцненню зв'язків, що існують, заради досягнення бажаних для учасників групи цілей.

Установлено, що виникнення феномена соціальної фасилітації залежить від характеру виконуваних завдань. Присутність спостерігача (суперника) позитивно впливає на кількісні характеристики діяльності та негативно — на якісні, відповідно підвищуючи результативність щодо простих видів діяльності й утруднюючи виконання важких дій і складних завдань. Виявлена залежність соціальної фасилітації від інших характеристик суб'єкта, а також від його ставлення до присутніх.

Іноді реальна чи уявна присутність інших, які не втручаються в дії індивіда, призводить до погіршення результатів діяльності; це явище одержало назву інгібіції соціальної (погіршення результативності діяльності, якщо людина починає її здійснювати в присутності сторонніх осіб, як реальних, так і уявних; придушення).

Але надання допомоги, підтримка, «полегшення здійснення певних дій в присутності інших людей (у тому числі кримінальних дій в умовах злочинної групи)» може відбуватися і в асоціальних об'єднаннях, групах тощо.

Літ.: Глоссарий по социальной работе с наркоманами и группами риска. Состав. Л. А. Резниченко. — М.: Социально-технологический институт МГУС, 2000. — С. 128; Принцип активизации в социальной работе / Под ред. Ф. Пареллоу, Б. Ю. Шапиро. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С. 213; *Сидоров В. Н.* Профессиональная деятельность социального работника: ролевой подход. Винница: «Глобус-пресс», 2006. —

С. 252; Словарь по социальной педагогике: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — С. 323; Словарь практического психолога / Сост С. Ю. Головин. — Минск: Харвест, 1998. — С. 725; Технології навчання дорослих / Упоряд.: О. Главник, Г. Бевз. — К.: Главник, 2006. — С. 118.

Бондаренко З. П.

ФОРМИ ВЛАШТУВАННЯ В СІМ'Ю ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ — це усиновлення, опіка/ піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу. Останні дві форми (прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу) згідно з чинним законодавством — це сімейні форми виховання, положення про які затверджено відповідними Постановами кабінету Міністрів України.

У Конвенції ООН про права дитини, яку Україна ратифікувала ще в 1991 р., в статті 20 наголошено на важливості зростання та виховання дитини в сімейному оточенні. У квітні 2001 р. прийнято Закон України «Про охорону дитинства», у якому встановлено основні засади державної політики у сфері захисту прав дитини як фундаментальної частини людських прав. Саме в цьому Законі зокрема вперше визначено поняття «дитина-сирота», «безпритульні діти», «прийомна сім'я», «дитячий будинок сімейного типу»; зафіксовано право кожної дитини на проживання в сім'ї та можливість у разі екстремальних ситуацій бути влаштованими на виховання у сім'ї громадян.

Усиновлення передбачає набуття дитиною статусу рідної дитини з усіма майновими правами, включаючи право спадкування. На відміну від європейських країн, в Україні існує таємниця усиновлення, що на практиці означає право усиновителів на зміну ім'я, прізвища, по батькові дитини, відомостей про місце її народження та інших біографічних даних. *Опіка/піклування* — форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування з метою забезпечення їм умов для утримання, виховання, розвитку, захисту їхніх прав. Опіка/піклування як форми сімейного виховання тотожні за змістом, але відрізняються віком дитини: опіку встановлюють над дітьми до 14 років, а піклування — від 14 до 18 років.

Прийомна сім'я — це сім'я чи окрема особа, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чо-

тирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Дитячий будинок сімейного типу — це окрема сім'я, створена за бажанням подружжя чи окремої особи, що не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як п'ятеро, але не більше десяти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відмінність між прийомною сім'єю та ДБСТ полягає, по-перше, в кількості дітей, яких влаштовують на проживання; по-друге, у тому, що прийомна сім'я — це прийомні батьки та прийомні діти, а дитячі будинки сімейного типу — це діти-вихованці та батьки-вихователі. Спільним є те, що і в прийомних батьків, і в батьків-вихователів можуть бути біологічні діти. По-третє, на відміну від батьків-вихователів, один чи обидва з яких отримують заробітну плату, виконання функцій прийомними батьками не вважають професією. По-четверте, на відміну від прийомної сім'ї, що створюється на базі власної житлової площі, місцеві органи влади/самоврядування, приймаючи рішення про створення дитячого будинку сімейного типу, як правило, беруть на себе зобов'язання про його забезпечення житлом (багатокімнатною квартирою чи будинком) з відповідним обладнанням (пральною машиною, іншою побутовою технікою). Слід зазначити, що Положеннями встановлюються й обмеження для певних категорій населення, які не можуть бути прийомними батьками та батьками-вихователями.

Національним законодавством передбачено також створення патронатної сім'ї, але нормативних документів щодо неї поки що не існує.

Багаторічна зарубіжна практика переконливо доводить, що за допомогою фостерних сімей, (англ. *foster* — доглядати, виховувати, сприяти), які співпрацюють з соціальними працівниками, вдається вирішувати проблему дитячого сирітства.

Система інтернатного виховання в Україні, яка склалася в радянські часи, не спроможна надати позитивних прикладів спілкування, поведінки в сім'ї, підготувати своїх вихованців до самостійного вирішення проблем, сформувати особистість з почуттям власної гідності, готову здійснювати життєві вибори й нести відповідальність за них. Випускники сиротинців мають об'єктивні обмеження для професійного, духовного та культурного розвитку.

Подальшому розвитку сімейних форм виховання сприяли пілотні проекти, які були здійснені за підтримки міжнародних

донорів, зокрема ЮНІСЕФ. Так, за ініціативою Міністерства у справах сім'ї та молоді, починаючи з 1998 року, впродовж трьох років у Запорізькій області здійснювався експеримент зі створення прийомних сімей. У наступному році експеримент було поширено на м. Київ, Львівську, Одеську Харківську області, Автономну Республіку Крим. Серед його результатів — розробка та затвердження Постановою Кабінету Міністрів «Положення про прийомну сім'ю» (2002 р.), перші національні публікації, методичні посібники, науково-практичні конференції.

У січні 2005 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про забезпечення організаційно-правових основ соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», який створив підґрунтя для розвитку сімейних форм виховання. У липні 2005 року вийшов Указ Президента України «Про першочергові завдання щодо захисту прав дітей», у якому визначені конкретні дії, спрямовані на розвиток прийомних форм виховання. У травні 2006 року Постановою Кабінету Міністрів затверджена Державна програма подолання безпритульності й бездоглядності на 2006-2010 роки, у якій наголошено на пріоритетності розвитку сімейних форм виховання.

Основні повноваження у створенні та забезпеченні функціонування, подальшому розвитку сімейних форм виховання мають служби у справах неповнолітніх та соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді. У вітчизняній практиці соціальної роботи з'являється новий напрям — робота з сімейними формами виховання, основні види яких — прийомні сім'ї та ДБСТ. Враховуючи складність, специфічність проблеми, для фахового здійснення соціальної роботи з сімейними формами виховання соціальні працівники мають пройти відповідну підготовку. Соціальна робота з сімейними формами виховання має декілька етапів, а саме: підготовка до створення, створення, здійснення соціального супроводу прийомних сімей та ДБСТ. На кожному з етапів діяльності соціального працівника/групи соціальних працівників вирішує свої завдання. Починаючи з підготовчого періоду, центри соціальних служб діють спільно зі службами у справі неповнолітніх. Для того, щоб забезпечити позитивні результати соціальної роботи з сімейними формами виховання, треба: вміти успішно проводити інформаційні заходи, спрямовані на формування належної громадської думки щодо сімейних форм виховання, їх пропаганду та відбір кандидатів у прийомні батьки та батьки-

вихователі; забезпечити якісне навчання прийомних батьків та батьків-вихователів до виконання своїх функцій; здійснювати соціальний супровід прийомних сімей та ДБСТ, починаючи з найперших днів, особливо впродовж першого року існування, надаючи кваліфіковану різноманітну допомогу та підтримку батькам особливо під час вирішення проблемних ситуацій; вміти використовувати ресурси, працюючи у партнерстві з іншими фахівцями, державними та недержавними структурами, сім'єю в ім'я та заради інтересів дитини.

Літ.: Закон України «Про охорону дитинства» (26 квітня 2001 р., № 2402-III) /Права дитини: від витоків до інновацій: Зб. текстів, метод. та інформ. матеріалів. — К.: «Либідь», 2002. — 280с; Закон «Про забезпечення організаційно-правових основ соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»; Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей (Указ Президента України від 17.02.2005р. № 1086/2005) / Нормативні матеріали для забезпечення діяльності закладів соціального захисту дітей. — К.: Мін-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2005. — С. 24—28; Створення та соціальний супровід прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: Навч.-метод.комплекс / Автори-упоряд.: Г. М. Лактіонова, Ж. В. Петрочко, А. В. Калініна та ін.; Заг. ред. Г. М. Лактіонової, Ж. В. Петрочко. — К.: Науковий світ, 2006. — 270 с.

Лактіонова Г. М.

ФОРМИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ — варіанти організації взаємодії соціального педагога з клієнтами, спрямовані на створення умов для позитивної активності дітей і молоді, вирішення відповідних завдань соціалізації, надання допомоги та підтримки. У практиці соціально-педагогічної роботи спеціалісти використовують значну кількість різноманітних форм, проте всі вони мають специфічні ознаки: *функціональність* (пріоритетність для певного напрямку соціально-педагогічної діяльності); *структурність* (відповідність спеціальним вимогам до підготовки та проведення окремих типів форм); *інтегративність* (результати, одержані при використанні одних форм, сприяють впровадженню інших). У соціально-педагогічній роботі форми класифікують за кількістю учасників: *індивідуальні* (робота фахівця з окремою людиною, випадком), *групові* (робота з групою,

сім'єю), *масові* (спрямовані на залучення великої кількості людей — акції, конкурси, фестивалі тощо); за домінуючим засобом впливу: *словесні* (лекції, бесіди, диспути); *практичні* (аукціони, тренінги, ярмарки послуг тощо); *наочні* (газети, плакати, соціальна реклама, показ відеофільмів тощо); відповідно до напрямків соціально-педагогічної діяльності: *соціальної профілактики* (лекції, бесіди, тренінги, буклети, відеоматеріали тощо); *корекційно-реабілітаційної роботи* (вправи на формування певних навичок, супровід, консультивання тощо); *соціально-педагогічного захисту* (патронаж, консультивання, листування, оформлення документів тощо).

Літ.: *Безпалько О. В.* Організаційна форма як компонент технології соціально-педагогічної діяльності // Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посіб. / За заг. ред. проф. А. Й. Капської. — К.: УДЦССМ, 2000. — С. 22—35; Педагогика / Под ред. И. И. Пидкасистого. — М.: Российское педагогическое агентство, 1995. — 637 с.

Заверико Н. В.

ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА — передбачені кваліфікаційною характеристикою обов'язки та призначення фахівця. До основних функцій соціального педагога належать такі: *посередницька* (виконують роль посередників між особистістю і соціальними інститутами у вирішенні соціально-педагогічних проблем конкретних осіб, які потребують соціально-педагогічної допомоги, координаторів зусиль різних спеціалістів і організацій, які спроможні захистити права дитини, встановити її статус, допомогти у вирішенні актуальних проблем); *діагностично-прогностична* (вивчення дитини, її становища та станів у різних виховних середовищах і ситуаціях, взаємин у сім'ї, школі, з дітьми в різних групах, індивідуальних можливостей і потенцій виховного середовища); *профілактична* (здійснюють профілактичну роботу серед дітей і молоді в сім'ях, школі, територіальній громаді з метою попередження поширення шкідливих звичок, негативних явищ, соціальних хвороб, здійснення суїциду тощо шляхом просвітницької роботи, надання послуг через «Телефон довіри», у спеціалізованих службах і в соціально-реабілітаційних центрах для жертв соціалізації; спрямування діяльності дитини на вивчення та дотримання соціальних норм, проведення змісто-

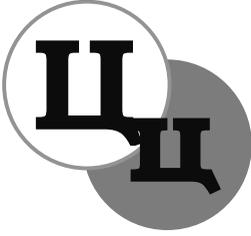
вного дозвілля, самоаналіз і самовиховання; вивчення й поширення кращого досвіду соціального виховання); *корекційно-реабілітаційна* (пошук шляхів і варіантів виходу з життєвої кризи, здійснення соціально-педагогічної підтримки сімей з дітьми-інвалідами та обдарованих дітей; осіб, що повернулися на волю після відбування покарання в пенітенціарних установах за здійснені злочини; соціального супроводу прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу, які взяли на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; соціально-педагогічна робота з сім'ями та дітьми групи ризику); *комунікативна* (допомагають уникати самотності, вербалізувати власні проблеми, навчають адекватному спілкуванню, самі виконують роль уважних слухачів і порадників); *охоронно-захисна* (полягає в захисті конституційних прав і статусу, законних інтересів дитини; допомозі в оформленні необхідних документів для відновлення соціального статусу; соціально-педагогічній роботі з неблагополучними сім'ями, де жорстоко поводяться з дітьми, відбувається фізичне, психічне, сексуальне насилля над ними); *організаційна* (сприяння включенню добровільних помічників — волонтерів і громади — у процес допомоги клієнтам, налагодження взаємодії між різними соціальними інститутами в їхній роботі для вирішення актуальних соціально-педагогічних проблем); *прогностична* (здійснення програмування та прогнозування розвитку соціально-педагогічної ситуації в конкретному соціумі); *методична* (розробка й апробація різних навчальних і методичних матеріалів, соціально-педагогічних технологій з актуальних соціально-педагогічних проблем для підготовки й перепідготовки фахівців у галузі соціальної педагогіки та соціальної роботи), *науково-дослідницька* (вивчення закономірностей, сучасних тенденцій і проблем, обґрунтування шляхів і умов оптимізації процесу соціалізації); *менеджменту* (організація соціального управління, проектування та планування соціально-педагогічної діяльності, контроль і звітність).

Суттєву роль у конкретизації функцій соціального педагога відіграє його спеціалізація.

Літ.: *Алексєенко Т. Ф.* Технології соціально-педагогічної роботи в територіальній громаді // Соціальна педагогіка: теорія та практика. — 2004. — № 2. — С. 19—23. Методика и технологии работы социального педагога: Учеб. пособие

для студ. высш. учб. заведений / Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др.: Под. ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева. — Издательский центр «Академия», 2002. — 192с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За заг. ред. І. Д. Звереві — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; Соціальна педагогіка: словник-довідник / За заг.ред. Т. Ф. Алексєнко. — К.: Науковий світ, 2007. — 456 с.; Соціальна, педагогічна та психокорекційна робота з неповнолітніми, засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Метод. посіб. з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / За наук. ред. І. Д. Звереві. — К.: Науковий світ, 2006. — 277с.; *Шакурова М. В.* Методика и технологи работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2002. — 272 с.

Алексєнко Т. Ф.

ЦЕНТР ДЛЯ ВІЛ-ІНФІКОВАНИХ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ — спеціалізований заклад, що проводить роботу із соціальної адаптації ВІЛ-інфікованих дітей та молоді.

Центр створюється Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями і органами місцевого самоврядування за наявності необхідної матеріально-технічної бази, зокрема приміщень, які відповідають санітарно-гігієнічним нормам і вимогам пожежної безпеки. Фінансування центру здійснюється за рахунок коштів місцевих бюджетів, передбачених для виконання програм, спрямованих на розв'язання проблем дітей, молоді, жінок та сім'ї, а також інших джерел.

Основні завдання центру — створення умов для соціальної адаптації ВІЛ-інфікованих дітей та молоді, розроблення та здійснення заходів щодо соціальної підтримки й супроводу таких дітей та молоді, що спрямовані на їх інтеграцію в суспільство.

Центр відповідно до покладених на нього завдань: надає ВІЛ-інфікованим дітям та молоді різні види соціальних послуг (соціально-побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні, юридичні та інформаційні); здійснює лікувально-оздоровчі заходи, надає в разі потреби першу невідкладну допомогу; організовує клуби за інтересами, проводить конкурси; залучає батьків або осіб, що їх замінюють, до співпраці, дає їм методичні поради; організовує роботу груп взаємодопомоги для ВІЛ-інфікованих дітей та молоді, а також батьків або осіб, що їх замінюють; забезпечує харчування дітей та молоді, що в ньому перебувають, відповідно до установлених норм; співпрацює із закладами охорони здоров'я, навчальними закладами та іншими організаціями, які надають допомогу ВІЛ-інфікованим дітям і молоді; направляє в разі необхідності осіб, що

звернулися до центру, до закладів та установ, які можуть забезпечити задоволення їхніх потреб.

Відповідно до поставлених завдань, в центрах визначають необхідні соціальні послуги та форми роботи, спрямовані на соціальну підтримку дітей, молоді, які живуть з ВІЛ та їхніх сімей. Це — консультації юриста, психолога, соціального працівника, проведення підтримуючого консультування — кауселінгу, арт-терапевтичні заняття, індивідуальні та групові розвиваючі заняття для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, організація дозвілля дітей в ігрових кімнатах, курси занять для батьків з питань розвитку, виховання та догляду за дітьми, які живуть із ВІЛ, клуби вихідного дня тощо.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді // За заг. ред. С. В. Толстоухової. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 48 с.; Методичні рекомендації щодо соціальної підтримки людей, які живуть з ВІЛ: з досвіду роботи / Ю. В. Калашников, Л. П. Крисов. — К.: ДЦСССДМ, 2005. — 115 с.; Структурна профілактика як метод запобігання новим випадкам ВІЛ-інфікування та покращання якості життя людей, які живуть із ВІЛ/СНІД: Метод. матеріали для тренера / Авторі-упоряд.: В. В. Молочний, Т. П. Цюман, В. В. Лях; За заг. ред. І. Д. Звереві. — К.: Науковий світ, 2006. — 93 с.

Безпалько О. В.

ЦЕНТР МАТЕРІ І ДИТИНИ — заклад тимчасового проживання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності та матерів з дітьми віком від народження до 18 місяців, які опинилися в складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнського обов'язку.

Центр створюється місцевим органом виконавчої влади або органом місцевого самоврядування. Утримання центру здійснюють за рахунок коштів місцевого бюджету, передбачених для виконання програм, спрямованих на вирішення проблем дітей, жінок та сім'ї.

Основна мета діяльності центру — запровадження нових форм соціальної підтримки жінок та запобігання відмові батьків

від новонароджених дітей. Зарахування до центру здійснюють на підставі письмової заяви вагітної жінки (матері) після попередньої її співбесіди з психологом за рішенням директора центру.

Завдання соціально-педагогічної роботи з жінками у центрі: формування в матері відповідально ставлення до догляду за дитиною та її розвитку; формування необхідних санітарно-гігієнічних навичок догляду за дитиною; навчання матері необхідних побутових та соціальних навичок; забезпечення матір'ю відповідних заходів та умов для фізичного та психічного розвитку дитини; підготовка матері до самостійного життя після закінчення перебування у центрі; допомога у налагодженні взаємостосунків з біологічною сім'єю жінки, батьком дитини чи його родиною, іншими рідними чи близькими людьми; допомога жінці у здобутті освіти, професії, пошуку роботи як умови матеріального забезпечення матері та дитини після закінчення перебування у центрі.

Житлово-побутові умови в центрах матері та дитини створені таким чином, аби забезпечити максимум самостійності та комфорту в повсякденному житті. Кожна жінка проживає разом із дитиною в мебльованій кімнаті. До послуг матерів — вітальня, кухня, де вони готують їжу (персонал консультує, як приготувати ту чи іншу страву для дитини і жінки), в окремих центрах створюються майстерні, комп'ютерні кімнати.

В основу соціально-педагогічної роботи з юними матерями, які перебувають у таких центрах, покладено метод ведення випадку. Мультидисциплінарна команда фахівців, до складу якої входять соціальний педагог/працівник, медична сестра та психолог, визначає, у формуванні яких побутових навичок, навичок догляду за дитиною необхідна допомога фахівців. На підставі цього складають план індивідуального супроводу молодих матерів, у якому фіксують рекомендації всіх фахівців мультидисциплінарної команди, форми та методи роботи з метою досягнення необхідних результатів в інтересах матері та дитини. План супроводу має відображати всі аспекти життя матері та дитини: стан здоров'я та розвитку дитини, стосунки матері й дитини, підготовку матері до самостійного життя, освіту, роботу, стосунки з сім'єю та батьком дитини, підтримку з боку оточення й заходи щодо реінтеграції матері та дитини в сім'ю. Часовий період перебування в центрі має бути настільки коротким, наскільки це можливо, і настільки довгим, наскільки це необхідно. Клієнти з початку мають розуміти, що центр — це тимчасовий притулок у зв'язку з

виникненням кризової ситуації. Шляхом порозуміння між молоддю матір'ю та персоналом центру може бути укладена угода з визначеним терміном перебування. Максимальний термін перебування матері з дитиною в центрі — 18 місяців. За цей час молоді мати набуває необхідних навичок самостійного життя, соціальний працівник допомагає їй влаштуватися на роботу та вирішити питання з житлом. Після закінчення терміну перебування в центрі подальший соціальний патронаж матері та дитини здійснює центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Звереві. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — С. 237—250.; Типове положення про соціальний центр матері та дитини // Нормативно-правові акти та документи, розроблені на виконання Указу Президента від 11 липня 2005 р. № 1068 «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». — К., 2005. — С. 13—16.

Безпалько О. В.

ЦЕНТР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ — заклад денного перебування для дітей та молоді з функціональними обмеженнями віком від 7 до 35 років, мета діяльності якого — відновлення та підтримка їхнього фізичного та психічного стану, адаптація та інтеграція в суспільство.

В основу діяльності цих центрів покладено такі принципи: дитина з обмеженими можливостями здоров'я — це рівноправний член суспільства; вона повинна мати рівні з іншими можливості, а суспільство, держава та сім'я мають їх забезпечити; дитина з обмеженими можливостями здоров'я має жити та розвиватись у природному середовищі, у своїй сім'ї; реабілітаційні послуги дітям мають надаватися за місцем проживання, в її громаді; формування життєвої компетентності дитини-інваліда неможливе без відповідного суспільного оточення, без спілкування з однолітками, без колективу.

Основні напрями соціально-педагогічної роботи, які реалізують у центрах соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями: діагностика та корекція соці-

льно-психологічного стану дітей та молоді; лікувально-оздоровча робота з дітьми та молоддю; соціально-побутове обстеження родин, що мають дітей із функціональними обмеженнями; формування в дітей та молоді навичок соціальної компетентності; розвиток потенційних творчих можливостей дітей та молоді; профорієнтаційна робота з молодими інвалідами; організація культурно-дозвілєвої діяльності дітей та молоді з функціональними обмеженнями; соціально-педагогічна робота з батьками та родичами дітей з обмеженими функціональними можливостями.

У більшості таких центрів працюють мультидисциплінарні команди фахівців: соціальний педагог, логопед-дефектолог, психолог, реабілітолог, соціальний працівник. Щоб створити умови для взаємодії дітей та молоді з функціональними обмеженнями з їхніми фізично здоровими ровесниками, фахівці залучають до роботи в центрах волонтерів з числа школярів і студентів. Вони допомагають працівникам центрів у підготовці та проведенні різних заходів, працюють у змішаних групах, супроводжують дітей під час поїздок на концерти, екскурсії, беруть участь у клубах спілкування тощо.

Мультидисциплінарний підхід у роботі центрів соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями дозволяє забезпечити надання клієнтам комплексу соціальних послуг та здійснювати різні форми соціально-педагогічної роботи, зокрема: послуги з побутової реабілітації дітей з функціональними обмеженнями (навчання елементам самообслуговування та норм елементарної поведінки в різних мікросоціумах); психологічне консультування дітей та молоді з особистісних проблем; послуги з психологічної корекції; лікувально-оздоровчі заняття в облаштованих кімнатах, басейнах тощо; консультування батьків, родичів дітей та молоді з функціональними обмеженнями з юридичних, правових, психолого-педагогічних питань; соціально-психологічні тренінги для дітей та молоді; ігротeki для дітей із функціональними обмеженнями; навчальні програми та курси для дітей і молоді з функціональними обмеженнями; групи тимчасового перебування дітей із функціональними обмеженнями; гуртки та творчі майстерні для дітей і молоді з функціональними обмеженнями; прокат реабілітаційного обладнання; бібліотечне обслуговування батьків та дітей із функціональними обмеженнями; групи психологічної підтримки для батьків; відвідування дітьми культурно-масових заходів у театрах, клубах, кінотеатрах тощо; виставки

творчих робіт дітей із функціональними обмеженнями; екскурсії, свята, фестивалі, конкурси; клуби спілкування та клуби за інтересами для дітей та молоді з функціональними обмеженнями; оздоровчі літні табори для дітей із функціональними обмеженнями та їхніх батьків; спільні оздоровчі зміни дітей і молоді з функціональними обмеженнями та їхніх ровесників. Кожний центр соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними обмеженнями самостійно визначає необхідні види соціальних послуг та форми роботи із зазначеного переліку, враховуючи особливості дітей та молоді, які в ньому перебувають.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; Досвід соціальної роботи. Інформаційно-методичний бюлетень № 4—5. — К.: КМСС-ССДМ, 2005. — 170 с.; *Зверева І. Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 393с.; Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді // За заг. ред. С. В. Толстоухової. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 48 с.; *Мирошніченко Н. О.* Умови інтеграції осіб із функціональними обмеженнями у суспільство // Соціальна робота в Україні. — 2005. — № 2 (10) — С. 63—69; *Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю з обмеженими функціональними можливостями.* / За ред А. Й. Капської. — К.: ДЦССМ, 2003. — 146 с.

Безпалько О. В.

ЦЕНТРИ СОЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ ДЛЯ СІМ'Ї, ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ — спеціальні заклади, уповноважені державою реалізувати соціальну політику шляхом проведення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді належать до соціальних служб територіального охоплення, що дає можливість: залучити спеціалістів певного профілю та необхідної кваліфікації; створити можливості для клієнтів певної територіальної одиниці користуватися послугами спеціалістів; чітко виокремити конкретні соціальні проблеми дітей, сімей і молоді певної громади та об'єднати її ресурси для їх

вирішення; посилити відповідальність керівників та виконавців за кінцевий результат діяльності.

Юридично створення центрів соціальних служб для молоді було закріплене Законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (05.02.1993, № 2998-ХІІ). У статті 6 цього закону зазначалося, що для підтримки соціального становлення та розвитку молоді утворюються центри соціальних служб для молоді та їхні спеціалізовані формування. На виконання цього Закону Кабінет Міністрів України постановою від 13 серпня 1993 року № 648 «Про соціальні служби для молоді» затвердив Типове положення про соціальні служби для молоді, згідно з яким соціальні служби для молоді отримали статус спеціальних структур, що надають соціальні послуги та соціальну допомогу молоді віком від 15 до 28 років. 1 січня 2005 року було створено Державну соціальну службу для сім'ї, дітей та молоді як урядовий орган державного управління, а центри соціальних служб для молоді перейменовано в центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (надалі ЦСССДМ).

Центри створюються відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, належать до сфери їх управління і підпорядковуються відповідно органу виконавчої влади чи виконавчому органу сільської, селищної, міської ради. Система центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді функціонує на державному (Державна служба для сім'ї, дітей та молоді), регіональному (регіональні ЦСССДМ відповідно до територіально-адміністративного поділу України) та місцевому рівнях (районні, міські, селищні, сільські, районні у містах ЦСССДМ). При ЦСССДМ діють різні спеціалізовані формування: служба соціальної підтримки сім'ї; служба з роботи зі споживачами ін'єкційних наркотиків; мобільний консультаційний пункт соціальної роботи в сільській та гірській місцевостях, віддалених районах міст; школа волонтерів; студентська соціальна служба; служба «Телефон довіри»; інформаційно-ресурсний центр центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; консультаційний пункт центру соціальних служб для молоді в пологових стаціонарах, будинках дитини. Завдяки роботі таких формувань ЦСССДМ мають змогу надавати широкий спектр послуг різним категоріям дітей, сімей та молоді.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, керуючись рекомендаціями Державної соціальної служби, свою роботу

на місцях організують за такими напрямками: соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах; соціальний супровід прийом-них сімей та дитячих будинків сімейного типу; соціальний супровід матерів, які мають намір відмовитися від новонародженої дитини; профілактика ВІЛ/СНІДу та наркозалежної поведінки серед підлітків і молоді; організація інформаційно-просвітницької роботи через мережу мобільно-консультативних пунктів; здійснення соціальної роботи на вулиці; підтримка фізичного та психічного стану дітей та молоді з функціональними обмеженнями, адаптація та інтеграція їх у суспільство; соціальний патронаж молоді, що відбуває чи відбула покарання в формі обмеження або позбавлення волі на певний строк; проведення соціально-профілактичної роботи щодо формування в підлітків та молоді основ здорового способу життя; соціальна підтримка дітей та сімей, які живуть з ВІЛ; реалізація програм соціальної адаптації та підготовки до самостійного життя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з числа учнів старших класів та випускників інтернатних закладів; розробка та поширення соціальної реклами.

Літ.: *Зверева І. Д.* Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика: Монографія. — К.: Правда Ярославичів, 1998. — 393 с.; Здійснення соціальної роботи центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2004 році: Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді // За заг. ред. С. В. Толстоухової. — К.: Держсоцслужба, 2005. — 48 с.; Соціальна педагогіка: теорія і технології: Підручник / За ред. І. Д. Зверевої. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 316 с.; *Толстоухова С. В.* Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді. Орієнтир на партнерство // Права дітей. — 2005. — жовтень. — С. 8—9.

Безпалько О.В.

ЦЕНТР СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ — заклад, у якому надають соціальні послуги особам, які опинилися у складних життєвих обставинах. Його створює місцевий орган виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Основне завдання центру — надання невідкладних психологічних, соціально-побутових, соціально-педагогічних, соціально-медичних, соціально-економічних, інформаційних і юридичних

послуг, послуг із працевлаштування осіб у складних життєвих обставинах для сприяння їх якнайшвидшому поверненню до нормальних умов життєдіяльності.

До таких центрів зокрема приймають неповнолітніх, які опинилися у складних життєвих обставинах: таких, що залишилися без піклування батьків, постійного місця проживання, засобів для існування; дітей з кризових сімей; дітей, які втратили сімейні, родинні та інші позитивні соціальні зв'язки; неповнолітніх, які стали жертвами насилля в сім'ї чи державних закладах системи опіки тощо. Прийняття дітей до центрів соціально-психологічної допомоги здійснюють на підставі направлення служби у справах неповнолітніх за місцем проживання дитини, за клопотаннями органів опіки та піклування, управління освітою, у справах сім'ї та молоді, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, притулків, батьків. Дитина також може самостійно звертатися за допомогою до центру цілодобово та перебувати там протягом часу, необхідного для реабілітації, але не більше, ніж 9 місяців у разі стаціонарного перебування та 12 місяців — у разі денного перебування. Строк перебування дитини в центрі визначає психолого-медико-педагогічна комісія за погодженням з відповідною службою у справах неповнолітніх. Перед влаштуванням до центру відбувається медичний огляд дитини, проводяться санітарно-гігієнічні процедури, за необхідності надається перша медична допомога.

Група спеціалістів, яка працює в центрі (психолог, вихователі, соціальний педагог, соціальний працівник, медична сестра), розробляє індивідуальний план реабілітації дитини, в якому дається характеристика причини виникнення складної життєвої ситуації дитини, визначаються види необхідної допомоги та форми психокорекційної роботи. План індивідуальної реабілітації дитини містить комплекс завдань та заходів щодо реабілітації з урахуванням її вікових та особистісних особливостей, ступеня дезадаптації за такими напрямками: захист прав дитини та надання соціальної допомоги (сприяння органам опіки та піклування, службі у справах неповнолітніх у подальшому влаштуванні дитини; вирішенні правових, в тому числі житлових проблем; здійсненні соціального патронажу); побутова реабілітація дитини; організація медичного обстеження та, за необхідності, лікування; соціалізація та інтеграція дитини в соціум (відновлення втрачених та встановлення нових соціальних зв'язків); психологічна реабіліта-

ція та корекція (подолання деформацій поведінки, формування позитивної установки на навчання та працю, вирішення конфліктів з однолітками й дорослими); реабілітація у сфері навчальної діяльності (заходи щодо включення дезадаптованої дитини чи підлітка в систему навчання в загальній чи спеціалізованій школі; надання допомоги під час підготовки домашніх занять; корегуюче навчання за індивідуальними програмами); відновлення зв'язків дитини з сім'єю (пошук батьків дитини чи осіб, які їх замінюють, близьких родичів; допомога у відновленні внутрішньо-сімейних зв'язків; підготовка дитини до повернення в біологічну сім'ю чи влаштування в прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу). Група спеціалістів, яка відповідає за складання та реалізацію плану індивідуальної реабілітації, забезпечує включення неповнолітніх у процес самообслуговування, навчальну, ігрову, трудову, пізнавальну, дозвілєву та інші види діяльності в центрі та поза його межами.

На етапах реабілітації дитини спеціалісти центру вирішують низку завдань: вивчення фізичного та психічного стану дитини, особливостей її поведінки; визначення ступеня дезадаптації дитини, робота з наслідками психотравм та стресів; з'ясування місця проживання дитини та рідних; повідомлення осіб, які відповідають за виховання дитини, про місце її перебування; збір чи відновлення необхідних документів дитини; розробка рекомендацій щодо організації процесу взаємодії з сім'єю та соціальним оточенням дитини тощо. Рішення про вибуття дитини з центру приймає служба у справах дітей на підставі висновку психолого-медико-педагогічної комісії. Після вибуття дитини з центру відповідна служба у справах дітей у місячний термін інформує центр про подальше влаштування дитини, необхідність соціального супроводу дитини, сім'ї.

Літ.: *Безпалько О. В.* Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. — К.: Наук. світ, 2006. — 363 с.; Запобігання і протидія насильству в сім'ї: Метод. рекомендації для соціальних працівників. — К.: ДЦССМ, 2004. — 192 с.; *Никитин В. М.* Механізм підтримки дітей і семей, находящихся в социально-опасном положении // Социальная работа с семьей и детьми: Сб. статей. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. — С. 156—164.

Безпалько О. В.

Перелік слів

А

Абілітація 4
Агресивність 5
Адаптація 7
Адикція 9
Аксіологія 11
Анімація соціально-педагогічна 12
Артпедагогіка 16
Арттерапія 16

Б

Батьківство 19
Бездоглядність 22
Безпритульність 24

В

Важковиховуваність 28
Ведення випадку 30
ВІЛ-інфекція 32
Віктимологія 35
Волонтер 36

Г

Гендер 40
Громада 42
Громадське здоров'я 45
Група 46
Групова соціальна робота 49

Д

Девіантна поведінка 53
Девіація 56
Деадаптація 57
Делінквентна поведінка 59
Депривація 62
Дитинство 64
Дитячі об'єднання 67
Діти обдаровані 68
Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування 69
Доброчинність в освіті 71
Досвід соціальний 72

Е

Експлуатація дитини 74
Етика соціально-педагогічної діяльності 77

Ж

Життєве самовизначення 81
Жорстоке поводження з дітьми 84

З

Захист соціально-правовий 87
Здоровий спосіб життя 89

І

Ігрова терапія 92
Ініціатива 95

Інновація **97**

Інтеграція **100**

К

Культура життєвого самовизначення **103**

Клуби за місцем проживання **106**

Компетентність **107**

Конвенція ООН про права дитини **110**

Криза **113**

Культура **118**

М

Маргіналізація (маргінали) **121**

Метод кейсів **122**

Метод «рівний-рівному» **124**

Методи збору інформації **127**

Методи соціально-педагогічної роботи **129**

Молодь **130**

Молодіжні організації **132**

Моніторинг **134**

Мотивація **136**

Н

Наркоманія **139**

Насильство (щодо дітей) **142**

Нормативно-правова база соціально-педагогічної роботи **144**

О

Об'єкти соціально-педагогічної діяльності **146**

Омбудсмен **150**

Омбудсмен з прав дитини **152**

Опіка/піклування **154**

Освіта соціальна **156**

Особистість **159**

Оцінка потреб дитини **163**

Оцінка потреб дитини та сім'ї **165**

Оцінка потреб сімей **167**

Оцінювання в соціальній педагогіці **170**

П

Парадигми соціальної педагогіки **173**

Партнерство **177**

Патронаж соціальний **179**

Підтримка соціальна **180**

Поведінка адиктивна **181**

Поведінка аутодеструктивна **182**

Поведінка соціальна **183**

Поведінка суїцидальна **185**

Політика соціальна **187**

Послуги соціальні **189**

Потреби **192**

Права дитини **194**

Права людини **196**

Правова компетентність соціального педагога **198**

Притулок для неповнолітніх **200**

Проблема соціальна **202**

Програма **203**

Проект **204**

Профілактика соціальна **207**

Р

Реабілітація **211**

Реінтеграція **212**

Реінтеграція вихованців інтернатних закладів **213**

Реклама соціальна **217**

Ресоціалізація **220**

Ресурси соціально-педагогічної роботи **222**

Ролі соціального педагога **224**

С

Сім'я **227**

Сімейні групові наради **229**

Складні життєві обставини **232**

Служби у справах дітей **234**

Соціалізація **237**

Соціальна педагогіка **241**

Соціальне виховання **243**

Соціальне самовизначення **245**

Соціальне середовище **247**

Соціальний гуртожиток **248**

Соціальний педагог **249**

Соціальний розвиток **251**

Соціальний супровід/соціальне супроводження **255**

Соціальні інститути **256**
Соціально-виховне середовище **260**
Соціально-педагогічне дослідження **264**
Соціально-педагогічна діяльність **265**
Соціально-педагогічна робота **267**
Соціально-педагогічна робота в загальноосвітніх закладах **268**
Соціально-правовий захист **272**
Соціально-психологічний тренінг **278**
Соціум **279**
Суб'єкти соціально-педагогічної діяльності **280**
Субкультура **283**

Т

Телефон Довіри **288**
Теорії соціальної педагогіки **292**
Технології соціально-педагогічної діяльності **294**
Типи сімей **297**
Токсикоманія **299**
Торгівля людьми **300**
Традиція **302**
Тренінг **304**

У

Українська асоціація соціальних педагогів та спеціалістів із соціальної роботи **308**
Участь дітей **309**

Ф

Фактори соціальні **313**
Фасилітація соціальна **314**
Форми влаштування в сім'ю дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування **316**
Форми соціально-педагогічної роботи **319**
Функції соціального педагога **320**

Ц

Центр для Віл-інфікованих дітей та молоді **323**
Центр матері і дитини **324**
Центр соціально-психологічної реабілітації для дітей та молоді з функціональними **326**
Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді **328**
Центр соціально-психологічної допомоги **330**

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Алексєєнко Т.Ф. – к. пед. н., с. н. с.; Басюк Т.П.; Безпалько О.В. – д. пед. н., доцент; Бондаренко З.П.; Братусь І.В., к. пед. н.; Буніна Л.М. – к. пед. н., доцент; Веретенко Т.Г. – к. пед. н., доцент; Гулевська-Черниш А.В., Жданович Ю.М. – к. пед. н., с. н. с.; Заверико Н.В. – к. пед. н., доцент; Зверєва І.Д. – д. пед. н., професор; Зимівець Н.В.; Кічук Я.В. – к. пед. н., доцент; Кияниця З.П.; Ковальчук Л.Г.; Лактіонова Г.М. – д. пед. н., с. н. с.; Лєсіна Т.М.; Лютий В.П.; Лях В.В.; Лях Т.Л.; Непочатова Д.В.; Пєсоцька О.П. – к. пед. н., доцент; Петрович В.С. – к. пед. н., доцент; Петрочко Ж.В. – к. пед. н., доцент; Сидоров В.М.; Терницька С.В.; Харченко С.Я. – д. пед. н., професор; Цюман Т.П.

СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА: МАЛА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

За загальною редакцією професора І.Д. Зверєвої

Керівник видавничих проектів – *Б.А. Сладкевич*
Літературний редактор – *А.М. Демченко*
Дизайн обкладинки – *Б.В. Борисов*

Підписано до друку 12.10.2007. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 21.
Наклад – 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006